

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 15

2019

№ 4

Sumqayıt – 2019

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (məsul katib)</i>

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Nizami Cəfərov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof.(ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof.(Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof.(məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həmzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix. Sosiologiya	Daniyal Kadirniyazov , <i>prof.(Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos.(Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof.(Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkərəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacıağa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika. Psixologiya. Metodika.	Aleksandr Korostelyov , <i>prof.(Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos.(Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary)</i>

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Natalia Gagarina , <i>prof. (Germany)</i> , Nizami Jafarov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Aslan Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Buludkhan Khalilov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sayali Sadigova , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Boyukkhanim Eminli , <i>assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> .
Literary criticism	Sheril Lester , <i>prof. (USA)</i> , Shukru Haluk Akalin , <i>prof. (Turkey)</i> , Avtandil Mammadov , <i>prof., (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Fikrat Rzayev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rafiq Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Maharram Gasimli , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Philip Barnard <i>assoc.prof. (USA)</i> , Sevinj Hamzayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .
History. Sociology	Daniyal Kadirniyazov , <i>prof. (Russia)</i> , Selma Kadir gizi Yel , <i>prof. (Turkey)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Hungary)</i> , Adil Bakhshaliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Aziz Mammadov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hasan Sadigov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shirkhan Salimov , <i>prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Matias Dornfeld , <i>assoc.prof. (Germany)</i> .
Economic sciences	Ziyad Samadzada , <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Mikhail Osipov , <i>prof. (Russia)</i> , Vasiliy Bespyatikh , <i>prof. (Russia)</i> , Nazim Imanov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Arif Shakaraliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hajiagha Rustambayov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shafa Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Galib Huseynov , <i>(executive secretary, Azerbaijan)</i> , Aynura Yahyayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .
Pedagogy. Psychology. Methodology	Alexander Korostelyov , <i>prof. (Russia)</i> , Farrukh Rustamov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Ramiz Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rufat Huseynzada , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Erde Gabor <i>assoc.prof. (Hungary)</i> , Lada Chepeleva <i>assoc.prof. (Russia)</i> , Aytakin Mammadova , <i>assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Fuad Mammadov , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> , Sevar Mirzayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksində (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə Elmi xəbərlər jurnalının rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала Научные известия

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81.371

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “8”, “9” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

MÜRSƏLOV RİZVAN CAVANXAN oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

rizvan.murselov@yandex.ru

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, say tərkibli ifadələr, idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, semantika, semantik xüsusiyyətlər.

Frazeologiya bir çox özünəməxsus cəhətləri ilə formalaşan bir elm sahəsi olub, dilin bir çox sahələrini əhatə edir. Frazeologiya idiomlarla bərabər atalar sözlərini də özündə ehtiva edir.

Atalar sözləri haqda bir çox dilçilər məlumat vermiş, tədqiqatçılar tədqiqat əsərləri yazmışlar. Amma tədqiqatçıların heç də hamısı atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri, idiomları bir-birindən ayırmamış, onları eyni nöqteyi-nəzərdən araşdırmışlar. Düzdür, Z. Əlizadənin atalar sözləri və zərbi-məsəllər haqda tədqiqat işlərini araşdırarkən, onların da içində bir-birinin ayrılmasına rast gəlmədik. Eləcə də Əbülqasım Hüseynzadənin də tədqiqat əsərində idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər bir yerdə verilmiş, ayrılmamış və heç biri haqda açılış verilməmişdir. Aydın olur ki, o dövrdə ya bu məsələlər kifayət qədər diqqəti cəlb etməmiş, ya da araşdırılmağa lüzum görülməmişdir. İllər keçdikcə, dilçilər tədqiqat işlərini yazdıqca, bu məsələlər ortaya çıxmış, qabardılmış, günün aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Amma yenə də problem olduğu kimi qalmaqdadır. Atalar sözləri, zərbi-məsəlləri, idiomları ayrı-ayrılıqda sadalamaq çətinlik törədir.

Eyni zamanda kəmiyyətlik də araşdırılmamış bir problem olaraq qalmaqdadır. Tədqiqatçılardan Z.Ə.Əlizadə atalar sözlərində əsasən doqquz cəhəti göstərir 1. Emosional-ekspressivlik mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər; 2. Atalar sözlərinin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səviyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir; 3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir; 4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır; 5. Sözlərin sırası sabit qalır; 6. Sözlərin tərkibində bəzən eyni hüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur; 7. Frazeoloji birləşmənin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərbi-məsəllər heç bir başqa dilə deyil, məhz milli dilə əsaslanan əlamətlərə malikdir; 8. Atalar sözü və zərbi-məsəllər sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir. [1, s. 245]

Göründüyü kimi Z.Əlizadənin qeyd etdiyi bu əlamətlər birbaşa Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Ola bilsin ki, bu əlamətlərdən hər hansı biri digər dillərdə olan, xüsusilə ingilis dilindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin. Amma 7-ci bənddəki xüsusiyyət heç bir formada ingilis dili atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gələ bilməz. Məsələn: “*Haftə səkkiz mən doqquz.*” Bu ifadə sırf Azərbaycan atalar sözü olub, milli xüsusiyyət kəsb edir, heç bir dildə ekvivalenti yoxdur. “Kənddə olan anası *haftə səkkiz mən doqquz* bir giley məktub yazır”. [2, s.58] Digər bir misal : “*İgidlik ondursa doqquzu qaçıb qurtarmaq, biri isə heç gözə görünməməkdir.*” Bu zərbi-məsəl də təmiz Azərbaycan dilinə məxsus olub, digər bir dildə heç bir ekvivalenti yoxdur. Hətta olsa da belə, eyni milli koloritli mənəni verə bilməz. Çünki belə bir zərbi-məsəl ancaq Azərbaycan xalq dastanında (Koroğlu) daha çox işlənən bir frazeoloji ifadədir. Məsələn: Bəybala, öz-özünə gülərək dedi: *Koroğlu belə yerdə nə*

deyib? Hi, hi... İgidlik ondursa, onun doqquzu qaçıb qurtarmaqdır. Çalışıb bir təhər aradan çıxdım. [3, s.94]

Sırf milli kolorit çalarlarına məxsus digər bir misal bizim dediklərimizin bir daha əyani sübutudur. *Gözəllik ondur, doqquzu dondur* (atalar sözü). Məsələn: Həyat yoldaşı bahalı geyimlərə, daş-qaşa aludə deyildi. Düzdür: “*Gözəllik ondur, doqquzu dondur*” deyiblər. Lakin həyat yoldaşının təbirincə, qadının qiyməti onun dükan-bazarda satılan süni bəzək-düzəyi yox, ədəb-ərkanıdır. [4, s.309]

Tədqiqatçı Əbülqasım Hüseynzadənin yazmış olduğu tədqiqat əsərində də “8” və “9” say *tərkibli* ifadələrə yalnız iki yerdə rast gəldi.

1. *Səkkiz yumurta verib, doqquz istəyir.*

2. *Hiyləgər doqquz ocaq yıxmayınca, birini tikməz.* [5, s.46]

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı yazmış olduğu bu əsərində atalar sözləri, zərbi-məsəlləri, idiomları, aforizmləri, bir-birindən ayırmamış və heç bir açıqlama verməmişdir. Araşdırmalarımız nəticəsində də aydın oldu ki, *səkkiz* və *doqquz* say *tərkibli* ifadələr də azlıq təşkil edən frazeoloji vahidlər sırasındadır.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin paremiologiya sahəsinin bir qolu olduğunu qeyd edən Z.Əlizadə söz-anlayışa ekvivalent olan bu vahidlərin iyirmi növünü qeyd etmişdir. Bu növlər barəsində isə tədqiqatçı Xatirə Saleh qızı Əhmədova özünün yazmış olduğu dissertasiya işində ətraflı məlumat vermişdir. [6, s.33]

Qeyd olunan bu nümunələrə əlavə olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, doğrudan da bu konstruksiyaları təşkil edən leksik vahidlər ayrı-ayrılıqda öz mənalarını qoruyub saxlaya bilmirlər və özünün başlanğıcda olan ilkin mənası ilə üzvi surətdə bağlanırlar, demək olar ki, tamamilə məcazlaşma prosesinə məruz qalırlar (idiomlar kimi).

Z.Əlizadədən, Ə.Hüseynzadədən başqa digər tədqiqatçılar da atalar sözü və zərbi-məsəllərdən bəhs etmişlər. Bunlardan Babayev İ., Əfəndiyev D., İbrahimov İ. yazmış olduğu əsərləri misal göstərmək olar. Onu da vurğulayaq ki, Babayev İ. və Əfəndiyev D. Toplanmış olduğu materialları rus mətbuatında çap etdirmişlər. Azərbaycanın görkəmli folkorşünası F. Köçərlinin də folklor janrında atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin toplanması, nəşri və öyrənilməsində çox böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın digər görkəmli maarifpərvər yazıçısı, dramaturqu, pedaqoqu N.Nərimanov da atalar sözləri, zərbi-məsəllər barədə dərslilər, əsərlər, lüğətlər yazmış, bu məsələlərdə xüsusi töhvəsini vermişdir. [9, s.224]

Atalar sözləri və zərb məsəllər barədə Y.V.Çəmənşəminli və S.M.Qənizadə kimi görkəmli mütəfəkkirlərin də rolu böyük olmuşdur. Onlar da Azərbaycan folklorunun inkişafında əllərindən gələni etmişlər. Y.V.Çəmənşəminlinin “Arvadlarımızın halı”, S.M.Qənizadənin “Sofu Şeyda” əsərlərində bütün bunların şahidi oluruq. Digər bir tədqiqatçı H.Zeynallının da rolu danılmazdır.

Tədqiqatçı X.S.Əhmədova öz dissertasiya işində bu haqda yazır: “H.Zeynallı da Azərbaycan atalar sözləri və zərbi-məsəllər barədə tədqiqat işləri aparmışdır. “Azərbaycan atalar sözü” adlı kitab çap etdirmişdir. Bu kitab 1996-cı ildə çap olunmuşdur. O, bu kitabda atalar sözü və zərbi-məsəllərin leksik xüsusiyyətləri, quruluşu, yaranma yolları, rus dilçiliyində tədqiqi, rus ziyalılarının bu ifadələrə münasibətindən bəhs etmişdir”. [6, s.38-39]

Digər bir tədqiqatçı H.Araslı da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına böyük töhfələr vermiş, milli elmimizin yaradıçılarından biri olmuşdur. O, yazmış olduğu 10 əsərində Azərbaycan xalq sözləri, ifadələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər barədə ətraflı məlumat vermiş, bütün bunların qiymətli, mənəvi bir xəzinə olduğunu vurğulamışdır.

İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqat sahələrinin araşdırılmasında N.N.Amosovanın rolunun olduğunu danılmaz faktlarla sübut olunması olub. N.N.Amosova frazeologiya dedikdə, ümumi frazeologiya anlayışını nəzərdə tutur (atalar sözü, zərbi-məsəllər, idiomlar, aforizmlər). Məhz bu baxımdan o, frazeologiyanın bir neçə metodda öyrənilməsini tövsiyə etmişdir.

Bu barədə T.Quliyev yazır: “N.N.Amosova özünün yazmış olduğu əsərində (**İngilis frazeologiyasının əsasları**) frazeologiyaya aid tədqiqatının prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- 1) Frazeoloji materialın öyrənilməsinin ilk mərhələsi sinxron xarakterli olmalıdır.
- 2) Frazeoloji materialın araşdırılması metodu mümkün qədər obyektiv olmalıdır.
- 3) Metod seçilərkən həmin dilin konkret özünə məxsusluğuna üstünlük verilməlidir.
- 4) İngilis dili analitik struktura malik olduğuna görə bu dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqənin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq, sözlərin konseptual əlaqəsi ön plana çəkilməlidir.

5) Araşdırmaların hər bir mərhələsində konseptual metod nəzərə alınmalıdır. [11, s.23]

Frazeoloji vahidlər, hər hansı bir əhvalat və ya hadisə ilə bağlı yaranıb formalaşaraq, ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv bir vahidin tərkibində çıxış edir. Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlər ayrı-ayrı komponentlər şəklində yalnız bütövün tərkibində ümumi məna kəsb edir. Məsələn: **a cat has nine lives//a cat has nine lives and a woman has nine cats lives (proverbs)** - sağlam sümük ət gətirər, xəmir isə lət gətirər. Ət yeyərsən, ət gətirər, xəmir yeyərsən, lət gətirər (hərfi). [12, s.52]

- **He has nine lives like a cat** (proverbs)-Həddən ziyadə çevik olmaq//Bu Azərbaycan atalar sözü olan “Pişik kimi arxasını yerə vurmamaq” – ifadəsinə uyğun gəlir.
- **Possession in nine points of the law** (proverbs) – var-dövlət qanunun doqquz maddəsi deməkdir /var-dövləti çox olanın imtiyazı da çox olar/. Qanunu mülkiyyət yaradır, yaxud qanun olan yerdə mülkiyyət yaranır. Mülk sahibi on halın doqquzunda düz çıxar.
- **A stitch in time saves nine** (proverbs) – vaxtında görülən işin qiyməti birə-beş artıqdır.
- **A wonder lasts but nin days. A wonder lasts nine day** (proverbs) – möcüzə yalnız doqquz gün davam edir. [12, s.145; 286; 318; 370]

“8”, “9” say tərkibli atalar sözlərinə az rast gəldiyindən bu say tərkibli idiomlara nəzər salaq.

- **Nine time out of ten** (idiom) – demək olar ki, həmişə for.ex. In this country, **nine times out of ten trains come late** – Bu ölkədə, demək olar ki, həmişə qatar gecikir.
- **Have one over the eight**(idiom) – Bir az içkili olmaq – If a person has **had one over eight** they are slightly drunk. For ex.: Don’t listen to him! can’t you see he’s **had one over the eight** – Ona qulaq asma! Görmürsən ki, içkilidir.
- **Nine day wonder**(idiom) Keçici həvəs – An event which is **nine day wonder** causes interest, surprise or excitement for a short time, but it doesnt last – For ex.: His sudden departure was a **nine day wonder** but he was soon forgotten – onun qəfildən yola düşməsi keçici həvəs idi və tezliklə unuduldu.
- **On cloud nine** (idiom) – Göyün yeddinci qatında olmaq, buludların üstündə olmaq (məcazi), çox xoşbəxt hiss etmə – A person who is **on cloud nine** is very happy because something wonderful has happened. For ex.: when the boss announced my promotion, I was **on cloud nine** – müdür mənim vəzifədə yüksəlməyimi elan edəndə mən çox xoşbəxt oldum / özümü göyün yeddinci qatında hiss etdim.
- **Dressed up to nines** (idiom) – Gözəl geyinmək, şıq geyinmək – to describe someone as dressed up to the nines means that they are wearing very smart or glamorous clothes. For ex.: Caroline must be going to a party – she **dressed up to the nines** – Karolina şənliyə getməli olduğuna görə gözəl geyinmişdi.
- **A stitch in time saves nine** (idiom) – any damage or mistake should be correct immediately in order to prevent it from becoming worse-Bu günün işini sabaha qoymaq olmaz. For ex.: You should repair your car before it becomes worse. Remember, **a stitch in time saves nine** – Sən maşının daha pis hala düşməməsi üçün təmir etməlisən. Unutma, bu günün işini sabaha qoymazlar. [13]

Azərbaycan dilində “8” və “9” say tərkibli ifadələrə az təsadüf olunur. Bu da onların işlənmə yerlərinin müxtəlifliyindən asılıdır. Məsələn: “9” say tərkibli frazeoloji vahidlər daha çox **doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə** kimi ifadələrdə işlədir ki, bu ifadə insanın doğum vaxtının daha dəqiq olmasının göstəricisidir. Belə ifadələrə daha çox dastan və nağıllarımızda rast gəlirik. Məsələn, buna uyğun bir misal çəkək: **Doqquz ay, doqquz gün, doqquz**

saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçəndən sonra Ziyad xanımın bir oğlu oldu. (Əsli və Kərəm dastanı). Belə ifadələr isə nağıl və dastanlarımızda kifayət qədər çoxdur və onların istifadəsi xalqımızın dilinin nə qədər frazeoloji ifadələrdə zəngin olduğunu bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
2. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: I c. Bakı: Nurlan, 2017, 480 s.
3. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: X c. Bakı: Nurlan, 2017, 324 s.
4. İldırımoglu Ə. Seçilmiş əsərləri: 12 cildə: IV c. Bakı: Nurlan, 2017, 416 s.
5. Hüseynzadə Ə. Azərbaycan atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər. Bakı: Yazıçı, 1981, 366 s.
6. Əhmədova X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. Fil.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 2011.
7. Babayev İ., Əfəndiyev D. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, 250 s.
8. İbrahimov İ. Atalar sözü və zərbi-məsəllər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid tədqiqatlar. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961, 177 s.
9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 572 s.
10. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq idadə və zərbi-məsəlləri // SSRİ EA, Azərbaycan filialı, "Xəbərlər", 1942, №8.
11. Quliyev T. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları. Fil.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 2012.
12. Abbasov A.Q. İngiliscə-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, 470 s.
13. <http://www.idiom.connection.com/number.html/>

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СОДЕРЖАЩИХ ЧИСЛО «8», «9» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мурсалов Р.Дж.

Ключевые слова: фразеологические единицы, числовые выражения, идиомы, пословицы, мудрые изречения, семантика, семантические особенности.

В последние годы интерес к изучению фразеологизмов растет. В каждом словаре достаточно фраз, чтобы пополнить словарный запас этого языка. Но отдельное изучение этих фразеологизмов является одним из требований нашего времени. Употребление в речи фразеологизмов обогащает речь. Частота, с которой такие выражения используются в обоих языках, очень узка.

SUMMARY

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING NUMBERS OF "8", "9" IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Mursalov R.J.

Key words: phraseological units, numerical expressions, idioms, proverbs, words of wisdom, semantics, semantic features.

In recent years, interest in the study of phraseological units has been growing. There are enough phrases in each dictionary to replenish the vocabulary of this language. But a separate study of these phraseological units is one of the requirements of our time. It is of interest to involve a large number of phraseological units. The frequency with which such expressions are used in both languages is very narrow.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.10.2019
	Son variant	04.11.2019

UOT 81.371

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ‘ŞƏR’ SÖZÜNÜN YARATDIĞI SEMANTİK SAHƏ

MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertantmeherremova79@inbox.ru*Açar sözlər: leksik sistem, semantik sahə, şəər, Azərbaycan dili, əlaqələr*

Müasir Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində əsas yerlərdən birini *şər* leksemi tutur. Bunun həm ümumbəşər, həm də tarixi-mədəni kökləri var. Ümumbəşər? köklər ümumiyyətlə insan aləmində şərlə bağlı təsəvvürlərə əsaslanır. Tarixi-mədəni köklər isə Azərbaycan xalqının keçmişi ilə şərtlənir. Burada həm odpərəstlik və onunla bağlı dünyagörüşləri xatırlanmalı, həm də islam dinində *şər* qüvvələrinə verilən əhəmiyyət nəzərə alınmalıdır. *Şər* Quranda da xatırlanır. Məsələn, Quranın “Fələq” surəsində oxuyuruq: “Bismillahir-rəhmanir-rəhim! 1. (Ya Peyğəmbər!) De: Pənah aparıram sübhün Rəbbinə! 2. Yaratdıqlarının (insanların, cinlərin, vəhşi heyvanların) şəridən; 3. Zülmətə bürünməkdə olan gecənin (və ya batan ayın, ziyası sönmən ulduzların) şəridən; 4. (Ovsun oxuyub) düyünlərə üfürən (yaxud cadu edib iplərə düyün vuran) qadınların şəridən; 5. Və bir də paxıllığı tutanda paxılın şəridən!”. [2, s.586-587] Fikrimizcə, bu surədə bütün müsəlman xalqlarının milli mentalitetlərinə hopan “*şər*” konseptinin proqramı verilmişdir.

Azərbaycan dilinin İzahlı lüğəti (ADİL) *şər* leksemini 3 mənada verir: “Pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş” [1, 4, s.211]. Elə təsəvvür yaranır ki, bütün bu sözlər birlikdə belə *şər* leksemının semantik quruluşunu açıqlaya bilmir. Bunda da bir həqiqət var, çünki gördüyümüz kimi, məqalədə definisiya yoxdur. Əslində burada nisbi sinonimlər verilir. Hər bir sözün müstəqil leksik mənaya malik olmasını nəzərə alsaq, başa düşürük ki, sinonimlər definisiyanı əvəz etmir və leksemin özəlliyini açıqlamır. Digər tərəfdən, *şər* sözünün sinonimləri mənəni öz tərəfinə çəkir, oxucu isə onun mənasını bu sözlərlə eyniləşdirir. Hər halda bu leksemin fəlsəfi yükü məqalədə təsvir olunmur. Ən azı, fikrimizcə, həmin yük “xeyrin əksi, xeyrin olmaması” kimi izah olunmalıdır. Burada hər halda Qurandan gələn fəlsəfi mənə nisbətən də olsa, verilir, onun haqqında təsəvvür yarana bilər.

Beləliklə, “pislik, yamanlıq, fənalıq, pis iş” *şər* leksemının birinci mənası kimi verilir. Belə güman etmək olar ki, bu mənə leksemin əsas nominativ mənasıdır, yəni digər mənalar semantik strukturda məhz bu sememə əsaslanır, ondan törəyir. Leksemin ikinci mənası “böhtan, iftira, fitnə, intriqa; xata, xata-bala” kimi şərh olunur [1, 4, s.211]. Birinci mənə ilə müqayisədə bu ikinci mənə ümumidən xüsusiyyətdə doğru konkretləşir. Yəni birinci mənə “pislik”dirsə, “böhtan” elə pislikdir. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Həyatda saysız-hesabsız pisliklər mövcuddur. Yaxşılıq olmayan yerdə həmişə müxtəlif tərzdə pislik özünü göstərir. Sözün də anlayışın da son dərəcə ümumi və qeyri-müəyyən, mücərrəd mənası var. Dildə isə konkret xalq üçün pislik kimi təzahür edən hadisələr əksini tapır. Əks təqdirdə bütün pisliklər təsvir olunmalıdır. Bu isə mümkün deyil və bunda heç ehtiyac da yoxdur. Ona görə də əsas nominativ mənə ümumi səciyyə daşıyır. Xalq üçün standart şəkildə pis olan nədirsə, dil də o hadisə ifadəsini tapır. Beləliklə, Azərbaycan təfəkkürü *şəri*, ilk növbədə, böhtanda görür. ADİL *şər* sözünün üçüncü mənasını sifət kimi izah edir, yəni birinci və ikinci mənalar isimdirsə, üçüncü mənə digər nitq hissəsi ilə bağlanır. Məqalədə oxuyuruq: “Böhtançı, iftiraçı, fitnəçi, intriqaçı, xatakar. *Şər adamdır, ondan uzaq ol*” [1, 4, s.211]. Əslində semantik baxımdan üçüncü mənada da predmet, şəxs mənası açıq-aşkar görünür, yəni böhtançı – kim? Digər dillərdə də məhz bu semantika qrammatik ifadəsini də tapır. Məsələn, böhtançı – клеветник – кто, kim. Sadəcə Azərbaycan dilində ənənəvi olaraq bu növ sözlər sifət

sayılır, dil şüurunda sifət kimi, keyfiyyət bildirən söz kimi sabitləşir, kim yox – necə adamdır – böhtançı adamdır. Fikrimizcə, ən azı bu növ sözlər substantivləşmiş sifət kimi dəyərləndirilməlidir.

Beləliklə, *şər* sözü müasir Azərbaycan dilində iki semem üzrə reallaşır ki, bunlardan birincisi mücərrəd və ümumidir, ikincisi – konkretidir. ADİL *şər* sözü ilə yaranan frazeoloji vahidləri də verir: *şər qarışmaq (qovuşmaq)*, *şəri başdan uzaqlaşdırmaq*, *xeyrə-şərə yaramaz*. [1, 4, s.211] “*Şər*” konseptinin qloballığını nəzərə alsaq görürük ki, burada çox az frazeoloji birləşmə göstərilir, bunun səbəbi isə məhz mənanın qeyri-konkretliyindədir. *Xeyir-şər* oppozitivində isə *şər* formal ifadəsini tapır, Əslində xeyir-şər “həyat” deməkdir, çünki həyatda bu iki qlobal hadisədən başqa heç bir şey yoxdur. *Şər qarışmaq* frazeoloji vahidində isə *şər* komponentinin tamamilə başqa mənası reallaşır. Burada zamandan, axşamdan, qaranlıqdan söhbət gedir, yəni Qurandakı etimoloji məna aktuallaşır, pisləkdən söhbət getmir.

Şər lekseminin yaratdığı semantik sahədən bəhs olunanda mütləq onun Azərbaycan dilində yaratdığı derivatoloji paradigma da təhlil olunmalıdır. Əslində burada derivatoloji genişlikdən danışmaq olmur, həmin paradigmaya yalnız bir neçə söz daxildir. Burada, ADİL-ə görə, aşağıdakı sözlər mövcuddur: *şərarət*, *şərarətçi*, *şərbaz*, *şərçi*, *şərəşur*, *şərəşurluq*, *şərir*, *şərməndə*, *şərməndəlik*, *şərmsar*, *şərmsiz* [1, 4, s.211-216]. Bu sözlərin paradigmadaxili təhlili “*şər*” konseptinin Azərbaycan dilində inkişaf dairəsini, onun sərhədlərini görməyə imkan verir. Konsept bir neçə sözdə etimoloji obraz səviyyəsində mühafizə olunur. Bu isə öz növbəsində “*şər*” konseptinin Azərbaycan dilinin semantik sistemində müdaxilə dərəcəsini göstərir. Məsələn, bu baxımdan *şərməndə* və *şərməndəlik* leksemləri diqqəti xüsusən cəlb edir. Bu leksemlər parlaq daxili formaya malikdir, mənalara kifayət qədər şəffafdır. *Şərməndə* lekseminin mənasını ADİL belə müəyyən edir: “*Utanma, utanmaq // Xəcalətli, üzüqara*” [1, 4, s.216]. Sözlərin arxasında dərin presuppozisiya dayanır və bu informasiya xalq təfəkkürünün incəliklərini büruzə verir. Maraqlıdır ki, *şər* sözünün özü ərəb mənşəli olduğu halda, *şərməndə* leksemi sırf Azərbaycan-türk xalqının canlı danışdığı dilini və bu dilin koloriti əks edir. Mənanın əsasını təşkil edən obrazı belə açıqlamaq olar. İnsanın, fərdin utanmağı, qızarmağı elə bil onun etirafıdır ki, pis əməl görüb. Utanmaq elə bil pis işini boynuna almaqdır. Yəni utanmağın xalq təfəkküründə öz yeri var, yersiz utanan üçün deyirlər: “*elə bil özü deyir ki, mənim pis işim var, şərim var*”. Müqayisə üçün *Qarğa, məndə qoz var* ifadəsini xatırlamaq olar. *Şərməndə* sözündə eyni məntiqi model özünü göstərir. ADİL *şərməndəlik* lekseminin mənasını da *şərməndəyə* uyğun şəkildə izah edir. Belə ki: “*Utanma, xəcalət çəkmə, utanılacaq hal, vəziyyət, üzüqaralıq*” kimi varir. Doğrudan da mənanın tutumu budur, lakin göstərilən semlərin də, fikrimizcə, əhəmiyyəti var. Ola bilər ki, ADİL bunları yalnız etimoloji məna hesab edib və ona görə də məqalədə qeyd etməyib.

Qeyd etmək lazımdır ki, ADİL *şərm* leksemini də verir: “*abır, həya, utanma, xəcalət*” [1, 4, s.216]. Ədalət nəminə demək lazımdır ki, *şərməndə* sözü *şərm* leksemi ilə də bağlı ola bilər. *Şərməndənin* *şərm* ilə etimoloji bağlılığı isə ayrıca bir məsələdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “*şər*” konsepti bilavasitə “*böhtan*”la bağlıdır, bunu derivatlar da təsdiq edir. Məsələn, *şərləmək* – böhtan atmaq, *şər atmaq* – böhtan yaymaq kiminsə haqqında. *Böhtan* sözünün mənası ADİL-də definisiya ilə şərh olunur və həmin definisiya, fikrimizcə, son dərəcə dəqiqdir. Burada oxuyuruq: “*Birini ləkələmək üçün nahaqdan ona pis bir şey isnad etmə; iftira, şər*” [1, 1, 346]. Burada üç semantik ədəd tamamilə düzgün qeyd olunur ki, bunlar sözün semantik strukturunu təşkil edir. Bunlar “*ləkə*”, “*nahaqdan*”, “*pis şey*” semləridir. Böhtan lekseminin sintaqmatikası üç konfigurasiyada reallaşır: *böhtan atmaq*, *böhtan demək*, *böhtana düşmək* [1, 1, s.347].

İftira leksemi paradigmada bir növ sərhəd rolunu oynayır, müvafiq məqalədə bizə məlum olan böhtan və şər sözləri göstərilir, definisiya verilmir [7, 2, 508]. Bu leksemlərdən biri konkret, digəri isə ümumi məna daşıyır. Yalnız bir sabit söz birləşməsi göstərilir – iftira etmək. C. Məmmədquluzadədən gətirilən misalda dəqiqləşdirici söz kimi yalan sözü işlədilir: “*Xülasə qalan yüz on beş kağız da bu məzmununda növ-növ iftira və yalan*” [1, 2, s.508].

Beləliklə, *şər* lekseminin Azərbaycan dilinin semantik sistemində nisbi sərhədləri müəyyən olunur. Bura əsas etibarilə böhtan, iftira və yalan sözləri daxildir. *Şər* sözünə həsr olunmuş məqalədə fənalıq leksik vahidi də qeyd olunur. Burada, fikrimizcə, fərqli semantik ədədlər

aktuallaşır. ADİL iki *fəna* sözünü qeyd edir [1, 2, s.182]. Lakin, fikrimizcə, bunlar bir-birilə bağlıdır. Birinci fənanın mənası “pis, yaman” kimi müəyyən olunur. İkincisinininki – “yox olma, zaval” kimi. Kütləvi şüurda həmin ikinci fəna daha işləkdir və daha güclü assosiasiyalarla bağlıdır. Müqayisə et: *fəni dünya*. Fənalıq isə birinci fəna ilə bağlıdır, yəni “pislik, yamanlıq” kimi müəyyən olunur [1, 2, s.182].

Nəzərdən heçirilən paraqdiqmada, bəlkə də, ən ümumi söz *pislik* leksemdir. Ümumi olduğuna görə *pislik* hətta şər leksemindən də mücərrəddir. Kütləvi şüurda pisliyin nisbiliyi həmişə aktual bir fikir kimi diqqəti cəlb edib. Xalq yaradıcılığında pisliyin yaxşılığa və əksinə yaxşılığın pisliyə keçməsi haqqında saysız-hesabsız məsəllər mövcuddur. , ümumiyyətlə, xalq təfəkküründə *pisliyin* nisbiliyi haqqında təsəvvürlər həmişə aktual olub. Buna görə də leksemin semantik quruluşu onun daxili formasına bir növ ziddir. Əlbəttə, bu ziddiyyət nisbi və şərtidir. Bu mənada “pislik” anlayışı, fikrimizcə, “qismət” anlayışı ilə kəşisir. “Qismət” anlayışında isə nə “pislik”, nə də ki, “yaxşılıq” eksplisit şəkildə təqdim olunmur, eyni zamanda “qismət” anlayışı kütləvi şüurda həm “pislik”, həm də “yaxşılıq” ilə assosiasiya olunur. Konseptin fəlsəfi məzmunu ondan da dərin və genişdir, lakin sxematik şəkildə konkretləşəndə pisliklərin və yaxşılıqların ardıcılığı kimi təsəvvür oluna bilər. *Pislik* lekseminin ADİL-dəki təsviri də bu təsəvvürlərin sabitliyini və məntiqi gücünü təsdiqləyir. Məsələn, burada oxuyuruq: “Pis şeyin hal və keyfiyyəti (yaxşılıq ziddi)”. Buradakı *yaxşılığın ziddi* hamıya aydın olan və hər kəsin həyat təcrübəsinə əsaslanan definisiyadır. Eyni zamanda bu son dərəcə mücərrəd və qeyri-dəqiq ifadədir, lakin “yaxşılıq” konseptindən istifadə onu aydınlaşdırır.

Leksemin ikinci mənası “pis iş, alçaqlıq, rəzillik, pis əməl, pis hərəkət; fənalıq” kimi müəyyən edilir [1, 3, s. 605]. Burada bizim üçün yeni olan anlayışlar *alçaqlıq* və *rəzilik*dir, digərləri özü-özlüyündə neytraldır, çünki *pis* sözünün köməyi ilə əmələ gəlir. Məlum olur ki, *rəzilik* də elə *alçaqlıq* deməkdir. ADİL leksemin mənasını “alçaqlıq, şərəfsizlik” kimi müəyyən edir [1, 3, s.656]. Beləliklə, *şər* lekseminin genişlənməsi Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində “şərəf” konseptini də yaratdığı semantik sahəyə cəlb edir. Məlum olduğu kimi, “şərəf” anlayışı bilavasitə özünün antipodu olan “şərəfsizlik”lə bağlıdır, digər tərəfdən isə “abır” və “həya” kimi Azərbaycan və bütövlükdə müsəlman Şərqi üçün fundamental olan konseptlərə yönəlir. Beləliklə, tamamilə açıq-aşkar görüldüyü kimi, “şər” konseptinin və *şər* lekseminin yaratdığı semantik sahə genişlənərək son dərəcə zəngin mənə məkanı təşkil edir. İlk baxışdan tədqiqatə cəlb olunan leksik vahidlər, bəlkə də, əlaqəsiz görünür, lakin paradigmlar daxilindəki təhlil onların assosiativ münasibətlərini üzə çıxarır. Bu cür “gizli” yaxud semantik sistem üçün implisit münasibətlərin mövcudluğu dünya dillərində nadir hadisə deyil, əksinə, təbii dilləri semiotik sistem olaraq səciyyələndirir. Məhz belə şəbəkə səciyyəli əlaqələr dili həqiqi sistem kimi dərk etməyə imkan verir. Əks təqdirdə biz sistem haqqında yalnız danışırıq, mahiyyətinə isə varmırıq. Bəlkə də, semiotik hadisələrin dərin məzmunu elə bu cür əlaqələrdən ibarətdir. Yəni dili semiotik sistem edən reallıq işarələrin əlaqələrinin göz qabağında olmamasıdır, birinin digərinə keçməsi implisit hadisədir, lakin reallıqdır. Əslində, bu növ ideyalar F. de Sössürü və strukturalistləri səciyyələndirirdi, lakin strukturalizmin dövründə bu əlaqələrin gizli səciyyə daşması tədqiqatçıları bir o qədər maraqlandırmırdı. Əsas məqsəd, ümumiyyətlə, əlaqələrin təsdiq olunmasında idi. Ona görə də strukturalistlər əlaqələrin eksplikasiyası ilə məşğul idilər. Eksplikasiyanın isə bir xüsusiyyəti ondadır ki, bu əməliyyata məruz qalan hadisə elə eksplisit hadisə kimi dərk olunur. Yəni əməliyyatın nəticəsi qabaqcadan bəlli hal kimi dərk olunur.

Təhlil olunan problemlə bağlı, fikrimizcə, L.Vitgenşteynin “Fəlsəfi tədqiqatlarını” xatırlamaq yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteynin bu əsəri 1953-cü ildə, alimin vəfatından iki il keçdikdən sonra, çap olunur. Əslində həmin dövr struktural dilçiliyin dünya elmində hökm sürdüyü bir mərhələ idi. Lakin L.Vitgenşteyn dilçilərin və filosofların qarşısında tamamilə yeni problemlər qoyur. Kitabdakı ideyalar sonralar nitq aktları nəzəriyyəsinin, məişət dilinin fəlsəfəsinin, dilçilik apologetikasının, dilçilik terapiyası, uydurmanın fəlsəfəsi kimi cərəyanların inkişafına təkan verir. Fikrimizcə, baxmayaraq ki, L.Vitgenşteynin müasir koqnitiv paradigmadan xəbəri yox idi, onun bir çox ideyaları koqnitiv dilçiliklə bilavasitə bağlıdır. Semantik sahələrlə bağlı nəzəriyyələrdə, adətən, L.Vitgenşteynin adı çəkilmir, lakin dilçiliyin bu paradigmasına da bu alimin böyük təsiri olub.

Azərbaycan dilində *şər* lekseminin yaratdığı semantik sahənin quruluşunu araşdırarkən, fikrimizcə, L.Vitgenşteynin “şəcərə oxşarlığı” ideyasından istifadə etmək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, L.Vitgenşteyn eyni kateqoriyaya aid dil vahidlərini ailəyə yaxud şəcərəyə bənzədirdi. Necə ki, eyni şəcərəyə aid olan insanlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birilə oxşarlıq tapır, eləcə də eyni bir semiotik kateqoriyaya aid işarələr də həm fərqli, həm oxşar cəhətlər tapır və çox zaman onların oxşarlığı göz qabağında olmur, eksplisit səciyyə daşımır. Məsələn, şahmat da oyundur, kart da. Lakin şahmat düşüncə və bilik tələb edir, kart da isə gərək insanın bəxti gətirsin. Bəxt və bacarıq da oyunları fərqləndirir. Məsələn, şahmat bütövlükdə ağıl və strateji və taktiki bacarıq tələb edir, kartda yaxud nərddə həm gərək bəxt olsun həm də məharət. Loto kimi oyunlarda isə yalnız bəxtin və təsadüfün rolu var. Eləcə də dildəki, yaxud digər semiotik sistemlərə məxsus kateqoriyalarda əhatə olunduğu üzvlər ilk baxışdan bir-birilə heç bağlı olmayan işarə təəssüratı bağışlayır, lakin dərin təhlil onların arasındakı prinsipial oxşarlığı müəyyən edə bilir. Adi həyatda və fəaliyyətdə kateqoriyaların əmələ gəlməsi və quruluşu kifayət qədər sərbəstdir. Onların arasında qəti sərhədlər yoxdur, biri digərinə keçir və ilk baxışdan oxşamayan obrazlar vahid bir nöqtədə düşün əmələ gətirir. Fikrimizcə, Azərbaycan dilindəki *şər* lekseminin yaratdığı semantik sahə L.Vitgenşteynin qeyd olunan fikrini təsdiqləyir. Digər tərəfdən, belə güman etmək olar ki, dildə verballaşan istənilən mühüm konseptlər buna oxşar “torlar” yaradır. Dil sistemi də, əslində, işarələr sistemi yox, məhz belə torlar sistemidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Əl-Quranül-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Bakı, 2005.

РЕЗЮМЕ

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ, СОЗДАВАЕМОЕ ЛЕКСЕМОЙ ‘ЗЛО’ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Махаррамова М.Г.

Ключевые слова: лексическая система, семантическое поле, ‘зло’, азербайджанский язык, связи.

Статья посвящена лексической системе азербайджанского языка. Основной упор делается на лексему ‘зло’ и семантическое поле, создаваемое ею. Проведенное исследование показывает, что лексема ‘зло’ в азербайджанском языке развивается как в парадигматическом, так и в синтагматическом и эпидигматическом отношениях. Лексема ‘зло’ создает свою производную систему, которая указывает на место слова и соответствующее понятие в национальном мышлении.

SUMMARY

SEMANTIC FIELD, CREATED BY THE LEXEME ‘EVIL’ IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Maharramova M.H.

Key words: lexical system, semantic field, evil, Azerbaijani language, connections

The article is devoted to the lexical system of the Azerbaijani language. The focus is on the lexeme ‘evil’ and the semantic field created by it. The conducted research shows that the lexeme ‘evil’ in the Azerbaijani language develops both in paradigmatic and syntagmatic and epidigmatic relations. The lexeme ‘evil’ creates its derivative system, which indicates the place of the word and the corresponding concept in the national thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.04.2019
	Son variant	29.04.2019

UOT 81`344

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İKİHECALI SÖZLƏRİNİN SİNHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, doktorantarifmeryem@mail.ru*Açar sözlər: fonetika, struktur, sinharmonik, həmcins, həmahəng.*

Türk dilləri ailəsinin oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dili dünyanın ən məlahətli dillərindən biridir. Dilimizə məlahətlik, ecazkarlıq və zənginlik verən əsas səbəblərdən biri də onun ahəngə uyğun olması və ya başqa sözlə desək, sinharmonizmdir. Sinharmonizm sözü yunanca *Syn* (birlikdə) və *harmonia* (səslənmə, əlaqə) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, eyni cür səslənmə, həmahəng deməkdir. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saitlərin, bəzən də samitlərin müəyyən əlamətə görə həmcinsləşməsidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətindən [2] seçilmiş ikihecalı sözlər üzərində apadığımız tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, sinharmonizm, yəni, həmahənglik bu dil üçün xarakterik əlamətdir. Belə ki, Azərbaycan dilində müəyyən edilmiş **11208** ikihecalı sözlərdən **8218**-i (yəni, **73.3%** söz) ahəng qanununa tabedir, başqa sözlə, sinharmonikdir; **2990**-ı (yəni, **26.7%** söz) isə qeyri-sinharmonik struktura malikdir.

Flektiv dillərdən biri olan rus dilinin ikihecalı sözləri üzərində apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, **9426** ikihecalı sözlərdən **23.4 %**-i, yəni **2201** söz sinharmonik, **76.6 %**-i, yəni **7525** söz isə qeyri sinharmonik struktura malikdir [5, 18-24].

Bu nəticələrdən də məlum olduğu kimi, dilimiz çox ahəngdar (harmonik) bir dildir. Dilimizin ikihecalı sinharmonik sözlərinə və onların fonetik struktur növlərinə ətraflı nəzər salmaq (*bax: cədvəl 1*):

Sinharmonik quruluşlu ikihecalı sözlər (**S2**) qalın və ya incə olmasından asılı olaraq **2** tipə bölünür:

Cədvəl 1.*Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin lingvostatistik təhlili*

<i>Quruluşu</i>	<i>İşarəsi</i>	<i>Sözlərin sayı</i>	<i>Faizi- %</i>	<i>Ümumi söz sayı</i>
Sinharmonik strukturlu	S2	8218	73.3	11208
Qeyri-sinharmonik strukturlu	S̄2	2990	26.6	

1- ci tipə **qalın** sinharmonik sözlər aiddir (**S2.1**)

2- ci tipə **incə** sinharmonik sözlər aiddir (**S2.2**)

S2.1 tipinin müxtəlif struktur növləri. Qalın sait və qalın samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət eynicinsli (həmcins) sinharmonik fonetik quruluşdur və şərti işarəsi belədir: **C1+C1**. Burada C1-sinharmonik birləşmənin birinci tipi olub, qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət sait-samit səsbirləşməsini bildirir. Dünya dilçiliyində qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi işarələndiyi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C1** səsbirləşməsinin müxtəlif

kombinasiyalarını göstərmək olar: **a+ta** (ağı), **ta+a** (şou), **a+tat** (azad), **ta+ta** (qala), **ta+tat** (qazan), **tat+tat** (çovğun), **tta+ta** (plata) və b.k.

S2.1 fonetik struktur tipinə **4146** ikihecalı söz, yəni bütün ikihecalı sinharmonik strukturlu sözlərin **50.4 %**-i aiddir. Bu sözlər sait və ya samit ilə başlanıb, sait və ya samit ilə bitməsinə, eləcə də samitlərin sayına görə 4 qrupa bölünür (bax: Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

S2.1 fonetik struktur növləri

S 2.1 (C1+C1)

S 2.1 (C1+C1)								
Qrup		İzahı	Növləri		Nümunə	Sözlərin sayı		%
						növ üzrə	cəmi	
1		2	3	4	5	6	7	8
I		sait + samit (-lər) + sait	1. ata 2. atta 3. attta	ulu, ada, ağı, uca ordu, oxçu, alma, alça, amma artma, andlı, astma, astra	30 82 7	119	2.8%	
II	a	sait+sait samit	1. aat	aul,aut	2	415	10%	
	b	sait+ samit (-lər) + sait samit (-lər)	2. atat	ucuz, aşıq, ayıq, ovuc	149			
			3. atatt	avans, ayırd, ovurd, axund	13			
			4. attat	adyal, axmaq, oğlan, anlam	221			
			5. atttat	artroz, arslan, aktyor, anşlaq	10			
			6. attttat	abstrat	1			
			7. attttatt	abstrakt	1			
			8. attatt	avqust, udmurt, absurd, akkord	14			
			9. attattt	adyunkt, ansambl	2			
			10. atttatt	antrakt, oktyabr	2			
III	a	samit(lər)+ qoşa sait	1. taa 2. ttaa	dua, noo, şou, boa (ilan), lao myao (-lar)	5 1	1050	25.3%	
	b	samit(lər) + sait + samit(lər) + sait	3. tata	cuna, bura, çuxa, buta, xala	257			
			4. ttata	plata, fraza, kvota, flora, ssuda	11			
			5. tttata	şlyapa	1			
			6. ttttata	mstyora (inc.)	1			
			7. tttatta	plyonka, knyajna	2			
			8. tatta	vurğu, zurna, durna, yaxşı	638			
			9. tattta	tundra, çarpma, qulplu, turşsu	71			
			10. tatttta	marksçı	1			
			11. ttatta	skamya, spazma, franko, stajlı	53			
			12. ttattta	tromblu, şlanqlı, plomblu	9			
			IV	a	samit(lər) + qoşa sait + samit(lər)			1. taat
2. taatt	raund, muavr	2						
3. ttaat	kloun, plaun	2						
b	samit(lər) + sait + samit(lər) +sait + samit(lər)	4. tatat		badam, qanun, sıxac, qazan	887			
		5. tattat		futbol, caynaq, baqqal, daşqın	1250			
		6. tatttat		suflyor, dublyaj, partkom	111			
		7. tattttat		yaxtklub, substrat, partnyor	8			
		8. tatatt		qazanc, noyabr, narınc, monarx	49			
		9. tatattt		kadastr, kalandr (texn.)	2			
		10. tattatt		jandarm, komfort, burqund	52			
		11. tatttatt		çaynvord, kontrast, landsaft	42			

Azərbaycan dilinin ikihecali sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri

1	2	3	4	5	6	7	8
		12.	tattttatt	kontrfors, landşturm, kart-blaş	3		
		13.	ttattatt	skanvord, plaskart, standart	9		
		14.	ttattttatt	krossvord, ftorplast	2		
		15.	ttatat	pluton, slovak, prokat, blutuz	45		
		16.	ttatatt	florans, profayl, xromant	3		
		17.	ttatattt	skafandr	1		
		18.	tttatatt	strofant (bitki)	1		
		19.	tttattat	struktur, knyazlıq	2		
		20.	ttattat	traktat, fransız, bloknot, sponsor	61		
		21.	ttatttat	smartfon, stol-stul, plastmas	13		
		22.	tttattttat	vzvod-vzvod	1		
Ümumi		47 növ			4146 söz		100%

S2.1 struktur tipi kəmiyyət etibarilə (həm söz, həm də fonetik struktur növ sayına görə) ikihecalı sinharmonik sözlərin ən böyük fonetik struktur tipini formalaşdırır.

S2.2 tipinin müxtəlif struktur növləri. İkihecalı sinharmonik sözlərin **49.6** %-ini, yəni **4072** sözü özündə cəmləyən **S2.2** fonetik struktur tipi incə sait və incə samit səslərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarət sinharmonik fonetik quruluş olub, şərti işarəsi **C2+C2** kimidir. Burada **C2** sinharmonik sait-samit səsbirləşməsinin ikinci tipi olub, incə sait və incə samit(lər) kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dilçiliykdə incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi işarə edildiyi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** fonetik quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində göstərmək olar: **it'**, **it't'**, **t'it'** və b. [4.14].

Tədqiq obyektimiz ikihecalı sözlər olduğundan **C2+C2** quruluşunun aşağıdakı müxtəlif fonetik struktur növlərindən istifadə olunmuşdur: **i+t'it'** (*iris*), **it'+t'i** (*ötrü*), **t'i+t'i** (*tələ*), **t'it'+it'** (*təmiz*), **t'it'+t'it'** (*səkkiz*) və b. (*bax: Cədvəl 3*).

Cədvəl 3.

S2.2 strukturunun növləri

S2.2 (C2+C2)							
Grup	İzahı	Növü		Nümunə	Sözlərin sayı		%
					Növ üzrə	Cəm i	
1	2	3	4	5	6	7	8
I	sait + samit (-lər) + sait	1.	it'i	ütü, iti, əmi, əfi, elə, iri, ölü, ilə	22	138	3.3%
		2.	it't'i	elmi, əlli, övrə, ötrü, iydə, əski	105		
		3.	it't't'i	ürkmə, ölçmə, örtmə, irqçi, ərqli	11		
II	sait+ samit (-lər) + sait samit (-lər)	1.	it'it'	ömür, əcəb, üçəm, elit, eniş, ərək	137	389	9.5%
		2.	it'it't'	ödənc, əleyh, əhəng, öyünc	8		
		3.	it't'it'	erkən, ellin, əzgil, əhsən, əngəl	215		
		4.	it't'it't'	ellips, üçrəng, əndərz, iyrənc	9		
		5.	it't't'it'	emblem, eşqsiz, ürkmək, əks-yük	15		
		6.	it't't'it't'	ins-cins, əks-qütb, elm-helm	4		
		7.	it't't't'it'	endşpil (şahm.)	1		

1	2	3	4	5	6	7	8
III	a	Samit (-lər) + qoşa sait	1. t'ii	şiə, kii (-lər)	2	1112	27.3 %
	b	samit (-lər) + sait + samit (-lər) + sait	1. t'it'i 2. t'it't'i 3. t'it't't'i 4. t'it't't't'i 5. t't'it'i 6. t't'it't'i 7. t't'it't't'i 8. t't't'it't'i	bibi, cümə, çəki, cücə, civə, dələ çevrə, bitki, cəhrə, kəllə, mənbə türkçə, hərbi, səpmə, çərtki fıtrli, keynsçi, tembrli plitə, psixi presçi, qrifli, qripli, brizçi spirtçi, prinsli, stendçi, frənçli ştrixli	267 678 143 3 2 8 8 1		
IV	a	Samit (-lər) + saitlər +samit (lər)	1. t'it' 2. t'it't' 3. t't'it't'	zəif, rəis, feil, beüz (mus.), lües teiz, deizm, bielm, biəql, biüzr flüens	8 7 1	2433	59.7%
	b	Samit (-lər) + sait + samit (-lər) +sait + samit (-lər)	4. t'it'it' 5. t'it'it't' 6. t'it'it't't' 7. t'it't'it' 8. t'it't'it't' 9. t'it't't'it' 10. t'it't't'it't' 11. t'it't't'it't't' 12. t'it't't't'it' 13. t't'it'it' 14. t't'it'it't' 15. t't'it'it't't' 16. t't'it't'it' 17. t't'it't'it't' 18. t't'it't't'it' 19. t't'it't't'it't' 20. t't't'it't'it'	bibər, dəniz, geniş, çiçək zirinc, fişəng, desert, kükürd reyestr, silindr, semestr, registr birçək, cədvəl, diqqət, bitkin bircins, xərcəng, həmsədr pinqvin, rəsmxət, rentgen, tərslik cild-cild, bərk-bərk, dördəng leyttembr fılrsiz, tembrsiz, centlmen flügel, sviter, qlisin, frizer, steril treninq, stilist, brifinq, spirint trimestr predmet, plevrit, prinsip, ştepsel pressinq, driblinq, freydist, sserlinq prinslik, spirtsiz, frənçlik, ştiftsiz bremsberq strixnin (tib.),sprinter (idm), ştrixsiz	865 77 4 1124 83 152 31 1 5 23 7 1 28 6 6 1 3		
Ümumi			39 növ		4072 söz		100%

Beləliklə, həm S2.1, həm də S2.2 fonetik struktur tipinə nəzər saldıqda məlum olur ki, elə fonetik struktur növləri vardır ki, onlar dildə məhsuldarlığına görə seçilir. (bax:Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

İkihecalı sinharmonik fonetik struktur növlərinin məhsuldarlığı
(azalma ardıcılığı ilə)

S2.1 (C1+C1)				S2.2 (C2+C2)			
	Növ	Say	%		Növ	Say	%
1	2	3	4	1	2	3	4
1.	tattat	1250	30.14	1.	t'it't'it'	1124	27.60
2.	tatat	887	21.39	2.	t'it'it'	865	21.24
3.	tatta	638	15.38	3.	t'it't'i	678	16.65
4.	tata	257	6.19	4.	t'it'i	267	6.55

Azərbaycan dilinin ikihecali sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri

1	2	3	4	1	2	3	4
5.	atat	149	3.59	5.	t'it't'it'	152	3.73
6.	tatttat	111	2.67	6.	t'it't'i	143	3.51
7.	atta	82	1.97	7.	it'it'	137	3.36
8.	tattta	71	1.71	8.	it't'i	105	2.57
9.	ttattat	61	1.47	9.	t'it't'it't'	83	2.03
10.	ttatta	53	1.27	10.	t'it'it't'	77	1.89
11.	tattatt	52	1.25	11.	t'it't't'it't'	31	0.76
12.	tattat	49	1.18	12.	t't'it't'it'	28	0.68
13.	ttatat	45	1.08	13.	t't'it'it'	23	0.56
14.	tattttat	42	1.01	14.	it'i	22	0.54
15.	ata	30	0.72	15.	it't't'it'	15	0.36
16.	taat	16	0.38	16.	it't't'i	11	0.27
17.	attatt	14	0.33	17.	it't'it't'	9	0.22
18.	atatt	13	0.31	18.	it'it't'	8	0.19
19.	ttatttat	13	0.31	19.	t'it'	8	0.19
20.	ttata	11	0.26	20.	t't'it't'i	8	0.19
21.	atttat	10	0.24	21.	t't'it't't'i	8	0.19
22.	ttattatt	9	0.21	22.	t'it't'	7	0.17
23.	ttattta	9	0.21	23.	t't'it'it't'	7	0.17
24.	tattttat	8	0.19	24.	t't'it't'it't'	6	0.14
25.	attta	7	0.16	25.	t't'it't't'it'	6	0.14
26.	taa	5	0.12	26.	t'it't't'it'	5	0.12
27.	tattttat	3	0.07	27.	it't't'it't'	4	0.09
28.	ttatatt	3	0.07	28.	t'it'it't't'	4	0.09
29.	aat	2	0.04	29.	t'it't't't'i	3	0.07
30.	taatt	2	0.04	30.	t't't'it't'it'	3	0.07
31.	tatat	2	0.04	31.	t'it'	2	0.04
32.	ttaat	2	0.04	32.	t't'it'i	2	0.04
33.	ttatttatt	2	0.04	33.	it't't't'it'	1	0.02
34.	ttattta	2	0.04	34.	t'it't't'it't't'	1	0.02
35.	ttatttat	2	0.04	35.	t't'it't'	1	0.02
36.	attattt	2	0.04	36.	t't'it'it't't'	1	0.02
37.	atttatt	2	0.04	37.	t't'it't't'it't'	1	0.02
38.	attttat	1	0.02	38.	t't't'it't'i	1	0.02
39.	attttatt	1	0.02				
40.	tattttta	1	0.02				
41.	ttaa	1	0.02				
42.	ttatat	1	0.02				
43.	ttata	1	0.02				
44.	tttatatt	1	0.02				
46.	tttatattat	1	0.02				
47.	ttttata	1	0.02				
Ümumi: 47 növ 4146 söz 100%				Ümumi: 39 növ 4072 söz 100%			

Məhsuldarlıq qabiliyyətinə görə ilk 5 yeri **tattat, tatat, tatta, tata, attat** fonetik struktur növləri və onların incə ekvivalentləri təşkil edir: **t'it't'it', t'it'it', t'it't'i, t'it'i, it't'it'**.

Ümumilikdə, əldə etdiyimiz nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dilimizin qalın və incə sinharmonizmi, demək olar ki, bərabər bölünmüş və ikihecalı sözlərin böyük hissəsini (73.3%-ni) təşkil edir. Məhz bu səbəb dilimizə dünya dilləri içində ən ahəngdar və ən ecazkar dil olmağa haqq verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz), Bakı: Şərq- Qərb, 2013, 840 s.
2. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
4. Rahtari M.F. Rus dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, № 2, 2019, s. 18-24

РЕЗЮМЕ

РАЗНОВИДНОСТИ ДВУСЛОЖНЫХ СИНГАРМОНИЧЕСКИХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Рахтари М.Ф.

Ключевые слова: фонетика, структура, сингармонический, однородный, разновидность.

В статье рассмотрены сингармонические фонетические структуры двусложной лексики азербайджанского языка, установлены разновидности двусложных сингармонических структур, выполнен лингвостатистический анализ структурных разновидностей этой лексики, приведены примеры.

Оказалось, что из **11208** слов в азербайджанском языке **8218**, или **73,3%** слов, являются сингармоническими, а оставшиеся **2990**, или **26,7%** слов, являются несингармоническими фонетическими структурами. Именно поэтому это дает азербайджанскому языку право быть самым гармоничным языком в мире.

SUMMARY

VARIETIES OF TWO-SYLLABLE SYNHARMONIC PHONETIC STRUCTURES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Rahtari M.F.

Key words: phonetics, structure, synharmonic, homogeneous, variety.

The article deals with the synharmonic phonetic structures of the two-syllable vocabulary of the Azerbaijani language, established the varieties of the two-syllable synharmonic structures, performed linguistic-statistical analysis of the structural varieties of this vocabulary, given examples.

It turned out that out of **11208** words in the Azerbaijani language, **8218**, or **73.3%** of the words, are synharmonic, and the remaining **2990**, or **26.7%** of the words, are non-harmonic phonetic structures. That is why it gives the Azerbaijani language the right to be the most harmonious language in the world.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.12.2019
	Son variant	24.12.2019

UOT 82.091

XX ƏSRİN 60-80-ci İLLƏRİNDƏ ABBAS PƏNAHİ MAKULUNUN TARİXİ ROMANLARINDA BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ BÜTÖVLÜK İDEYALARI

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, mühacirət nasiri, milli-azadlıq hərəkatı, təriqətçilik, yardım komitələri, istibdad, milli-mənəvi bütövlük, bolşevik ideologiyası.

Abbas Pənahi Makulu Cənubi Azərbaycan nəsrində 60-80-ci illərdə yazdığı “Səttarxan” (1983), “Xiyabani” (1979), “Heydər Əmioğlu” (1985) tarixi romanları ilə məşhurdur.

“Səttarxan” romanını hələ Cənubi Azərbaycanda yazsa da əsər itmiş, yazıçı onu Bakıda bərpa edə bilmişdir. Roman 1972-ci ildə Moskvada, 1983-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. A.P.Makulun “Səttarxan” romanı kommunist ideologiyasının təsiri altında yazıldığından vətənin o tayında Cənubi Azərbaycanda əsas məqsədə çatmaq üçün inqilabi hərəkatla yanaşı, qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan yeni, modern sistemin yaradılması və xalqın maarifləndirilməsinə, bir sözlə siyasi inqilabdan az əhəmiyyət kəsb etməyən mədəni inqilaba da yüksək əhəmiyyət verilir. Lakin A.P.Makulu kommunist ideologiyasına uyğun olaraq siyasi inqilaba üstünlük verir. Onun maarifçi ziyalı obrazı Mirzə Həsən çıxış yolunu bolşevizmdə görür.

XX əsrin əvvəllərində şübhəsiz Şimali Azərbaycanda da, Cənubi Azərbaycanda da dinin mövqeyi güclü idi. A.P.Makulu “Səttarxan” romanında bu dövrdə İranda bütün işlərin də, idarəçiliyin də xanların və din xadimlərinin əlində olduğunu göstərir. “Camaatın ən kiçik işlərindən böyük işlərinə qədər hamısından mollaların xəbəri olmalı idi”. [4, s.225] Sovet ateist ideologiyası din xadimlərini mənfi, inkişafa əngəl olan qüvvə kimi qiymətləndirirdi. Halbuki din xadimləri arasından da mütərəqqi şəxsiyyətlər çıxırdı, kommunist ideologiyasına uyğun olaraq yazıçı şah və onun əyanlarını birtərəfli şəkildə yalnız mənfi obraz kimi təsvir etmişdir. Romanda Cənubi Azərbaycanda başlanan xalq inqilabı hərəkatına qarşı İran və Rusiyanın əlbir hərəkat etdiyi, azadlıqsevər qüvvələri məhv etməkdə birgə fəaliyyət göstərdikləri təsvir edilir. “Məşrutə inqilabının məğlubluğunda hərəkata qoşulmuş səbatsız ünsürlərin günahlandırılması da “Səttarxan” romanında proletar inqilabları haqqında marksist metodologiyası əsasında qoyulub həll edilmişdir. İnqilaba şəxsi qazanc məqsədi ilə qoşulmuş bu cür səbatsız zümrələr müəllifin kəskin tənqid atəşinə məruz qalır və o, əsl demokratik inqilabın necə həyata keçiriləcəyini “Piter fəhləsindən” öyrənməyi məzlum Şərqə, o sıradan İran kəndlilərinə məsləhət görür”. [6, s.129-130] Bununla da o, sovet rejimi şəraitində yaşadığı üçün İranda da, Cənubi Azərbaycanda da sosialist inqilabı tipli hərəkatın reallaşmasını istəyirdi.

İnqilabi qüvvələrə rəğbət bəsləyən Simon Daniloviç Təbrizə gələrkən həyatı həqiqətlərə rast gəldiyinin şahidi olur: “Yeniliyə doğru irəliləyən bir hərəkat ilə qarşılaşdım. Mən hələ yolda ikən Təbriz əhalisinin öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizələr haqqında, bu mübarizəyə başçılıq edən Səttarxan haqqında çox sözlər eşitmişdim”. [4, s.270] Xarici nümayəndələr Cənubi Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatı, onun lideri xalq qəhrəmanı Səttarxanı yüksək dəyərləndirirdilər. Səttarxan Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının əsas mahiyyətini, bu hərəkata mane olan və ona yardım edən qüvvələri müəyyənləşdirir: “Biz bu yolla getməliyik, həm də ildırım sürətilə getməliyik. Zamanın çağırışına cavab verməli, zamanla ayaqlaşmalı, onun tələbatını ödəməliyik”.

[6, s.129] Tərəqqiyə nail olmaq istəsə də Səttarxan bir tərəfdə sürətlə inkişaf edən Avropa ölkələrini, “o biri tərəfdə hər cür tərəqqiyə zidd olan İran üsul-idarəsini və onu idarə edən ləyaqətsiz, xəyanətkar adamları, onların köməkçisi olan ruhaniləri, mövhumat uçurumuna yuvarlanmış camaatı, dünənə kimi özünü azadlıq tərəfdarları hesab edən adamları düşünür və öhdəsinə aldığı vəzifənin nə qədər çətin, nə qədər ağır olduğunu daha artıq dərk edirdi. Bütün bunlar onun arzuları və planlarının həyata keçirilməsinə böyük maneə təşkil etdiyi bir vaxtda, ancaq rus-sosial demokratlarının inamla apardıqları cəsarətli işlər onu ruhlandırır, ona ilham verirdi. O, indi yenə də bu haqda düşünür, bərk ayaqda Bakı ilə əlaqəyə girişməyi mümkün hesab edir, oradakı inqilabçılardan kömək ola biləcəyi ilə özünə təskinlik verirdi”. [5, s.4] Səttarxan Bakıya, Şimali Azərbaycana öz arxası, ilham mənbəyi, öz eli, vətəni kimi baxır.

Eyni zamanda o, məşrutəyə şahlıq hüququnu məhdudlaşdıran parlament üsulu kimi baxır, onu monarxiyadan, mütləqiyyətdən üstün hesab edir, onun dinə, məzhəbə zərəri olmadığını bildirir. Bununla da Abbas Pənahi Makulu “xalq hərəkətinin dar bir çərçivədə, məhdud maraqlar və mənafeələr üçün deyil, regional və qlobal əhəmiyyətli problemlərin həlli uğrunda aparıldığını nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Həm də yazıçı göstərmək istəmişdir ki, Azərbaycan xalqı öz mübarizəsində tək deyildir, arxasız-köməksiz qalmamışdır; əgər irticaçı qüvvələrə beynəlxalq imperializm, o zaman dünya jandarmlığı iddiasında olan rus çarizmi qahmar çıxırsa, Səttarxan hərəkətinə yardım üçün də Bakı və Tiflisdə xüsusi komitələr təşkil edilir və proqressiv qüvvələr əllərindən gələn köməyi göstərməyə çalışırdılar”. [6, s.129-130] Bunlardan “İran inqilabçılarına yardım komitələri”ni göstərmək mümkündür”. [1, s.19] Yazıçı bu yardım komitələrinin meydana gəlməsinin və fəaliyyət göstərməsinin təkcə İran və Cənubi Azərbaycan üçün deyil, bütün dünyada mümkün olduğunu, faşizmə qarşı beynəlxalq qüvvələrin birləşməsinin, antifaşist koalisiyasının yaranmasının da bu yolla meydana gəlməsinə, ədalətsizliyə qarşı mütərəqqi qüvvələrin birləşməsinin mümkün olduğunu göstərir.

A.Makulunun sovet ideologiyasına uyğun olaraq beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu ideyasından bəhs etməsi, türk xalqlarının qanlı düşməni olan ermənilərin Səttarxan hərəkətinə qoşulmaları heç cür həqiqətə uyğun deyildir. “Axı, biz həmişə bir ağlayıb, bir gülmüşük. Bu gün bütün Təbriz azadlıq uğrunda vuruşmağa hazırlaşarkən biz evimizdə tamaşa edə bilmərik”- deyən erməni dəstə başçısına ağsaqqal bir mücahidin: “Allah sizi dostluqdan və qonşuluqdan əskik eləməsin!” [5, s.23] deməsi yalnız sovet ideologiyasına uyğun yalançı “xalqlar dostluğu” ideyasını “əsaslandırır” boş mənasız sözlərdir. Elə məşrutə inqilabi dövründə Şimali Azərbaycanda qırğınlar, qətlamlar törədən ermənilər, Türkiyədə Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda da azərbaycanlıları kütləvi şəkildə məhv edirdilər.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhmədli haqlı olaraq yazır: “Ötən dövrlərdə zamanın ədəbi-nəzəri tələb və ölçüləri ilə qələmə alınan həmin tədqiqatların bir çoxu bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bunlara baxmayaraq, hər yeni dövrdə tarixə, sənət nümunələrinə yeni baxış, əski zamanı çağdaş meyarlarla dəyərləndirmək bütün elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biridir”. [7] Müəllif xüsusilə müstəqillik dövründə belə yanaşmalara böyük ehtiyacın olduğunu, Cənubi Azərbaycandakı ədəbi prosesləri, bölünmüş vətən mövzusunda aparılan tədqiqatları Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsir və əlaqə şəklində aparılması zərurətini göstərir.

V.Əhmədli daha sonra yazır: “Günəydə yaşayan soydaşlarımızın istər nəsr, istərsə də poeziyada demokratik ideyaları, ictimai motivlər müqayisə edilməklə araşdırılmaların leytmotivini təşkil etməlidir”. [7] Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün sovet dövründə kommunist ideologiyası ilə layihələnən bölünmüş vətən mövzusunda yazılmış əsərlərin və tədqiqatların yenidən nəzərdən keçirilməsini məsləhət görür, mühacirət ədəbiyyatında bölünmüş vətən mövzusunə yeni metodologiyadan yanaşmağı ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biri hesab edir.

Romandan məlum olur ki, xislətində xəyanət, yalan, ikiüzlülük olan şah məclisi topa tutur, millət vəkillərini zindana saldırır, qətl-qarətə əl atır, Azərbaycanı susdurmaq üçün hərbi gücdən,

istibdad və terrordan istifadə edir. Bütün İran xalqlarının ümidgahı isə Azərbaycan idi. Əsərdə ikinci bir nöqsan isə Azərbaycan xalqının qanlı düşməni daşnak Şaumyanla Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkili Mirzə İbrahim ağanın görüşməsidir. Şimali Azərbaycan nümayəndələri Cənuba öz qardaşlıq köməyini göstərirdilər: onları silah və canlı qüvvə ilə təmin edirdilər.

İngilis konsulu ilə Səttarxanın görüşündə Böyük Britaniya dövlətinin ona “yardım etmək” vədindən imtina edən Sərdari-milli belə cavab verir: “Çox təşəkkür edirəm, cənab! Lakin cəsarətlə deyə bilərəm ki, istibdad və hüquqsuzluq əleyhinə apardığımız mübarizədə Azərbaycan xalqı yardım üçün heç kəsə möhtac görmür”. [5, s.47] Böyük Britaniya özünün mənafeyini qoruması müqabilində Səttarxana pul və silahla yardım etməyi vəd edir. Səttarxanın isə ona cavabı çox mərdanədir: “Xalqın qadir əli mənə Böyük Britaniya dövlətindən daha çox kömək edir, mənə yenilməz qüvvə verə bilər. Siz bunu da yaxşı bilməlisiniz ki, nə mənim, nə də xalqımın İran xalqlarına fərmanrəvalıq etmək fikrimiz yoxdur. Biz azad olmaq, özümüzün və evimizin sahibi olmaq istəyirik. Bunun üçün də başqa azadixah xalqlar bizə kömək etdiyi kimi, yeri gəldikdə biz də fars qardaşlarımızla yardımımızı əsirgəməyəcəyik! O ki qaldı sizin təklifinizə, cənab, nə mənim, nə də mənim xalqımın Böyük Britaniya dövlətinin verəcəyi maddi yardıma və məsləhətlərə ehtiyacı yoxdur”. [5, s.50]. “Mənə xalqımın səadətindən və azadlığından başqa heç bir şey lazım deyil. Xalqımı xoşbəxt görmək mənə ən böyük mükafatdır. Xalqımı azad etmək üçün şah və onun sarayı ilə mübarizə aparmaq, onu məhv etmək, mənə hər şeydən artıq lazımdır”. [5, s.50-51] Bununla da, Səttarxan dünyanın ən güclü dövlətinin ona şah olmaqda yardımından imtina edir, şahlıq sisteminin ləğvini İranın bütün xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların bərabərhüquqlu, demokratik olmasının və azadlığının təmin olunmasını özünün əsas məramı və məqsədi hesab edir.

Romanda hər iki Azərbaycanın milli-mənəvi vəhdətini təmin edən Novruz bayramı və el adət-ənənələri də təsvir olunubdur. Sərdari-milli Azərbaycan xalqının birliyini möhkəmləndirmək üçün təriqətçiliyin aradan qaldırılmasına dair islahatlar həyata keçirir: “Geniş və əsaslı bir islahat aparmaq fikrində olan Sərdar hələ çox qədimdən qalma pis, zərərli, xalqın birliyini pozan adətləri camaatın arasından qaldırmağı lazım bilirdi. Bu adətlər durduqca Azərbaycan xalqının birliyi mümkün deyildi. Həmin adətlərin nəticəsində bu məhəllə o məhəllə ilə, bu dəstə o dəstə ilə, bu tayfa o tayfa ilə kin saxlayır, bu, bəzən onları bir-birinə düşmən edirdi. Heydəri, neməti, sünni, şiə, şeyxi, dəhri və bu kimi bir-birinə zidd olan təriqətlərdən başqa məhərrəm ayında təşkil edilən dəstələr arasında düşmənçilik olur, bir çox halda onların silahlı toqquşmaları baş verirdi. Bu adətləri aradan qaldırmaq və onların yerinə möhkəm bir ittifaq yaratmaq lazım idi. Bunun üçün Sərdar həftədə bir gün məhəllə yığıncaqları keçirməyi məsləhət görüb və özü də məhəllə ağsaqqallarının məclisini çağırırdı”. [5, s.67-68] Səttarxan eyni bir milləti parçalayan təriqətçiliyi xalqın ən böyük bəlası hesab edir, bu təriqətçiliyi aradan qaldırmaq üçün onun potensial gücündən istifadə edir.

Səttarxan İranın bütün xalqlarının - kürdlərin, azərbaycanlıların və farsların azadlığını təmin etmək istəyir: “İran xalqlarının ancaq birgə hərəkəti və doğma bir ailə kimi bərabər yaşamaları onların azadlığını təmin edə bilər”,- dedi. Buna görə də milliyyətindən asılı olmayaraq bütün İran azadixahları bu məqsədə çatmaq üçün canı-dildən çalışmalıdırlar”. [5, s.68] Səttarxan İran xalqlarının səadətini onların azadlığında, istiqlaliyyətində və bərabərhüquqluğunda görürdü.

Fars ziyalı Məlikül-Mütəkəllim öz çıxışında deyir: “Bütün İran Azərbaycanın apardığı mübarizəni dörd gözlə izləyir. Bu hərəkət doğrudan da Azərbaycan xalqının milli hərəkətidir. Bu hərəkət olduqca mühümdür. Ona görə mühümdür ki, o, Yaxın Şərqdə başlanacaq milli hərəkətin əlifbeyidir. Yaxın Şərq azadixahlarının, xüsusən İran azadixahlarının gözü sizdə və sizin başladığınız inqilabdadır. Mən uca səslə deyirəm: Yaşasın Azərbaycan xalqı və onun başladığı milli azadlıq hərəkəti! Yaşasın Azərbaycan xalqı ilə fars xalqının sarsılmaz dostluğu!”. [5, s.72] Bununla da, xalq hərəkətinin fars xalqına qarşı deyil, şahlıq rejimi əleyhinə olduğu göstərilir.

Əsərdə rus topçusu İvanovun mühacirlərə qoşulması, Leninin Təbriz inqilabı haqqında məqaləsinin verilməsi də bolşevik ideologiyasına sadiqlikdən irəli gəlir.

Səttarxanın dostu Süleymandan aldığı məktub İngiltərənin İranda və xüsusən Cənubi Azərbaycanda talançılıq fəaliyyətini ifşa etmək baxımından maraq doğurur: “Əziz qardaşım Səttarxan! Cənub kömrüklərimizi, neft yataqlarımızı, bir sözlə, ölkənin bütün iqtisadiyyatını istismar edərək, xalqımızı dilənçi kökünə salan İngiltərə istismarçıları daha iki talançılıq planını həyata keçirməyə başlamışlar. Birincisi budur: onlar ölkədə olan bütün abidələri və mədəniyyətimizə aid olan sənədləri təşkil etdikləri oğru dəstələri vasitəsilə soyub aparırlar. Əlbəttə, Azərbaycanda olan abidələrdə, xüsusilə Şeyx Səfi məqbərəsində və onda saxlanılan qədim Azərbaycan mədəniyyətinə aid olan əlyazmalarından, qablardan və başqa əsərtiqələrdən (əntiq əsərlər-A.H.) muğayət olmaq lazımdır. Mədəniyyətimizi və abidələrimizi bu mədəni oğrulardan qorumaq bu gün bizim ən müqəddəs vəzifəmiz olmalıdır. İkincisi, bunlar şahla razılaşblar ki, dörd yüz min lirənin müqabilində bütün səltənət cəvahirələrini banki-şahidə girova götürsünlər. Əlbəttə, bu pul inqilabi hərəkəti və xüsusilə Təbriz inqilabını boğmaq işinə xərclənəcəkdir. Onu bilməlisiniz ki, bu cəvahirələrin ən azı on milyon lirə dəyəri vardır. İngiltərə hökuməti bu yol ilə bir oxla iki nişan vurmaq istəyir: həm inqilabı yatırmaq, həm də az bir pulun müqabilində bu böyük və qiymətli sərvətə yiyələnmək istəyir. Hər vasitə ilə bu işləri ifşa etmək lazımdır. Qoy xalq üsyanı və qəzəbi şahın bu xəyanətinə də mane olsun”. [5, s.115-116] Bununla da Böyük Britaniyanın İran şahı ilə əlbir olub, Azərbaycan xalqının təbii və mədəni sərvətlərini talaması göstərilir. Bundan başqa ingilislər bütün müxalif qüvvələri, o cümlədən islamçı qüvvələri pul və silahla təmin edib. “Səttarxan hərəkətinin kökündən qazımaq” planını həyata keçirməyə ruslarla birlikdə başçılıq edirlər. İngilislərin Səttarxana qarşı istifadə etmək istədikləri pozucu qüvvələrdən biri də erməni daşnaklarının olması maraq doğurur: “Bu günlərdə daşnakşyon başçılarından müsyö Yefrem ilə Keri iyirmi beş nəfər başqa yoldaşı ilə Təbrizə gələcəklər. Təbrizdə olan başqa daşnakları da onlara qatıb Səttarxanın dəstəsinə qoşulmaları və o hərəkəti içərisindən pozmaları üçün hər imkandan istifadə edin. Yefrem yeri gəldikdə çox yaxşı işlər görə bilər”. [5, s.124] Göründüyü kimi, bütün dövrlərdə ermənilər ingilislər və böyük dövlətlərin əllərində Azərbaycana qarşı, onun parçalanmasının dərinləşdirilməsi üçün bir vasitə olmuşdur.

Səttarxan Təbrizdəki bütün xarici ölkələrin konsulluqlarının və xalqın vətənpərvər milli qüvvələrinin nümayəndələrinin iştirak etdiyi görüşdə İngiltərənin İranda Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik fəaliyyətini ifşa edir, İngiltərə və onun müttəfiqləri arasında diplomatik qalmaqla yaradır, xalqın nümayəndəsinin bir çıxışında İngiltərənin İranı və Cənubi Azərbaycanı müstəmləkəyə çevirmək cəhdi ifşa edilir: “Biz bu məlun ingilislərə ona görə iblis adını veririk ki, şeytan kimi xalqı bir-birinə, dostu-dosta düşmən edir. Öz mənfəəti üçün xalqları bir-birinin üstünə qaldırır, onları bir-birinə düşmən edir. O, alçağa yoldaşdır, oğruya sırdaş. Xərdəcəlin (uzunqulaq-A.H.) ulağı kimi hər tükü bir rəngə çalır. Tehrandə özünü məşrutəçi göstərir, Təbrizə silah gətirib məşrutə düşmənlərinə paylayır. Onun tərəfdarı olan qəzetlər öz qonşumuz rus xalqına qarşı bizdə pis fikir və düşmən rəylər oyadır. Ruslarla osmanlıları, çinlilərlə rusları, yaponlarla rusları bir-birinə qırdıran həmin bu ingilislərdir. O, bizi də var-yoxdan çıxaran sonra, mədənlərimizi, pulumuzu, qızılıımızı aparandan sonra, indi də müqəddəs məkanlarımızı söküb və oradan əlyazmalarını daşıyır. O, şahla birləşərək səltənətin cəvahirətini qapıb qaçırmək istəyir, şahı Azərbaycan inqilabının əleyhinə silahlandırır, məşrutəni boğmaq istəyir. [5, s.145-146] Bununla da, ingilislərin İrandan və Cənubi Azərbaycandan yığışdırılması tələb olunur, ingilislərə qarşı nifrət yaranırdı. Bu isə yüz ildən artıq Şərqdə, xüsusən İran və Azərbaycanda ağalığ edən ingilis siyasətinin iflası demək idi: “Bu heç də ingilis diplomatiyasının fəaliyyətinin zəifləməsi demək deyildi. Onlar indi başqa, yeni formalı siyasətlərə əl atacaqdır. Ancaq hələlik məlum olan bir şey vardır: ingilis diplomatları Azərbaycan inqilabına, onun başçılarına qarşı yalnız İranda yox, beynəlxalq miqyasda iftira, böhtanlarla düşmənçilik siyasətini daha qızgın və vəhşiliklə davam etdirirdilər”. [5, s.148]. Beləliklə, Səttarxan hərəkətinə, Azərbaycanın azadlığına və müstəqilliyinə qarşı gizli fəaliyyət aparan İngiltərə bu xalqın açıq-aşkar düşməninə çevrildi. Əsərdə ağsaqqalların nümayəndələrində birinin Sərdarı-milliyə bayrağı Azərbaycan xalqının adından təqdim etməsi hərəkətin geniş xalq hərəkəti olduğuna

dələlət edir. Sərdari-milli bütöv Azərbaycanın və bütün İran azadixahlarının məşrutə inqilabına kömək etdiyini xüsusi qeyd edir: “Bizim də köməyimiz var. Bizim köməkçilərimiz onlardan da çoxdur. Onların köməkçiləri beş-üç nəfər mülkədar və xanlardırsa, bizim arxamız bütün Azərbaycan xalqıdır. Təbriz-dən başqa Marağadan, Ərdəbildən, Urmiyadan, Miyandan, Zəncandan, Qəzvindən və Azərbaycanın hər yerindən, eləcə də Tehrandan, Rəştdən də bizə köməyə gələn var. Xalq bizimlədir. Bundan başqa, əmi can, unutmayın ki, Bakı da bizə kömək edəcək”. [5, s.164] Şimali Azərbaycandan silah və canlı qüvvədən başqa “Molla Nəsrəddin” jurnalı hərəkata mənəvi dayağını əsirgəmir, Səttarxana hərbi qüvvədən artıq yardım edirdi.

Romanda göstərildiyi kimi, 1909-cu il İranda “İstibdad-səzir”(kiçik əsarət-A.H.) adıyla tarixə düşdü. Bu il bütün İranı ayağa qaldırdı. İranda şahlıq sistemini saxlamaqla cüzi dəyişiklik edilməsi Səttarxanı Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməyə vadar edir: “Azərbaycan Əncüməni əyaləti tam bir müstəqillikdə saxlamalı işlərimizə Tehranın qarışmasına qəti yol verməməli və qəti mübarizə üçün hazır olmalıdır. Bunları etməklə bərabər biz və eləcə də Tehrandakı demokrat yoldaşlarımız həmin hökumət başçıları və həmin üsul-idarəni ifşa etməyi bir vəzifə olaraq qarşımıza qoymalıyıq. Azərbaycan Əyalət Əncüməni tam bir istiqlaliyyətlə yaşayıb. Azərbaycanda olan bütün işlərə rəhbərlik etməyi, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qarşıda duran islahatı həyata keçirməyi öz əlinə alması qərara alındı, Tehrandakı Azərbaycan qoşunlarının geri çağırılmasına əmr verildi”. [5, s.252] Beləliklə, məlum olur ki, yaranmış tarixi şəraitdə Azərbaycan müstəqilliyini elan edərək, islahatlar yolu ilə ölkənin demokratikləşməsinə həyata keçirməyə başlaya bilər.

Əsərdə xarici səfirlərin “Azərbaycan məsələsinə” münasibəti də maraq doğurur. İngilis səfirinin İran hökumətinə başçılıq etmək istəyən Qəvəmülsəltənəyə dedikləri sözlər Azərbaycan xalqının əleyhinə yönəlmişdir: “Sizin qüdrətiniz varsa nə üçün Azərbaycan məsələsinə həll edə bilmirsiniz? Bir o qalır ki, Səttarxan özünü padşah elan etməsin. Ağalar, gəlin bir az açıq danışaq!. Əgər doğrudan da siz hökumətsiniz, bəs nə üçün Azərbaycandan vergi ala bilmirsiniz? Nə üçün Azərbaycanın işinə qarışa bilmirsiniz? Nə üçün Azərbaycanda fars xalqından başqa bir xalqın varlığına inananlara özlərini qədim, qüdrətli bir xalq adlandıranlara, ölkəni ikiyə bölənlərə qarşı heç bir tədbir görə bilmir, onların özbaşınalığına imkan verirsiniz? Bu, ölkəni parçalamaq, məmləkətin istiqlaliyyətinə xəyanət etmək deyilmi”. [5, s.263]. Əslində guya İranın parçalanmaması “qayğısına qalan” ingilis səfiri vahid Azərbaycanın parçalanmasını daha da dərinləşdirməyi, Böyük Britaniyanın mənafeyinə, geosiyasi maraqlarına təhlükə olan bütöv Azərbaycanı məhv etməyi təklif edir. Sonra isə o, Səttarxanın xəyanətlə aradan götürülməsi, “bir ucu biclik, bir ucu güclük” siyasətindən istifadə edilməsini tövsiyə edir: “Siz nə üçün Azərbaycan haqqında, Səttarxan haqqında bu qədər tərəddüd göstərirsiniz? Nə üçün ona qarşı heç bir ölçü götürmürsünüz? “Yeddi dərviş bir kilim üstə sıxsısa da, bir ölkənin iki padşahı olmaz”- deyirlər. Bu adam istiqlal bayrağı qaldıraraq İranı yedirdən Azərbaycan kimi zəngin bir əyaləti ondan ayırmaq istəyir. Mən sizə açıq deyirəm ki, bu adam nəinki mərkəzin mənafeyinə, eləcə də Böyük Britaniya dövlətinin mənafeyinə zidd olan qorxulu bir ünsürdür. İş belə getsə, onun üstündə Böyük Britaniya kimi sizə həmişə ən yaxın dost olmuş bir dövlətlə dostluğu pozmuş olacaqsınız”. [5, s.265]. Səfir Azərbaycanın müstəqilliyini Britaniya imperiyası üçün ən böyük təhlükə hesab edir.

Əsərdə Səttarxanın dostu Mahmuda yazdığı məktubda Tehrandakı yaradılmış məşrutə hökumətinin anti-Azərbaycan siyasəti ifşa olunur: “Xarici ölkələrin dəlilxanası olan Tehran şəhərində açılan məclis və qurulan məşrutə hökuməti qəhrəman xalqımızın mənafeyini təmin etmir. İranın və xüsusilə Azərbaycanın ən böyük düşməni İngiltərə dövləti və onun tərəfdarları olan yerli vəzirlər, saray adamları ancaq maliklərin mənafeyini müdafiə edirlər. İndi biz silahımızı onlara tərəf çevirməliyik. Biz xalqımızı onlardan qorumalı və Təbriz Əyalət əncümənini milli məclis adlandırmalıyıq. Bir sözlə, öz evimizin sahibi olmalıyıq. Bu ali məqsədə çatmaq üçün lazım olarsa, yenə də qurbanlar verməliyik. Bunu yaxşı düşünməliyik ki, mübarizədə qurban verməyən bir xalq öz azad və xoşbəxt həyatını qura bilməz. Əzab içərisində ömür sürən xalqımız üçün müstəqil bir həyat yaratmalıyıq. Yaşamaq üçün balığa su lazım olduğu kimi, Azərbaycan xalqına da azadlıq və

istiqlaliyyət lazımdır. Müstəqil bir həyata malik olmayanlar cansız cəsədlərdən başqa bir şey deyildir". [5,289-290] Bu məktub Azərbaycanın müstəqillik və azadlıq yollarını göstərən vəsiyyətnamə və nəsihətnamə xarakterli bir sənəd kimi diqqəti cəlb edir.

Əsərdə 1910-cu ildə Səttarxan və Bağırxanın Tehrana daxil olmaları tarixi hadisə kimi təqdim olunur. Xalqından aralı salınan Səttarxan ingilislərin və iranlı nazirlərin planı ilə xəyanətlə öldürülür, mübarizə isə davam edir. Tədqiqatçı M.Mehdibəyova yazır: "Baş qəhrəmanın həyatının ilk çağlarından tutmuş xaincəsinə öldürülməsinə qədərki mübarizələrlə dolu həyatı, xalq hərəkətinin başçısı kimi fəaliyyəti geniş epik lövhələr, rəngarəng bədii təsvir və təqdim vasitələri ilə verilmişdir. Bu baxımdan "Səttarxan" əsəri klassik roman janrının bütün formal tələblərinə cavab verir. Əsərdəki ideya istiqamətinə gəldikdə isə bu gün oradakı dövrü üçün aktual olan bir çox problemlər yeni rəkursdan qiymətləndirilməli, dünyanın dəyişmiş ictimai-siyasi mənzərəsi qlobal geosiyasi şəraitin dəyişməsi fonunda saf-çürük edilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımızın yaxın keçmişinin qəhrəmanlıqla dolu səhifələrini, ədalət uğrunda mübarizəsini əsasən obyektiv əks etdirdiyinə görə "Səttarxan" romanı bu gün də öz ideoloji və poetik əhəmiyyətini saxlamaqdadır". [6, s.133]. Beləliklə, "Səttarxan" romanı Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik tarixinin şərəfli salnaməsi kimi bəzi ideoloji yanaşmalara baxmayaraq olduqca dəyərli və əhəmiyyətli bir əsər hesab olunur.

Abbas Pənəhi Makulunun növbəti əsəri "Xiyabani" tarixi romanı da Səttarxan hərəkətinin məntiqi davamı və bölünmüş vətən dərini və həsrətini ifadə edən mükəmməl bir əsərdir.

Səttarxanın məşrutə inqilabından doqquz il sonra Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1920-ci ildə vətənin o tayında Cənubi Azərbaycanda Azadistan dövləti yaratmışdır. A.Pənəhi Makulunun "Xiyabani" romanında Xiyabaninin Azərbaycan Demokrat Partiyası və "Təcəddüd" (Yeniləşmə) qəzetini təsis etməsi, partiyanın fəaliyyət istiqamətləri, Azərbaycana Tehranın etdiyi haqsızlıqlara və ədalətsizliyə son qoyması tələbləri əksini tapmışdır.

Romanın qəhrəmanı Xiyabani gənc yaşlarından öz ömrünü xalqının, vətənin səadəti və azadlığı yolunda sərf etməyə and içir, ona görə də ticarəti buraxıb ruhaniliklə məşğul olur: "xalqıma, vətənimə məhəbbətim sonsuzdur. Hüdudsuzdur, lakin bu məqsəd, arzu, amala nail olmaq işində təkə ruhaniyyət və ədəbiyyatla kifayətlənmək olmaz! Təbliğatla yanaşı, təşviqat da, təşkilat işi də lazımdır. Vətənpərvər gəncləri bir yerə cəm edib, onları bir mərkəzdə birləşdirmək lazımdır. Mütərəqqi millətlərdə həmişə belə olub". [3, s.160] Xiyabani Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təbliğat və təşviqatı təşkilatlanma ilə birləşdirməyi tövsiyə edir.

Məşrutə və azadlığın mahiyyətini xalqa başa salan Xiyabani millət vəkili kimi xalqın mənafeyini müdafiə edir. Pənəhi Makulu göstərir ki, İranın məşrutə hərəkəti Şərqi dünyasını oyandırdı. "İranda azadlıq cəbhəsinin başında Azərbaycan dururdu". [3, s.186]

Şimali Azərbaycan sovetləşdikdən sonra da Cənubi Azərbaycanda Xiyabani hərəkətinə yardım edir. Romanda tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq, Xiyabani yaratdığı hökumətin adını müəyyənləşdirir və ondan qurduğu hökumətin adını soruşduqda:

– Azərbaycan hökuməti!

– Əlbəttə, Azərbaycan! Amma hələlik Azərbaycan adı qoymaq olmaz. O səbəbə ki, Arazın o tayında müstəqil Azərbaycan hökuməti yaranmışdır. Əsas işə başlamalıyıq. Ad qoymaq həmişə və hər vaxt mümkündür". [3, s.285]

Tədqiqatçı Arif Kəskin "Bakı-Təbriz" dərgisində Xiyabaninin elan etdiyi dövlətin "Azadistan" olduğunu göstərir: "Xiyabani Azərbaycanda Tehrandan asılı olmayan bir dövlət qurmaq istəyində idi. Bunun üçün o, xalqın dəstəyi ilə Təbrizə nəzarəti ələ keçirdi. Nəhayət, o, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət elan etdi və adını dəyişib "Azadistan" qoydu, dövlət də "Azadistan dövləti" adlandırıldı. Xiyabani ictimai və siyasi baxışlarını fəlsəfi əsasda irəli sürür, bütün çıxışlarında hadisələri bir siyasətçi kimi deyil, bir filosof kimi təhlil edirdi. O, Güney Azərbaycan milliyyətçi hərəkətinin lideri olmaqdan əlavə, həm də Azərbaycanın ən görkəmli siyasi zəkalılarından biri sayıla bilər. [2, s.30-31] Müəllif Xiyabaninin düşüncəsinin mərkəzində "Təcəddüd"

(müasirləşmə) məfhumu dayandığını, İranda müasirləşmənin Qərbləşmə ilə sinonim olduğunu və Qərbləşmənin milli dəyərlərin inkarı kimi başa düşüldüyünü göstərir: “Xiyabaniyə görə isə “təcəddüd cəmiyyət və fərd səviyyəsində müasir dövrün şərtlərini mənimsəmək və zamanla ayaqlaşmaqdır. O, təsəddüdü milli dəyərlər üzərində qurulmuş yeniləşmə prosesi kimi görür. Xiyabaninin düşüncəsində müstəqilliyin çox önəmli yeri vardır. Müstəqillik olmadığı yerdə təsəddüddən (müasirləşmədən) söhbət gedə bilməz. İran və Azərbaycan müstəqil olmalıdır. Lakin ilk vaxtlar İranın da müstəqilliyini tələb edən Xiyabani sonralar müxtəlif daxili və xarici səbəblərdən İranı azad etməyin çətin olduğunu başa düşür və belə olan halda Azərbaycanı xilas etməyin daha asan və gərəkli olduğu qənaətinə gəlir. Xiyabani bu məntiqə söykənərək, Azərbaycanı düşünürdü. O, Azərbaycanı İranın Qərbə açılan gözü, demokratikləşmə və modernləşmənin əsl dayağı sayırdı. Xiyabani Azərbaycanın tarixi yalnızlığını hiss edərək, onun müstəqil dövlət elan olunması zərurətinə inanmışdır. Xiyabaninin Azadistan dövləti Azərbaycan milli mücadiləsini yeni bir mərhələyə daxil etmişdir. Azərbaycan İranın tərkibində öz rifahını, inkişafını və azadlığını tapmayacaqdır. Bununla da Xiyabani Güney Azərbaycan milli mücadiləsində müstəqillik düşüncəsinin təməlini qoymuşdur”. [2, s.30-31]. Romanda da Xiyabani bu fikri ifadə edərək, Azərbaycanın öz müqəddaratını düşünməsi zərurətini xüsusi qeyd edir: “Özümüz-özümüzü idarə etməsək bədbəxtlik hamımızın qapısını döyəcək” [3, s.266] və sonra isə o, qətiyyətlə bildirir: “Tehranla əlaqəni kəsib, özümüz-özümüzü idarə etməliyik!...Azərbaycan nəinki özünü, hətta İranı da idarə etməyə qadirdir”. [3, s.284] Bununla da Xiyabani qəti olaraq Azərbaycanın tam müstəqilliyini bəyan edir.

Tədqiqatçı M.Mehdibəyova romandakı sosializm realizmindən irəli gələn nöqsanları göstərərək yazır: “Qüvvələrin birmənalı olaraq iki cəbhəyə bölündüyü bu əsərdə də sosializm realizmi metodunun təsiri və bolşevik ideologiyasının tələbi altında proletar beynəlmiləçiliyi ideyası, böyük rus proletariatının qardaşlıq köməyi, əksinə, rus imperializminin xəyanəti və s. əvvəlki romandan artıq bizə məlum olan stereotip məsələləri burada da qoyulmuş və “bədi həllini” tapmışdır”. [6, s.136] Bununla da müəllif bütün bu problemlərə yeni nöqtəyi- nəzərdən yanaşılması zərurətini irəli sürür.

Yazıçı öz əsərində Xiyabani hərəkatının çox ağır və çətin geosiyasi şəraitdə aparıldığını xüsusi nəzərə çatdıraraq yazır: “Təbrizim! Ey başı bəlalı şəhər, nə müsibətlər qalmadı sən bu əyilməz başın çəkməsin?! Kimin üzünə xoş baxdın? Kimin üzünə güldün, qapılarını taybatay açıb: “Buyurun, qonağımız olun!”-dedin. Kimə can deyib zəhrimar eşitmədin?... Ancaq Təbrizim! Bilməlisən ki, məlun ingilislər hələ də səndən əl götürməyiblər. Onların qoşunları hələ də İranın Cənub hissəsində tufan eləyir, qanlar tökür, evlər yıxır, azadlıq adını çəkənlərin dilini boyununun ardından çıxarırlar”. [3, s.225] Əsərdən görünür ki, dünya güclərinin geosiyasi maraqları dairəsində olan Azərbaycanın Cənub hissəsinin müstəqilliyi olduqca müşkül problemə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dubinski İ. Nərimanov. Bakı: Yazıçı, 1979, 235 s.
2. Kəskin A. Güney Azərbaycanda milli hərəkatın tarixi təməlləri // “Bakı-Təbriz” Dünya azərbaycanlılarının dərgisi, №1(4), yanvar 2006, s.15-31
3. Makulu A.P. Xiyabani. Roman. Bakı: XAN, 2015, 416 s.
4. Makulu A.P. Səttarxan. Roman. I kitab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 336 s.
5. Makulu A.P. Səttarxan. Roman. II kitab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 335 s.
6. Mehdibəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.
7. Əhmədli V. Ədəbi qaynaqlar yeni baxımdan tədqiq olunmalıdır.
<http://newsxəzər.info.az./951...8>

РЕЗЮМЕ

**ИДЕИ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ И НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ В
ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ АББАСА ПАНАХИ МАКУЛУ
В 60-80-ые ГОДЫ XX ВЕКА**

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, эмигрантская проза, национально-освободительное движение, сектантство, комитеты помощи, угнетение, национально-нравственная целостность, большевистская идеология.

В статье исследуется тема разделенной родины, вопросы воссоединения и целостности Южного и Северного Азербайджана в исторических романах выдающегося представителя эмигрантской литературы Южного Азербайджана Аббаса Панаха Макулу, жившего и творившего в Северном Азербайджане в 60-80-ые годы XX века. Автор отмечает, что крупные государства, имеющие геополитические интересы, объединились, чтобы отнять у народа его свободу и право на суверенитет, но сильный духом народ показал, что его воля к единству, солидарности и решимость вести борьбу до победного конца оказались очень сильны.

SUMMARY

**DIVIDED HOMELAND AND NATIONAL-MORAL INTEGRITY IDEAS
IN ABBAS PANAHİ MAKULU'S HISTORICAL NOVELS IN 60-80s OF XX CENTURY**

Huseynova A.H.

Key words: South Azerbaijan, immigration prosaist, national liberation movement, sectarianism, assisting committees, despotism, national-moral integrity, Bolshevik ideology.

In the article, problems of divided homeland, merge of two parts of Azerbaijan and unification in historical novels "Sattar Khan" and "Khiyabani" by Abbas Panahi Makulu, who was outstanding representative of South Azerbaijan immigrant literature in North Azerbaijan, have been involved in research. The author shows how big, powerful states which had geopolitical interests in disintegration of Azerbaijan jointly took the nation's right of sovereignty and independence away; however, Azerbaijani people's azerbaijanism, unity and solidarity feelings were strong and they were able to continue the fight until the end.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.12.2019
	Son variant	25.12.2019

UOT 82.091

ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU VƏ MÜƏLLİF MÜNASİBƏTİ (Y.Səmədoğlunun “46-cı ilin oyunları” və N.Hikmətin şeirləri əsasında)

ƏLİYEVƏ LEYLA ALLAHQULU qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: ədəbiyyat, müharibə, atom silahı, Y.Səmədoğlu, N.Hikmət

Müharibə sosial-ictimai hadisə olmaqla yanaşı, eyni zamanda mənəvi-psixoloji tərəfləri olan məhfumdur. Tarix kitabları, sosioloji mənbələr müharibənin daha çox ictimai və faktoloji tərəflərinə diqqət yetirir. Müharibələr bir çox millətləri birbaşa və ya dolay yolla öz təsiri altında saxlaya bilər. Tarix kitablarında müharibə haqqında detallı, təfərrüatlı məlumatlar saxlanılır, xronoloji dəqiqlik qorunur, arxiv sənədləri və faktlar əsasında müharibənin gerçəkliyi mühafizə olunur. İncəsənət, o cümlədən ədəbiyyat müharibə mövzusunə münasibət bildirəndə məhz onun mənəvi-psixoloji incəlikləri ilə göstərməyə çalışır. Hüseyn Cavid yazırdı: “Tuhaf şey!.. Nəyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma... Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcəndə, bütün gözlər intizarda... Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldırlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində bıraqlıyor. Dünyamız, şimdiyə qədər hələ böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napoleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldıraraq da bu müharibəni seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zəti bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bəladır, bir taundur, aləmşümul bir fəlakətdir... Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmür, hər ölkədə bir təsir bıraqlamır. Birini güldürkən, digərini ağlatıyor. Birini məyus və müztərib ediyor da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyor”. [1, s.233]

Dünya ədəbiyyatında müharibə ilə bağlı yazılmış bütün əsərlərə nəzər salsaq, ədəbiyyatın müharibə ilə bağlı ümumi qənaətini bu cür ümumiləşdirə bilərik: Müharibə dağıdıcı bir qüvvədir, həyatın eroziyasıdır. Müharibə yüz illər ərzində qurulan mədəniyyəti bir neçə günün içində dağıdaraq yerlə-yeksan edə bilər. Mərmilər min illik tarixi abidələri bir göz qırpmında yer üzündən silir, hansı ki, bu abidələr bəşəriyyət tarixinin nadir inciləridir. Müharibə tərəfdarı insan və insanlıq düşmənidirlər. Bəşəriyyət tarix boyunca yaşadığı faciələrdən ibrət dərsi götürmək əvəzinə bəzən yeni müharibələrə səbəb olur. Ədəbiyyat humanist düşüncənin məhsuludur, yer üzünün bütün humanist insanlarını müharibəni pisləməyə səsləyir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçı və şairləri də sinəsini irəli verib milli mədəniyyətimizin keşiyində dayanmış, insanlığa ölüm, bəşəriyyətə fəlakət gətirən müharibəyə "yox" deyməyi bacarmışlar. Belə yazıçılarımızdan biri də Yusif Səmədoğludur. Onun əsərlərində yazıçının humanist fikirlərinin, bəşəri sevgisinin təəcəssümü, insanı saflaşdırmaq, kamilləşdirmək istəyinin - yüksək idealın böyük sənətkarlıqla ifadəsi ön plandadır. Yazıçının İkinci Dünya müharibəsinin ən amansız hadisələrindən biri olan, Yaponiyaya üç gün ərzində iki dəfə atom bombasının atılması hadisəsinə həsr olunmuş “46-cı ilin oyunları” hekayəsi ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yeri olan bir mətn hadisəsidir. Eyni mövzuya yaradıcılığında bir neçə dəfə müraciət etmiş ədiblərdən biri də dahi türk şairi Nazim Hikmətdir. Hər iki ədibin mövzuya münasibət, yanaşma tərzini və ifadə şəklinə oxşar məqamlar var.

Bəşər tarixinin ən dəhşətli hadisələrindən biri Yaponiyaya üç gün ərzində iki dəfə atom bombasının atılmasıdır. 6 avqust 1945-ci ildə atom bombası Xirosimaya, həmin tarixdən üç gün sonra isə 9 avqust tarixində Naqasakiyə atılıb. Yaponiyanı müharibədə təslim etmək üçün məhz bu vasitədən istifadə edilib. 14 avqust 1945-ci ildə çıxılmaz vəziyyətdə qalan Yaponiya təslim olmaq məcburiyyəti qarşısında qalıb. Atom bombasının Yaponiyaya atılması nəticəsində Xirosimada 140 mindən çox insan həlak olub. Naqasakidə isə nüvə silahının qurbanlarının sayı 70 mindən artıqdır. Kütləvi insan qırğını ilə müşayiət olunmuş Xirosima və Naqasaki hadisəsi təkcə tarixin deyil, ədəbiyyatın da yaddaşına keçmiş mövzulardan biridir. Atom bombasının törətdiyi müsibətlər bomba atıldıqdan sonra da uzun illər davam etdi.

Y.Səmədoğlunun “46-cı ilin oyunları” hekayəsi bu mövzunun fərqli aspektdə təqdimatına həsr olunub. “Mühasirəyə düşmüşdülər. Çıxış yolu yox idi. Baş aşağı oturmuşdular. Hər üçü ölümə üz-üzə dayanmışdı. Lakin heç biri: nə Siyavuş, nə Kərim, nə də Nazim ölmək istəyirdi”. [3, s.203] Hekayə bu cümlələrlə başlayır. Ən ağır hərbi vəziyyət olan mühasirədə olmaq gərgin psixoloji əhval-ruhiyyə deməkdir. Lakin bir-iki cümlədən sonra oxucu yanıldığını başa düşür. Əslində hər şey uşaqlar arasındakı bir oyundan ibarətdir. Hekayənin ideyası isə başqadır. Uşaqlar niyə müharibə və yaxdu dava-dava oynayırlar? Bu sualın cavablandırılması hekayənin ideyasını anlamağın ən asan yoludur. Bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı çox mühüm məsələləri yazıçı sadə bir dildə, uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə, rəmzi-bədii yolla əks etdirə bilmişdir. “46-cı ilin oyunları” hekayəsini oxuduqda, elə bil, uşaq oyuncaqları içərisində əsl bomba ilə qarşılaşırsan. Bu hekayədə müəllif bəhs etdiyi son dərəcə ciddi problemi məharətlə uşaq oyunu tamaşasında əks etdirə bilmişdir. Təsvir edilən atom oyunu, üç oğulun ölümü, ananın dəli, ailənin yeganə qızının radioaktiv şüalardan kor olması ilə nəticələnir. Əslində, hekayədə dava-dava oynayan uşaqlar özlərindən əvvəlki nəsə, ata-analarına müharibənin yaşatdığı fəlakətlərin təsir dairəsindən uzaq düşə bilməyiblər. Uşaq təfəkkürü oyunun bütün real nəticələrini qeyd edir. Yazıçı rəmzi müqayisələrlə atom silahına, bəşəriyyəti məhvə aparan atom müharibəsinə və belə bir silahın kəşf olunduğu ana nifrət yaradır. Təsadüfi deyildir ki, hekayə, atom silahının dünyaya göz açdığı il nəzərə alınaraq, “46-cı ilin oyunları” adlandırılmışdır. Bəşəriyyətin müasir dövrdəki ən böyük problemlərindən biri olan atom silahının kəşfi Y.Səmədoğlu kimi humanist bir yazıçının bədii problematikasından kənarda qala bilməzdi. Digər tərəfdən, xüsusilə 1940-1950-ci illərdə sovet ədəbiyyatı müstəvisində yazılmış əsərlərə baxdıqda, görürük ki, müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin əksəriyyəti əzab, əziyyət, insanlığın qayğısı, insanlığın faciəsini, insan psixologiyasını təsvir etmək əvəzinə, daha çox müharibədə qalibiyyətə həvəsləndirmək və vətənpərvərlik ruhunda yazılmışdır. Y.Səmədoğlu isə öz müəllif ideyasını fərqli şəkildə gerçəkləşdirmiş olur. Müharibələrin, işgalların içində qalmış, miskinləşmiş, mənəvi zənginliyini itirmiş, xeyir əməllərdən uzaq tutmuş dünya modeli yaratmaq ideyasını balaca bir hekayə mətnində gerçəkləşdirə bilir.

Yaponiyada Xirosima və Naqasakiyə atılan atom bombalarının yaratdığı ictimai kədər Nazim Hikmətin bir sıra şeirlərində ən təsirli şəkildə öz əksini tapmışdı. Nazim Hikmət “Qız uşağı”, “Ölü qızçıqaz”, “Qoy buludlar adam öldürməsin!”, “Radioaktivli yağışlara dair”, “Bir qız vardı Yaponiyada”, “Yapon balıqçısı”, “Ümid” kimi şeirlərini məhz bu mövzuya həsr etmişdi. “Qoy buludlar adam öldürməsin!” şeirində şair buludlara müraciət edərək, əslində, bəşəriyyəti, insanlığı qanlı cinayətlərdən çəkəndirməyə çalışır, buludu rəmzi obraz kimi təqdim edir. İnsanlığa humanist yanaşaraq, analara, uşaqlara, gəlinlərə, qocalara qıymamağa, ölüm və itkilərlə insanları gözüyaşlı qoymamağa səsləyir. Nazim Hikmətə görə, insan adı daşıyanlar belə cinayətə imza ata bilməzlər. Ülvi duyğulardan məhrum olan belə insanları şair qəbul etmir. Onları düşünməyə, hələ gec deyiləncə bu yoldan geri dönməyə çağırır və nə vaxtsa dünyada sülhün, ədalətin bərqəqar olacağına ürəkdən inanır. “Buludlar adam öldürməsin!” - deyər səslənən şair öz duyğu və düşüncələrini bədii-poetik sənətkarlıqla belə ifadə edir:

*Analardır adam eden adamı
Aydınlıqlardır önümüzde gider.*

*Sizi de bir ana doğurmadı mı?
Analara kıymayın efendiler.
Bulutlar adam öldürmesin! [2, s.1552]*

1958-ci ildə yazdığı "Ümid" adlı şeirində şair bu hadisənin üzərindən 13 il keçməsinə baxmayaraq? dünyaya hələ də xəstə uşaqların gəldiyini təəssüf hissi ilə qeyd edir. Düşünülmədən atılan bu mənasız addımın bəşəriyyətə gətirdiyi böyük müsibət, insanlığın tarixinə yazılan bu qara ləkə şairi çox kədərləndirir.

Nazım Hikmətin şeirləri arasında Yusif Səmədoğlunun "46-cı ilin oyunları" hekayəsi ilə ən çox səsləşən şeiri "Qız uşağı" şeiridir. Bu şeir Xirosimada yeddi yaşında ikən atom bombasıyla öldürülən bir qız uşağının on il sonra dünyaya barış çağırışı mövzusunda yazılmışdır. Müharibə əleyhinə bir mesaj kimi uğur qazanmış və mahnı kimi bəstələnmişdir. Dünya oxucularının arasında məşhur olan bu şeir gerçək bir həyat hekayəsindən – Sadako Sasakinin həyatından ilhamlanaraq yazılmışdır. Sadako Sasaki Yaponiyaya atom bombası atıldığında 2 yaşında olub, 12 yaşına gəldiyində məruz qaldığı radiasiya səbəbi ilə xərçəngə yaxalanmışdı. Xəstəxanadakı bütün həkimlər onun ölümü üçün gün sayarkən kiçik yapon qızı həyat dolu idi. Dəhlizlərdə qaçır, oynayır və digər xəstələrə kömək edirmiş. Xəstələr arasında ən sevdiyi adam 80 yaşlarında özü kimi xərçəng olan yaşlı bir qadın olur. Sadako ölüm döşəyindəki bu yaşlı qadını tək buraxmır. Qadın ölməmişdən qabaq "Mənim üçün artıq gecdir, amma bizim inancımıza görə əgər bir adam kağızdan 1000 dənə durna quşu düzəldərsə, hər istəyi qəbul olunur. Mən edə bilmədim. Sən et və xilas ol." – deyərək son nəfəsini vermişdi. Kiçik qız çox üzulsə də, həyatda qalmaq arzusu ilə ənənəvi yapon sənəti olan origami ilə durna quşlarını düzəltməyə başlayır. İlk başlarda çox sürətlə düzəldir, amma sağlamlığı sürətlə pozulmağa başladığı üçün davam etməkdə çətinlik çəkir. Bu həzin əhvalat yapon və dünya mətbuatında yer almışdı. Dünyanın dörd bir yanından insanlar qıza minlərlə durna quşu göndərməyə başlamışdılar. Amma kiçik yapon qızı xəbərlər mətbuata çıxdığında əlini tərpədə bilməyəcək durumda idi. Həyatdakı son saatlarını 644-cü quşu düzəldərək keçirmişdi. Quşu bitirmiş, gözləri qapanarkən tibb bacıları və xəstə baxıcıları poçtdan çıxan yüzlərlə origami quşu ilə otağa daxil olsalar da, qızcığaz artıq həyata gözlərini yummuşdu. Poçtalyonlar aylarca xəstəxanaya kağızdan durna quşu daşımışdılar. Sayı milyonlara çatan durna quşları Yaponiyada bir muzeydə sərgilənir. Bu hekayə Yaponiyada 1943-1955-ci illər arasında yaşayan Sadako Sasakinin hekayəsidir. Dostları əskik qalan 356 durna qatlayıb, onunla birgə dəfn edirlər. Ayrıca Xirosima və ABŞ-da xatirəsinə heykəl və abidə qoyulmuşdu. Durna quşu o zamandan bəri sülhün və nüvənin tərək-silah edilməsinin rəmzinə çevrilmişdir. Kiçik qızın həyatı "Sadako və kağızdan min durna quşu" adı ilə 1977-ci ildə Eleanor Koerr tərəfindən qələmə alınmışdı. Amma, Eleanor Koerrdən 19 il əvvəl Nazım Hikmət bu hekayəyə özünəməxsus şəkildə münasibət bildirmişdir.

*Kapıları çalan benim,
kapıları birer birer.
Gözünüze görünmem,
göze görünmez ölümlər.*

*Hiroşima'da öleli,
oluyor bir on yıl kadar.
Yedi yaşında bir kızım,
büyümez ölü çocuklar. [2, s.1581]*

Şeirdə ölmüş bir qız uşağının dilindən bəşəriyyətə səslənilir. Bu qız uşağı ölümü üçün bəşəriyyəti ittiham edir, eyni zamanda başqa uşaqların da qurban getməməsi üçün çağırış edir.

*Saçlarım tutuştu önce,
gözlerim yandı kavruldu.
Bir avuç kül oluverdim,*

külüm havaya savruldu.

*Benim sizden kendim için
hiçbir şey istediğim yok.
Şeker bile yiyemez ki,
kâat gibi yanan çocuk. [2, s.1581]*

Nazim Hikmət təşbeh və metaforanın gücündən yüksək şəkildə istifadə edir, “kağız kimi yanan uşaqların konfet yeyə bilməməsi” ifadəsi ictimai kədərini dolğun şəkildə əks etdirir.

*Çalıyorum kapınızı,
teyze, amca, bir imza ver.
Çocuklar öldürülmesin
şeker de yiyebilsinler. [2, s.1581]*

Bu qız uşağının ən böyük diləyi bir daha müharibə olmaması, uşaqların belə amansız savaşlarda öldürülməməsidir. Bu şeir sanki müharibəyə, atom silahının tətbiqinə qarşı bir himn təəssüratı oyadır. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, şeir əsasında yazılmış mahnı dünya miqyasında çox şöhrət qazanmışdır. “Müharibələr insanların yaşam bütövlüyünü təhlükədə hiss etdikləri, insan həyatında dərin izləri olan yaşantılardır. Sahib olduqlarını itirmə qorxusu, adət etdiyi həyat nizamının pozulması, gələcəyə qarşı qeyri-müəyyən duyğuların yaşanması insan və toplumları müharibənin nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir. Müharibənin toplumda yaratdığı ümumi ab-havada müharibəni kənardan seyr edənlər, müharibəyə şahid olanlar və müharibədə döyüşənlər bir-birindən fərqlənir, aldıkları fiziki və mənəvi zərbələr, travmalar eyni olmur”. [4, s.61]

Nazim Hikmətin “Qız uşağı” şeiri və Yusif Səmədoğlunun “46-cı ilin oyunları” hekayəsi arasında ilk oxşarlıq paradigması mövzunun eyniliyi ilə özünü göstərir. Lakin bu oxşarlıq təkə mövzu eyniliyi ilə bitmir. Hər iki mətnə hadisələrin təsvirində və təqdimində qız uşağı obrazı diqqət cəlb edir. Ümumiyyətlə, müəlliflər istəsəydi, bu mövzunu böyükələrin dilindən verə bilərdilər. Lakin hər iki ədib bəşəriyyət üçün ən dəhşətli hadisələrdən biri olan atom bombasının tətbiqinin amansızlığını dünyanın məsumiyyətinə toxunması şəklində qələmə alır. Atom bombası o qədər dəhşətli bir silahdır ki, o insanlığın ən saf və məsum halı olan uşaqların həyatını belə qaraltmağa və məhv etməyə qadirdir. Müharibəni törətməyən, müharibələrdə səbəbkar və günahkar olmayan balaca uşaqların həyatının məhv olunmasını ədiblər qəbul edə bilmir. Bu hər iki türk mütəfəkkirinin yaradıcılığında humanizmindən qaynaqlanır və dünyanı sülhə, barışa səsləməklə özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə: V cild. Bakı: Lider, 2005, 288 s.
2. Hikmet N. Bütün şiirləri. İstanbul: YKY yayınları, 2008, 2081 s.
3. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
4. Yaqubova M. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində retrospeksiya. Fil.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı, 2012, 169 s.
5. <https://sadakosasaki.com/>
6. <https://tr.scribd.com/doc/67544767/Sadako-and-the-Thousand-Paper-Cranes-by-Eleanor-Coerr>

РЕЗЮМЕ

ТЕМА ВОЙНЫ В ЛИТЕРАТУРЕ И АВТОРСКАЯ ПОЗИЦИЯ

(По материалам рассказа «46-е игры» Ю. Самедоглу и стихотворений Н.Хикмета)

Алиева Л.А.

Ключевые слова: литература, война, ядерное оружие, Ю.Самедоглу, Н. Хикмет

В статье рассматривается тема войны в литературе и отношение автора к ней. Работы Юсифа Самедоглу и Назима Хикмета отражают одно из самых трагических событий двадцатого века - применение ядерного оружия и вызванные этим общественные катастрофы. Примечательно, что оба автора гуманистически подходят к предмету. В статье показано, что оба писателя используют образ девушки в презентации темы. Акцент делается на гуманистическую позицию, на призыв к миру и примирению.

SUMMARY

WAR THEME IN THE LITERATURE AND THE AUTHOR'S POSITION

(Based on Y. Samadoglu's "46th Games" and N.Hikmet's poems)

Aliyeva L.A.

Key words: literature, war, nuclear weapon, Y. Samadoglu, N. Hikmet

The theme of war in literature and the author's attitude are studied in this article. One of the most tragic events of the twentieth century the use of nuclear weapons and the resulting public disaster are explored in the creature of Y.Samedoglu and N.Hikmet. It is noteworthy that both writers have a humanistic approach to the subject and prefer the psychological details of the incident. The article shows that both writers use the image of a girl in presentation of topics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.10.2019
	Son variant	04.11.2019

UOT 82`06

MƏMMƏD ASLANIN İCTİMAİ-SİYASİ MOTİVLİ ŞEİRLƏRİ

İSGƏNDƏROV BALAKİŞİ ATA KİŞİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, k.e.i.

folklorshunas@mail.ru

Açar sözlər: müstəqillik hərəkatı, Qarabağ, siyasi lirika, şəhidlər, “20 Yanvar”

Tarixdən məlum olduğu kimi, Şərq ilə Qərbin qovuşduğu yerləşən Azərbaycan torpaqları zaman-zaman müxtəlif imperiyaların dağıdıcı hücumlarına məruz qalaraq, müstəmləkə şəraitində öz mövcudluğunu saxlamışdır. Xalqımızın günümüze qədərki yaşamış olduğu faciəli anların acı həqiqətlərini qabaqcadan dərk edən şair, çox yaxşı bilirdi ki, Rusiya imperiyasının çöküşü (keçmiş SSRİ) digər müstəmləkə xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının da başına yeni fəlakətlər gətirəcəkdir. Elə gətirdi də! Vətənimizin böyük bir hissəsi – Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən yeddi rayonun itirilməsi söylədiklərimizə sübutdur. Belə ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarına yaxın keçmiş SSRİ-nin daxilində cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin arzuolunmaz sonluğunu hiss edən Məmməd Aslan ulu əcdadlarımıza üz tutaraq, haqq səsi eşidilməyən yurddaşlarına arxa durmağa, el-obamızı birliyə, bir olmağa səsləyən, “Siz gedəli...” adlı şeirini 1988-ci il iyun ayında qələmə almışdır. Şeirdə oxuyuruq:

*... Sular durulmadı olan möhlətdə,
Sən yerdə çürüdü, xalqın-nəhlətdə.
Ayağı uçrumda, başı əhlətdə,
Təndirə küt gedən elindi, gəl, gəl!*

*Qəfil qapımızdan bəla girəndə,
Göz yumub ötüşdü gözü görən də.
Dağılıbdı səddin, bəndü-bərən də,
Silib aparmamış sel indi, gəl, gəl!..*

*Donuzu darıdan çıxarmaq üçün.
Sizin qeyrətiniz gərəkdi bu gün!
Qalxın qəbrinizdən, dağları sökün,
Qalxın ki, bağrımız dəlindi, gəl, gəl!..*

*Gəmi-fırtınada, sükan-iblisdə,
Hamı bir bələdçi dumanda, sisdə?!
Amansız balta var başımın üstə,
Varlığım varlıqdan silindi, gəl, gəl! [1,s. 83]*

Hələ sağlığında Məmməd Aslan yalnız istedadlı bir şair deyil, eyni zamanda kəsərli qələmi və ötkün sözü ilə Azərbaycan mətbuatını, layiqincə təmsil edən görkəmli publisist kimi də tanınmışdır. Ölkəmizin mədəni, ədəbi-ictimai və siyasi həyatında fəal iştirak edən sənətkar keçən əsrin 80-ci illərində baş qaldıran milli-azadlı hərəkatının ön sırasında idi. Meydan hərəkatının fəallarından olan xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Vəqif Səmədoğlu və Sabir Rüstəmxanlı kimi dövrünün tanınmış ziyalıları ilə çiyin-çiyinə dayanaraq, öz şərəfli adını milli azadlıq mücadiləsi tariximizin şanlı səhifəsinə yazdı. Dövrünün ictimai-siyasi həyatında baş

vermiş digər olaylar kimi, 1990-cı il qanlı yanvar hadisəsinə də biganə qala bilməyən Məmməd Aslan bu dəhşətli qırğına həsr etdiyi və həmin dövrdə böyükdən kiçiyə qədər hər bir azərbaycanlının dilində əzbərə dönmüş “Ağla, qərənfil, ağla!” şeiridir. Mərhum sənətkar qanlı qırğının baş verdiyi dəhşətli gecənin səhəri günü şair acı göz yaşları ilə “Qərənfil-şəhid qanı” adlı məşhur yazısını qələmə aldı. Həmin yazıda oxuyuruq: “Yanvarın 20-nə keçən gecə. Doxsanıncı ilin bu qanlı partlayış nöqtəsi, yəqin ki, dünyanın yaddaşında silahsız və günahsız insanları amansız bir vəhşiliklə qanına qəltan eləyən bu tarixdən fəryad qoparacaq...

Səhəri günü oğullarımızın, qızlarımızın, yeniyetmələrimizin tankların tırtılları altında cəsədləri xışlanıb torpağa qarışdığı hər yerdə, bu məşum dəhşətdə gövdəsi, budağı yaralanmış. Hər ağacın üstə şəhidlərimizin qanı kimi təzə-tər qərənfillər düzülmüşdü.

Sonra da ... iyirmi birində, matəm günündə milyonlarca qərənfil tabutların üstündən havaya sovrulurdu – şəhidlərin fısqıran qanıydı bu!

Dəmiryol vağzalından Dənizkənarı bulvara qədər bir keçə boyu qərənfil başabaş düzmüşdülər – dənizə axıdılan qanıydı şəhidlərin.

Cavanların toyuna qismət olası qərənfillərin yasa batdıqları şəhidlər gününə qayıdıram:

*Parça-parça ciyərimdi qərənfil!
Laxtalanmış cövhərimdi qərənfil!
Yaqutumdu, gövhərimdi qərənfil!
Birdən donan gülüşümdü nəşəli-
Şəhidlərin yollarına döşəli”.* [1, s. 86]

O dəhşətli faciə haqqında zaman keçdikcə, müxtəlif janrlarda yüzlərlə ədəbi əsərlər – şeirlər və poemalar yazılmış və indinin özündə də yazılmaqdadır. Lakin qeyd edək ki, forma etibarilə bu şeirin yeddilik şeir şəklində - ağı formasında qələmə alınması, fikrimizcə, şair tərəfindən edilən doğru seçim idi. Çünki yaşanılmış faciənin miqyasının doğru olaraq ifadə olunması və oxucu çatdırılmasında ağı şeir şəklinin rolu əvəzsizdir.

Şeirin bir bəndində şair, özamankı ictimai-siyasi durumun mürəkkəbliyinə işarə edir:

*Göylər yaman qarışıq,
Ağla, qərənfil, ağla!
Sis gəlir qan-qarışıq,
Ağla, qərənfil, ağla!* [1, s. 88]

Şair bu ağıda o müdhiş gecənin canlı şahidi kimi Azərbaycan xalqının keçirdiyi sarsıntılar və düçar olduqları faciələri təsvir etməklə kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda imperiya ordularının törətdikləri amansız qırğınlara qarşı Azərbaycan xalqının sonsuz nifrət hissini də önə çəkmişdir. Nümunəyə diqqət edək:

*Bu gecə-ifrit gecə,
Bu gecə-nifrət gecə,
Qudurmuş bir it gecə,
Ağla, qərənfil, ağla!* [1, s. 88]

Məmməd Aslan qərənfil gülünü obrazlaşdıraraq, onu şeirin sonuna qədər əsas surətlərdən biri kimi (şəhidlərdən sonra) verməyə çalışmışdır. Kövrək qəlbli və duyğulu şair olan Məmməd Aslan qırmızı rəngli qərənfil çiçəklərini şəhid qanına bənzədərək, nəinki şəhidlər xiyabanını, bütövlükdə Abşeronu bu gülün timsalında qan dənizinə bənzədərək yazır:

*Hər şəhidə bir düzüm,
Abşeron – qan dənizim.
Sən mənim ağlar gözümə,
Ağla qərənfil, ağla!* [2, s. 102]

Nəhayət, Məmməd Aslan şeirin sonunda xalqımızın o fəlakətli gecədə yaşadıkları bütün dəhşətləri ürək sızladan ağrı ilə bu cür ifadə etmişdir:

Qərənfil – şəhid qanı!

*Qan götürdü dünyanı...
Ağla, inlət meydanı,
Ağla, qərənfil, ağla!*

*Uzaq mənzil, acı yol!
Yoldu, yol, əlacı yol!
Şəhidlərə bacı ol:
Ağla, qərənfil, ağla!*

*Xeyrə şəhər üstün gəldi,
İniltili ün gəldi...
Ağlamalı gün gəldi:
Ağla, qərənfil, ağla! [2, s. 102]*

Çəkilməz dərdləri çəkə-çəkə kədər adlı dözülməz mənəvi ağrıya dözə-dözə bu ağrı-şeyrin necə yarandığına özü belə məəttəl qalan şair içdən gələn səbəbi bir etirafı belə yazır: “Bu necə oldu: gah qaradöşmə nəğil, gah şeyr. Müsibət ayağında həmişə belə olur. Analar oğul yasında belə fəryad qoparırmı? Ağrı acısına oyanmış bayatı misralarının ortasında şeirlə deyə bilmədiklərini beləcə dil deyib ağlamırlarmı analarımız?! Mən onlardan artıq ağrı deyə bilmərəm ki...

Davamlı olaraq, sonrakı illərdə siyasi hadisələrin xaoslu inkişafı nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan yeddi rayon erməni işğalçıları tərəfindən işğal olundu. Məhz bu problemin ədalətli həll olunması ilə əlaqədar olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dörd qətnamə qəbul etdiyinə baxmayaraq, hələ də bu problem öz həllini tapmayıb. Buna səbəb beynəlxalq təşkilatların problemə ikili yanaşmalarıdır. Bununla da dünyanın düzəni pozulub. Müasir dünyamızdakı bu ədalətsizliyə dözə bilməyən Məmməd Aslan “Padşahlar və sammitlər” şeirində yazır:

*Qanun acizə zalım!
Fərqsizdir ölüm-qalım...
Başı kəsilən məlum,
Həmin başı kəsən də. [1, s. 299]*

Ədalət masasında oturanlar, “başı kəsilənlə “başı kəsən” arasında fərq qoymadıqca, dünyada qanunsuzluq hökm sürür. Nəticədə öz dəyərini itirmiş “Ədalət qanunları” acizə zalım kəsilir. Bu gün dünya siyasətində ikiüzlülük və üzgörməlik halı çoxaldıqca bir vaxtlar dünya siyasətinin mərkəzinə çevrilən bir sıra Avropa dövlətləri zaman keçdikcə öz siyasi nüfuzlarını itirməyə doğru gedirlər. Şeirdə deyildiyi kimi:

*Siz, şahsınız, xalq-peşka...
Son verin yalan məşqə!
Üz başqa, astar başqa
Başqa şeysiz bəzən də. [1, s. 299]*

Göründüyü kimi, Məmməd Aslanın poeziyasında əhəmiyyətli yer tutan ictimai-siyasi motivli şeirləri çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi lirikanın gözəl nümunələrindən sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 320 s.
2. Aslan M. Bilməcdi bildiyimiz bu dünya. Şeirlər. Bakı: Yazıçı. 1990, 310 s.

РЕЗЮМЕ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛИРИКА МАМЕДА АСЛАНА
Искендеров Б.А.

Ключевые слова: *движение за независимость, Карабах, политическая лирика, шехиды, «20 января»*

В статье исследуются стихотворения известного поэта и публициста Мамеда Аслана, содержащие общественно-политические мотивы и занимающие важное место в его многогранном творчестве. Как поэт и гражданин он занимал непримиримую позицию по отношению к царившей в обществе несправедливости и бесправию. Как видно из его стихотворений Мамед Аслан был в первых рядах национально-освободительного движения в нашей стране в 80-тых годах прошлого века.

SUMMARY
POEMS OF MAMMAD ASLAN WITH SOCIO-POLITICAL MOTIVES
Isgandarov B.A.

Key words: *liberation movement, Karabagh, political lyrics, martyrs, “20 January”*

The poems with socio-political motives, which have substantial place in creativity of outstanding poet and publicist Mammad Aslan, were researched in the article. As a citizen poet, he has taken an uncompromising position against social injustice, unfairness occurring in the society. As seen in his poems, Mammad Aslan also was in the forefront of national liberty movement, which took place in our country in 80s of last century.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.11.2019
	Son variant	25.12.2019

UOT 82-14

AXISKA TÜRK LƏRİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATINDA LİRİK-EPIK JANRLAR VƏ ÜSLUB

ÖZTÜRK ENVER FAZLIOĞLU

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

Açar sözlər: Axıska türkləri, sürgün ədəbiyyatı, ədəbi janrlar, lirik-epik janrlar, lirik-epik üslub

Axıska türklərinin çağdaş ədəbiyyatında klassik ədəbi ənənəyə xas lirik-epik janr formalarının müasir məzmunu, tarixi prosesləri və ideyaları təcəssüm etməsi geniş elmi mövzudur. Bu janrların XX əsrdə hələ sürgünə qədərki dövrdə kamil nümunələrini yaratmış ədib Axıska türklərinin klassik şairi Molla Məhəmməd Səfili olmuşdur. 1870-ci ildə Kobliyan-Altunqala bölgəsinin Pulate kəndində anadan olmuş, 1937-ci ildə repressiya edilərək güllələnmiş, bir sıra fəlsəfi, mənəvi, ictimai, tarixi mövzulu əsərlərin müəllifi olmuş Məhəmməd Səfilinin yaradıcılığında “vətən ağıtları”nın müasir modifikasiyası kimi “Camican” və “1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı”nı [3, s.31, s.45-47] göstərə bilərik. Qoşma ritmində, on birliklə yazılmış “Camican” şeirində keçən əsrin əvvəllərində çar ordularının və imperialist xristian dairələrin dəstəyi ilə ermənilərin cənubi-qərbi Qafqazda türklərə, müsəlmanlara qarşı apardıqları soyqırım siyasəti, insanların qətl, yurdlarından çıxarılması, dini məbədlərin məhv edilməsi təsvir edilir, müəllifin acı duyğuları ifadə olunur. [3, s.31] Bu əsərin fərqi cəhətləri məndəki təsvirin realistliyi, yığcamlığı, konkret detalların və faktların verilməsi, şairin klassik poeziyaya xas ibarə, hiperbola, təbiətlə insan hisslərinin psixoloji paralelizmi, məcazlardan istifadə etməməsi, müəllifin son bənddə çağırış tonu və inamla oxuculara müraciəti, onları hərəkətə, mübarizəyə sövq etməyidir.

Səfilinin yenə on birliklə yazılmış, on altı bəndlik “1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı” isə üslub baxımından klassik irsə daha yaxındır. Əsər klassik dastan ənənəsinə uyğun olaraq, oxucuya ənənəvi müraciət formulu ilə (“Dinləyin ağalar...”) və poetik məkanın əsas hadisələrə qədərki firavan, abad durumunun vəsfi-halı ilə başlayır (“...vəsf edim hali, // Dəğişməyəm bir diyara Kobliyan, // Dövr ettim cihanı, yoxtur əmsali, Meyil verməz bir ağyarə Kobliyan...”). Lakin folklorda olduğu kimi, qəfildən bu ahəng sarsılır, bəd xəbər gəlir, faciə başlayır, cəng başlayır: “Axir-şərə döndi, düşti bir ataş, / Dedilər, əsgərə kimi edək baş? / Rəy etdilər, olsun Sərvər Bəy qardaş / Qırılax, enməzdən birə Kobliyan”. [3, s.45] Səfili bu ənənəvi poetik girişdən sonra hadisələrin realist təsvirinə keçir, döyüşlərin gedişatını, “böyüklər içinə düşən ədavəti”, türkcə qarşı “ingilis, firəng, erməni” birliyini, düşmənin həmləsini, sonda türkcə gələn köməyi və barışı təsvir edir.

“Vətən ağıtları”nın janr meyarları bütövlükdə və ya elementlər şəklində Axıska türklərinin müasir şairlərindən Usta Mürtəz, Cabir Xəlid, Zeynül Yektayi, Fəhlül, Zarzimalı Aslan Şair, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Mircavad Axıskalı, İlyas Xəlil, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşaliyev, Şahismayıl Adigünlü, Nurəddin Sasıyev, Müzeyfə Qoca Adigünlü, Səkinə Zənavlı, Mehdiyər Əhmədovlu, Yunus Zeyrək, Həmdü Yitgün, Şəmşir Şimşəkəvlu, Təzəgöl Cövdətiqızı, Məsəddin, İndusa Musaoğlu, Dərdli Gözəl, Aşiq Binəli, Usta Bəkir və başqalarının yaradıcılığında izlənilir.

Bu janra, ilk növbədə, vətəndə doğulmuş, ürgün prosesini öz gözləri ilə görmüş və klassik poeziya əsasında formalaşmış yaşlı nəsil nümayəndələrinin yaradıcılığında rast gəlinir. Bu şairlərdən 1934-cü ildə Axıska mahalının Urvəl kəndində anadan olmuş Zeynül Yektayi (Fəxriyev Zeynül Fəxri oğlu) əsərlərində şəxsi sürgün təəssüratını, yaşadığı, şahidi olduğu olayları qələmə alır.

Əsərlərində sürgün mövzusu, vətən ağıtları ənənəsi əsas yer turan Zeynül Yektaşın “Olmadı”, “Bənzəməz” kimi şeirlərində hadisələrin axarı fərdi müəllif baxışı ilə təqdim olunur, ancaq folklor üslubu geniş şəkildə aşkarlanır. “Bənzəməz” şeiri də folklor ənənəsindən gələn üslubi klişələrlə başlayır: “Bən sürgünüm vətənimdən, elimdən, / “Ellər gördüm, bizim elə bənzəməz. / “Həsərət qaldım gülşənimə, gülümə, / Güllər gördüm, bizim gülə bənzəməz”. [2, s.505]

Lakin mətndəki sürgün motivi məhəbbət lirikasına xas bu ənənəvi üslubla sərt təzad təşkil edir, mətnə tamamilə fərqli pafos və psixoloji ovqat yaranır: “Ottuz gündə bir diyara yetişdük, / Azı on beş dildə söhbət eşitdük, / Yeddi yilə biz onlara qarışdük, / Dilləri var, bizim dilə bənzəməz”. [2, s.505] Bu yadlıq, fərqlilik hər bir bənddə təkararlanaraq, sürgün acısını, vətəndən ayrılığı vurğulayır və müxtəlif metaforik vasitələrdən istifadə etməklə, qəriblik hissini aktualaşdırır: “Suları var, bizim suya bənzəməz; Tağları var, bizim tağa bənzəməz; Nə səsi var, nə bir qula bənzəməz; Təzə bülbül köhnə sara bənzəməz; Qaçdı rəngim, isitməyə bənzəməz; Diyan dillər bir insana bənzəməz”. [2, s.505-506] Əsərin sonunda isə, 1956-cı il fərmanı ilə sürgün məhdudiyyətinin formal olaraq götürülməsi, ancaq vətənə buraxılmamaqlarından yaranan məyusluq yaranır, anlaşılmaz vəziyyətə, “nə sürgün, nə vətən” durumuna toxunulur: “Qulaq verdim, bəd xəbəre bənzəməz; Quruldi divanlar, oxundi fərman, // Yol açux vətənə, bu yerdə turman. Məhv oldi düşmənin, ismini sorman; Eşitdük xəbəri, düşdük yollara... Adladük Bakıdan, düşdük Tiflisə, // Kuffar qarşımızda söylədi bizə, // Diyer əmr yox siz gedəsiz elizə, // Diyan dillər bir insana bənzəməz; Yad ellərdən yad ellərə atdilər... // Dedilər qorxma, bu sürgünə bənzəməz”. [2, s.506]

Mətndəki təsvirilik, lirik janrın imkanları daxilində hadisələrin ardıcılığının yığcam təsviri, subyektivliyin, emosionallığın minimuma endirilməsi, olayın, hadisələrin gerçək mənzərəsinin lirik-epik üslubda təsviri Axıska türklərinin müasir vətən ağıtlarının, “vətən dastanı” adlandırdıqları, poemaya yaxın lirik-epik janrın xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Bu xüsusiyyətlər, bir daha vurğulayaq ki, tipoloji səciyyəlidir və Axıska türk sürgün ədəbiyyatında cərəyan edən janr proseslərini əks etdirir.

Bu proseslərin təzahürünü Zənavlı Səkinə Məhəmməd qızının 35 bəndlik “Kövi Zənavın” və 33 bəndlik “Kobliyan” şeirlərində görmək olar. [2, s.490-493] Məşhur Bayraqdarlar nəslindən olan Səkinə Zənavlı öz şeirində yazdığı kimi, 1914-cü ildə anadan olub, buna görə də vətən haqqında aydın, dəqiq və ətraflı xatirələri var. Əsərlərində də doğma yurdun təbiətini, ağalar-bəylər, bilik-elm məskəni adlandırdığı kəndinin həyat tərzini, nəsilləri, əlamətdar xüsusiyyətlərini təsvir edir, tarixi-etnoqrafik dəyəri olan faktlar, detallar sadalayır. “Kövi Zənavın” şeirində əli silah tutan ərəlin, igidlərin 1941-də sovet dövləti yolunda müharibəyə getdiyini və 1944-də sovet hakimiyyətinin qoca, çocuq, qız-gəlini bir günün içində ocaqlarından çıxarıb sürgünə göndərdiyini poetik tərzdə təsvir edir, özünün və yurddaşlarının duyğularını ifadə edir: “Kövümüzə ötürdi bir böyük ordi, / Kimin var təqqəti çəkə bu dərdi, / Gürçiya tapşurdi Vətəni, yurdi, / 1944-ci tarixində kövi Zənavın / ...Qurudi sular, qaldı bostanlar, / Atalar yurdi, qəbiristanlar / ...Arşa dirək oldi ağlaşma səsi, / ...Gedə-gedə getdük uzaxa, / Kimi özbəgə düşdük, kimi qazağa, / Həsərət qaldük çəmənli çayıra, o güli bağa, / Daha görünməz taği Zənavın. [2, s.135-138]

Səkinə Zənavlının “Kobliyan” şeiri [2, s.490-493] də doğma məkanın dəqiq bildirilməsi (“Mərkəzim Axısxa, rayonum Adıgün, Zənav kövündə anadan oldum, Kobliyan eşitmişdim əzəl binadan, Ana vətənim, elim Kobliyan”) və yurdun tərfi ilə başlayır (“Bilməm tərifin dağdan başliyem, Bilməm bağçadan, bağdan başliyem... Nə qədər etsəm, tərifin azdur”), yurdun firavan, şad, bolluq içində keçən güzəranını təsvir edir. Bundan sonra, folklor poetikasına uyğun olaraq, bədii təzad yaradır: 1941-ci müharibəsi ilə dərd-kədərin gəldiyini bildirir, insan və toplumun faciələrini göstərir (“1941-ci ildə qulağıma gəldi bir sədə, // Bir müharibə oldi dünyada, // Dedi yigidləri verə Kobliyan. // Daha bən etməm sənin mətinə, // Get-gedə işimiz həp oldi çətin, // Qız gəlin tul qaldı, balalar yetim”), ərəli, ataları, qardaşları dövləti qoruyan xalqın növbəti faciəsini səsləndirir: “Gəldi Stalinin, Beriyanın fərmanı, // Daha yoxdur dərdimizin dərməni... // Allah, bu başımıza nə işdur gəldi, // Çıxılmaz qapiya, ögümüz qışdur, // Vermədi bir şey, alımız boşdur, // Ac-

çılıpax töküldü yola Kobliyan. // Bindurdi şalona, şalon tavarni, // Qırıxdur taxtalar, açuxdur yani, // Gör nə hala qaldı Kobliyan mislimani, // Düzüldü gedər yola Kobliyan". Göründüyü kimi, bədii təzad tədricən gücləndirilir, konflikt dərinləşir və zirvəyə çatır.

Süjet sürgün məntəqələrinə qədər artan emosional xətlə inkişaf edir, sürgün acılarını təsvir olunur və şairə, türklərə əl uzadanların məhz qazax, özbək kimi türk-müsəlman qardaşların olduğunu bildirir, zamanənin dəyişdiyini ("Stalin öldi, Malinkov çıxdı"), ancaq yaşı yetmiş ötdüyünü, bundan belə nə olacağını bilmədiyini söyləyir. Bu təfərrüatları, detalları sadalamaqda məqsədimiz haqqında danışdığımız janrın poetik səciyyəsi haqqında təsəvvür yaratmaq və bu proseslərin gələcəkdə ayrıca öyrənilməsi zərurətini təsbitləməkdir.

Bu sadaladığımız keyfiyyətlər Axıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatında geniş yayılmış *səyahətnamə* və *nəsihətnamə* kimi lirik-epik janrları üçün də xasdır. Tarixi baxımdan götursək, bu janrlar realist təsvir, obyektivlik, analitiklik, tarixiliklə və didaktika ilə səciyyələnib. Axıska türklərinin ədəbiyyatında *səyahətnamə* janrının zəngin ənənəsi var. Axıska mühitində formalaşmış bir sıra şairlərin yaradıcılığında bu diyarın ayrı-ayrı bölgələrinin, köylərinin təsvirinə həsr olunmuş *səyahətnamə* tipli lirik-epik əsərləri göstərmək olar. Axıska türklərinin XX əsr ədəbiyyatında bu məzmununda əsərlərdən başlıcası Molla Məhəmməd Səfilinin "Axısqa türk mühitinin ictimai-siyasi, mədəni həyatı dəqiq cizgilərlə və müəyyən yumorla təsvir olunan, tanınmış şəxsiyyətlər haqqında təsəvvür yaradan, tarixi dəyərinə görə olduqca əhəmiyyətli mətn" [3, s.20] olan "Kobliyan kövlərinə olan qoşma"dır.

Səyahətnamə janrı sürgün dövründə xüsusilə aktuallaşmış, 1970-ci illərin axırlarında müəyyən ədiblərin vətənə etdikləri səfərlərə həsr olunmuş əsərlər meydana çıxmışdır. Axıska türklərinin müasir şairlərindən Usta Mürtəzin ("Yetişdi"), Səkinə Məhəmməd qızı Zənavlinin ("Kobliyan", "Kövi Zənavin"), Cabir Xalidin ("Bir şəkil çekem", "Xoş görüşdux", "Tavar göli"), İndusalı Musaoğlunun ("Vətən dastanı"), Şimşək Sürgün Kaxaretlinin ("Vətənə aid şeirlər"), Zeynül Yektayın ("Bənzəməz"), Dərdli Gözəlin ("Yandım Muqaret") əsərlərində klassik *səyahətnamə* ənənəsi yeni mündəricə və poetik formada davam etmişdir. Doğma yurdun tarixini, toponimlərin, şəxsiyyətlərini, abidələrini xatırladan, yaddaşlarda yaşadan bu əsərlər ilk növbədə informativ dəyərə malikdir. Bu mətnlər vasitəsilə tarixi yaddaş qorunur, vətənin tarixi, təbiəti bədii vasitələrlə canlandırılır, gənc nəslin təxəyyülündə gerçək təsəvvür olunur. Müəyyən tədqiqatçılar haqlı olaraq, ümumən Axıska türklərini sürgün dövrü xalq ədəbiyyatının informativ funksiyasının rolunu qeyd edir və ictimai şüurda rolunu yüksək qiymətləndirirlər: "Tarixin və edebiyatın kəsişdiyi noktada Axıska sürgünlərinin sedası halk edebiyatına yansımış, Axıska halkının yaşadıkları zorluklar, cefalar, ozlemler sözlü tarihe kaynaklık eden manzumelerle dile getirilmiştir. Sözlü tarihe şüphe ile bakmak, halk ezgilerinin nesnel olabileceği düşünmek bilimsel bakış olmakla birlikte, bu malzemeler tarihte yaşanmış olayların çok uzağında değildir. Uzak donemin tarihi bilgilerine bakıldığında her zaman bir şeyler eksik kalır. Her donemin sözlü tarihine ışık tutacak manileri, türküleri, ağıtları; destanları, hikayeleri, efsaneleri tarihi tamamlayacak bilgiler içerir". [4, s.25]

Lakin bütün bu informativ-tarixi, ictimai əhəmiyyəti ilə bərabər, Axıska türklərinin çağdaş dövrdə yaranan xalq və müəllif ədəbiyyatı öz ədəbi-bədii qanunauyğunluqları ilə inkişaf edir, toplumun vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə, gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlər, mənəvi-estetik kateqoriyalara uyğun formalaşmasına xidmət edir. Buna görə də haqqında danışdığımız lirik, lirik-epik və eləcə də epik əsərlər özlüyündə tarixi-informativ dəyəri ilə bərabər, böyük didaktik-tərbiyəvi və estetik-mənəvi əhəmiyyətə malikdir və gənc nəslin vətən sevgisi, vətənpərvərlik ideyaları, eləcə də ülvilik, gözəllik anlayışları ruhunda tərbiyəsində böyük rol oynayır. Axıska türklərinin sürgün dövrü *səyahətnamə*lərinin əsas xüsusiyyəti gördükləri məkanın gerçək mənzərəsini, təfərrüatların realist təsvirini deyil, müəlliflərin uzun ayrılıqdan sonra yaşadıkları duyğuları, daxilindəki lirik "vətən" obrazını, sakrallaşdırdığı rəmzi məkanın doğmalığını və gözəlliyini, mənəvi-estetik dəyərini tərənnüm etmələrindən ibarətdir. Buna görə də Cabir Xalidin "Xoş görüşdux" şeirində vətən canlı müsahibdir, lirik tərəf müqabilidir, yurdla görüş isə klassik

poeziyadakı sevgililərin vüsal məqamını xatırladır, şair yüksək emosional pafosla bu görüşdən doğan hiss və həyəcanını ifadə edir: “Sən ey əziz baba yurdum, / Xoş görüşdük, xoş görüşdük / Həsrət çəkdim, səni gördüm, / Xoş görüşdük, xoş görüşdük. / Sən ey gözəl arzu-güman, / Tağ köksünə düşən düman, / Uçma ey kuş, uçma aman, /Xoş görüşdük, xoş görüşdük...” [2, s.508]

Mətnə təsvir olunan məkan – dağ, meşə, çayır-çəmən, baxan günəş, yağan yağış, gurliyan çay – poetik mahiyyəti etibarilə lirik səciyyəlidir, “daxili-psixoloji məkan”dır, bu, müəllifin “arzu-güman”ı, “gözəllikdən aldığı pay”dır. Müəllifin fikrincə, bu yurd məhz onun əzəli sakinlərinin qəlbində canlı varlığa çevrilə bilir və buna görə də “yurda naxış” məhz insanlardır, bu torpağın əsl sakinləri, sahibləridir. Bu cəhətlər onu göstərir ki, klassik poeziyada obyektiv-tarixi, epik təsvir səciyyəli səyahətnamə janrı Axıska türklərinin müasir poeziyasında janr və üslub baxımından dəyişilərək, lirik-psixoloji mətnə çevrilmişdir.

Ənənəvi səyahətnamə janrının belə əsaslı transformasiyası, yəni epik-təsviri mətnə lirik-psixoloji şeirə çevrilməsi, Axıska türklərinin ədəbi prosesinin təkamülü əlamətidir. Bu psixoloji çalar, müasir poetik qavrayış, vətənin canlandırılıb insani keyfiyyətlərlə aşılması bir çox çağdaş şairlərin, o cümlədən istedadlı şair İlyas İdrisovun “Tanımadı” şeirində orijinal şəkildə ifadə olunmuşdur: “Qürbətdən vətənə endim, / Yetən bəni tanımadı. / Yol üstündə daşa döndüm, / Ötən bəni tanımadı. / *Gedəmədim qucağına* / Qısıldım bir bucağına, / Odun vurdum ocağına, / Tütün bəni tanımadı / Bu ayrılux çox uzandı, / Bıçax kəməyə dayandı, / Naləmdən dağlar oyandı, / Vətən bəni tanımadı”. [2, s.517]

Gəraylı ölçüsündə yazılmış şeirin səkkizlik ritmi lirik qəhrəmanın emosional halına, vüsalına can atdığı vətənin onu “tanınmamasından” doğan həyəcanlı psixoloji ovqatına, məyusluğuna uyğundur. Vətən yolunda “daşa”, ocağın “odununa” dönən qəhrəmanı, yoldan keçənlər, ocağın tütünü, bitən gül, ötən bülbül, məzarlıqda yatanlar belə tanımır. Lirik duyğuların təbiətə, ətraf mühitə belə müncər edilməsi, mətnə xas antropomorfizm müəllifə milli faciənin dərinliyini, “uzanmış ayrılığın” ağırlığını aşkarlamağa imkan verir. Artıq gerçək coğrafi məkana deyil, daxili mənəvi məkana, “daxili vətən”ə olan məcazi “səfər”i əks etdirən bu tip psixoloji səyahətnamədə arxaik mif-folklor poetikasına xas motiv – qəhrəmanın tanınmaması motivi aşkarlanır. Məlum olduğu kimi, tanınma motivinin klassik epik süjetlərdə təkamülü personajın özünü tanıtməsi üçün sınaqlardan keçməsindən ibarət olur. Müasir şair İlyas İdrisov da “Bu ayrılux çox uzandı, Bıçax kəməyə dayandı, Naləmdən dağlar oyandı” deməklə, təhtəşüür şəkildə özünü və oxucularını məhz bu epik sınaqlara, yəni vətən uğrunda mübarizəyə və yurd, babaların ruhu tərəfindən “tanınmağa”, vətənə layiq olmağa səsləyir.

Ənənəvi səyahətnamə, vətən dastanı kimi janrların yuxarıda toxunduğumuz yeni poetik transformasiyaları, lirik-psixoloji variantları ilə yanaşı, yeni nəsildən olan şairlər tərəfindən klassik meyarlara uyğun nümunələri də yazılmaqdadır. Bu baxımdan, yeni ədəbi nəslin nümayəndəsi, 1991-ci ildə Gürcüstanda anadan olmuş, Türkyədə orta, litsey və universitet təhsili almış Tinatin (Nərgiz) Bekadzenin (Axıskalı) qələmə aldığı “Axıskanamə” şeirini göstərə bilərik. Müəllifin 2013-cü ildə hələ tələbə ikən çıxmış “Mazür Gör Cüretimi” kitabında dərc olunmuş bu şeiri Axıska türklərinin klassik “vətən dastanları” və səyahətnamə janrlarında yazılıb. Molla Məhəmməd Səfilinin “Koblıyan köylərinə” dastanında olduğu kimi, Axıskanın tarixi köylərinin, 230 köyün adı çəkilən bu şeir, tədqiqatçı Ozcan Doğukanın [1, s.182-209] göstərdiyi kimi, “gunumuze kadar edebiyatta Axıska, koyleri ve ozellikleri, bazı orf-adetler, tarihi şahsiyetler hakkında bilgi veren en kapsamlı eserlerdendir... şiirde ismi gecen antroponim, toponim ve hidronimler hakkında ek bilgiler toplanmış ve konunun açıklanmasına çalışılmıştır. Ayrıca orf-adetler ile ilgili kişisel görüşmeler yapılmış ve bilimsel kaynaklara başvurulmuştur. Tarih, Coğrafya, Kultur, Onomastik gibi bilgiler içeren “Axıskaname” şiirinin araştırılması Axıska coğrafyası ve kulturu için önem teşkil etmektedir”. [1, s.182]

Göründüyü kimi, tədqiqatçı gənc şairin şeirinin yalnız ədəbi baxımdan deyil, daşdığı tarixi-etnoqrafik, coğrafi və onomastik məlumata görə həm də elmi və informativ dəyərə malik olduğunu

təsdiqləyir. Belə bir əsərin bizim günlərdə meydana çıxması klassik ədəbi janrların müasir oxucu üçün gərəkli olan məlumatı çatdırma bildiyini təsbitləyən fakt kimi maraq kəsb edir. Eyni zamanda bu fakt məhz sürgün dövrü üçün xüsusilə səciyyəvi olan yaradıcılıq proseslərini aydınlaşdırır, bədii yaradıcılığın tarixi yaddaşın, etnik şüurun qorunmasında mühüm amil olduğunu bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Özcan D. Tinatin (Nergis) Bekadze'nin Ahıskaname Şiiri'nde Ahıska Ve Ahıskalılar // Karadeniz, 2015; (27). s. 182-209
2. Hacı A. Axıska türkləri. Vətən bilgisi. İstanbul: Axıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, 2009, 583 s.
3. Hacı A. Axıskalı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili. Bakı: Mütərcim, 2014, 84 s.
4. Naci Ö.M. Ahıska Türkleri'nin Halk Edebiyatı // "III.Uluslararası Ukrayna'da Türkçe Konuşan Halklar Sempozyumu". Bildiriler, Kiev, 18-21 Eylül, 2012, 19-26 s.
5. Piriye A., Piriye S. Ata yurdum Axıska. Bakı: Mütərcim, 2001, 256 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИРИКО-ЭПИЧЕСКИЕ ЖАНРЫ И СТИЛЬ В ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРИОДА ВЫСЕЛКИ АХАЛЦИХСКИХ ТУРОК

Озтюрк Э.Ф.

Ключевые слова: ахалцихские турки, литература периода выселки, литературные жанры, лирико-эпические жанры, лирико-эпический стиль

В статье рассматриваются происхождение и закономерности лирико-эпических жанров и стилей в литературе периода выселки ахалцихских турок, депортированных со своей родины в 1944 году. Анализируются литературные, жанровые и стилевые особенности, взаимосвязь лирико-эпических жанров с другими жанровыми системами и национальной литературой. Дошедшие до наших дней эти произведения вызывают интерес как факт, что классические литературные жанры могут передавать информацию, необходимую современному читателю.

SUMMARY

LYRICAL-EPIC GENRES AND STYLE IN LITERATURE OF EXILE OF AHALTSIKH TURKS

Ozturk E.F.

Key words: Akhaltsikhe turks, exile literature, literary genres, lyric-epic genres, lyrical-epic style

The article discusses the origin and patterns of lyric-epic genres and styles in the exile literature of Akhaltsikhe Turks deported from their homeland in 1944, literary features, genre and style features, analyzes the relationship of lyric-epic genres in exile with other genre systems and national literature. Preserved to the present day, these works are of interest as the fact that classical literary genres can convey the information needed by the modern reader.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.10.2019
	Son variant	20.11.2019

УДК 930.85

ОФИЦИАЛЬНАЯ ФРАНЦУЗСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ СЕФЕВИДОВ

МАМЕДОВА НАИЛЯ ВАГИФ КЫЗЫ

*Институт истории имени А.А.Бакиханова НАНА, Баку, Азербайджан,
ведущий научный сотрудник, доцент
vagif_salmanov@yahoo.com*

Ключевые слова: *династия Сефевидов, этническая принадлежность, французская историография.*

В статье рассматривается вопрос этнической принадлежности Сефевидской династии, освещенный во французской историографии. Был проведен сравнительный анализ, критический разбор трудов как отечественных, так и известных французских историков. Впервые в статье подтверждается, что официальная французского историография подтверждает, что Сефевидская династия была тюркского происхождения, и Шах Исмаил создал идеальное тюркское государство, просуществовавшее свыше двухсот лет и занявшее достойное место среди других могущественных государств средневековья, таких, как Османская империя, государство Шейбанидов, Мамлюков и др.

История Сефевидского государства, его становление, внешняя и внутренняя политика Сефевидских правителей, государственное устройство, экономическая жизнь Сефевидского государства, равно как многолетние Осmano-Сефевидские войны и другие не менее интересные и актуальные вопросы средневековой истории Азербайджана стали предметом пристального изучения как наших отечественных историков, так и западноевропейских исследователей, в том числе французских историков и востоковедов. Особое место в этих исследованиях отведено вопросу этнической принадлежности Сефевидов. До того как мы приступим к рассмотрению ряда вопросов, относительно этнической принадлежности Сефевидов, происхождения династии, распространения деятельности родоначальника династии Сефевидов, Сефи ад-Дина и, в целом, суфийского ордена Сефевие с дальнейшим образованием и становлением Азербайджанского государства Сефевидов, хотелось бы дать некоторую историческую справку. Во-первых, хотелось бы изначально выделить, что в современной азербайджанской историографии вопросу этнической принадлежности Сефевидов уделяется особое внимание и отводится особое место. И тому есть ряд объективных и субъективных причин. Существовавшие длительное время “железный занавес” и запреты советского режима ограничивали исследования истории народов, особенно мусульманских, входивших в состав СССР, и даже те робкие объективные выводы, сделанные национальными учеными, не выходили за пределы страны. Подобные исследования нашли выход, к сожалению, за последние два-три десятилетия, когда за рубежом уже сложилось и устоялось искаженное мнение о процессе образования Сефевидского государства. Перед азербайджанскими учеными встала задача не только более глубоко исследовать целый ряд проблем истории Азербайджана, на их плечи также легла тяжелая миссия развеять умышленно созданные мифы, фальсифицирующие историю нашего народа, в том числе, и проблемы, связанные с историей Азербайджанского государства Сефевидов. Это диктуется также усилением роли нашего государства на международной арене в последние годы и резким ростом интереса к истории и культуре

Азербайджана. Также первоочередной задачей наших отечественных историков является раскрытие доселе ложных и ошибочных положений и взглядов, укоренившихся в зарубежной исторической науке в освещении вопросов прошлого нашего народа и нашей Родины.

Исходя из вышеизложенного, одной из неотложных задач отечественной историографии, на наш взгляд, является глубокое и всестороннее изучение трудов, изданных в Западной Европе, так как в основном на них формируется мировое общественное мнение. Можно сказать, это и является одной, если не основной причиной, по которой мы часто обращаемся к трудам и исследованиям, в частности в нашем случае к работам французских историков-востоковедов. Материалы трудов современных французских историков, привлеченных нами, дают нам возможность определить точку зрения не только французской, но и Западной историографии в целом по вопросам этнического происхождения и политической деятельности кызылбашей. Во-первых, мы обязаны отметить, что несмотря на ряд недостатков, ошибочность и тенденциозность в освещении исторических реалий и событий тех лет, тем не менее мы не можем отрицать и положительные сдвиги в изучении средневековой истории Азербайджана, нашедшие отражение в трудах французских исследователей. Соглашаясь с официальной версией о происхождении Сефевидской династии, известный французский исследователь Жан Обен пишет: "Родоначальник фамилии Сефевидов шейх Сефи ад-дин происходил от Мусы аль-Казима, седьмого шиитского имама в 21 – ом поколении и являлся прямым потомком Али и дочери Пророка – Фатимы". Далее автор отмечает, что опираясь на тюркские племена, принявшие шиизм, Шах Исмаил в 1501 году создал могучее государство, включающее Азербайджан, а позднее Иран, Восточную Грузию, нынешнюю так называемую Армению и Арабский Ирак [1]. Эту же версию ученый приводит в другой своей статье, посвященной идеологии кызылбашей [2]. Сам Шах Исмаил считал себя реинкарнацией Али, его Мазхаром-Мазхар-и Хакк, мистирией Али - «Əlinin sirti» [3]. Вместе с тем, известно, что принадлежность Сефевидов к роду Али сомнительна и была придумана их сторонниками с целью приобрести влияние на народные массы, среди которых к этому времени шиизм имел большое распространение [4]. Конечно, эта популярность достигалась не без помощи мюридов-последователей Сефевидов. Мнение другого известного французского историка Жан Луи Баке Граммона, посвятившего этой проблеме специальное исследование, также представляет большой интерес и указывает на этническую принадлежность кызылбашей и основателя могущественного государства – Азербайджанского государства Сефевидов. "Следует подчеркнуть, что кызылбаши являлись более тюрками среди ближневосточного турецкого мира, в то время, как оттоманский двор должен был скрывать вполне подозрительные византийско-балканские тенденции" [5]. Такого же мнения придерживаются авторы "Османской истории" под редакцией Р.Мартрана [6]. Еще более интересны и ценны размышления относительно османо - сефевидского столкновения Ж.-Л-Баке-Граммона, в которых он вновь делает акцент именно на этническую принадлежность кызылбашей. Он считает, что " в 1514 году речь шла не о конфронтации двух национальных государств: Оттоманской Турции и Сефевидского Ирана. Шах Исмаил был поборником среди полукочевых тюрков. Если он и не игнорировал персидский, он думал на тюркском и как тюрков. Если его администрация и проживала среди персидских клерков, его военная мощь опиралась на тюркские племена". Развивая далее свое мнение относительно этнической принадлежности Сефевидов, исследователь пишет: «В глазах анатолийских полукочевых тюрков, подвластных султану, шах, который говорил на их родном языке, создал в Азербайджане идеальное тюркское государство, бесконечно предпочитаемое в их глазах». На наш взгляд вышеперечисленные выдержки из трудов известных французских историков, являются еще одним доказательством тому, что ряд современных европейских

исследователей, в данном случае французских, освободившись от многолетнего традиционного мнения о Сефевидском государстве, как о «персидском», признает его как азербайджанское, тюркское. И, бесспорно, это происходит благодаря объективным исследованиям и доказательствам известных отечественных историков – О.А.Эфендиева, Я.М. Махмудова, С.М. Оннулахи, Ш. Ф. Фарзалиева, М.Х. Гейдарова и др. В подтверждение к вышеизложенным фактам можно привести также выдержки из труда другого известного французского историка Жан Поля Ру. Его обширное научное исследование, идущее под заголовком “Иран и иранцы с древнейших времен”, также было привлечено нами при написании данной статьи, и несмотря на наименование работы, в ней известный французский историк при изложении своей версии об этнических корнях Сефевидов не допустил ни фальсификаций, ни домыслов и многие его выводы, в частности, касательно Осmano-Сефевидского столкновения и конфликта совпадают с рассуждениями современных французских историографов, таких как Жан Обен [7], Луи Бакс Грамон[8], Ирен Меликофф [9], Роберт Мартран [10], Шарль Шеффер [11], Николя Ватин [12] и др. Очень интересны размышления Жан Поль Ру, касательно вопроса кому принадлежит наследие, просуществовавшее более двух столетий могущественного государства – государства Сефевидов, и кто именно является преемниками этого величественного государства. «Иран вправе считать себя его наследником. Но оно не было – хотя очень долго утверждали обратное – национальным государством, объединявшим людей одного племени, одного языка, которые желали жить вместе. Основали его и правили им не иранцы, а турки и они еще долго будут его властителями. Даже если вдруг – как некоторые говорят сегодня, не приводя убедительных аргументов - Шах Исмаил родился курдом, он был достаточно туркизирован, чтобы выглядеть турком. Именно на тюркском – хотя он умел говорить и писать на арабском и персидском – он сочинял свои литературные произведения, кстати, отнюдь не бездарные, которые сделали его под псевдонимом Хатаи великим поэтом” [13]. Касательно азербайджанского (тюркского) языка, который получил широкое распространение в официальной документации, в литературе был языком двора и государственной переписки. Можно привести еще один блестящий пример на конкретном историческом событии в доказательство как воспринималось Сефевидское государство в эпоху средневековья в той же самой Франции в эпоху Великого короля Франции и Наварры – Людовика XIV (1638-1715). Как известно, с целью подписания договора о дружбе и торговле между Францией и Азербайджанским государством Сефевидов, ко двору французского короля Людовика XIV в 1715 году прибыл сефевидский посол Мухаммед Рза бек. Его дипломатической миссии и непосредственно подписанному Версальскому договору 1715 года посвящена обширная научная работа известного французского историка Мориса Гербертта, изданная в Париже в 1907г. [14]. Вышеуказанный труд французского историка полностью переведен нами с языка оригинала на русский язык, оснащен многочисленными комментариями и пояснениями и в скором времени будет опубликован. Указанная работа Мориса Гербертта содержит очень много ценных фактов относительно международного положения и дипломатической истории нашей Родины в средневековье. Наряду с другими интересными и значимыми событиями, описанными в труде Мориса Гербертта, особое внимание привлекает прием Сефевидского посла в Зеркальной галерее Версальского дворца. В третьей главе своего исторического труда “Персидский посол при дворе Луи XIV” (*Une ambassade persane sous Louis XIV*), автор не скрыл на наш взгляд ценный факт, что когда Мухаммед Рза бек предстал перед Людовиком XIV и важными французскими сановниками, его приветствовали на языке того государства, которое он представлял. Примечательно, что во время таких церемоний важным было приветствие на официальном языке двора. И так важный французский сановник приветствовал посла Султана Хусейна на чисто азербайджанском тюркском языке. Эта цитата не нуждалась в переводе:” *Thoch geldun, safa*

geldun” и далее уже приступили к приветствию на французском языке, прибегнув к помощи переводчика [15]. Подобных примеров достаточно можно встретить при прочтении указанного исторического труда, который написан благодаря использованию самим французским историком огромного количества неопубликованного архивного материала и трудов таких путешественников как Жан Шарден, Жан Батист Тавернье, трудов писца Королевской библиотеки Жан Бюва, трудов известного французского врача, путешественника и философа Франсуа Бернье, мемуаров Сен-Симона, «Персидских писем» Монтескье, трудов французского историка Эрнест Лависса, французского дипломата при Людовике XIV, Франсуа Пиду де Сейнт Олона. Подлинными историческими справками дополняют труд сведения Жан Батиста Фабре, Сансона, миссионера иезуитов Ричарда, а также бесценные труды из богатейшей библиотеки королей в Париже – Арсенала. При прочтении и непосредственном переводе нами указанного труда французского историка, мы в очередной убеждаемся каким политическим весом и могуществом обладало наше средневековое государство на международной арене и какие экономические и политические интересы преследовались при подписании знаменитого Версальского договора 1715 года, где в пунктах договора мы не раз встречали официальное название перечисляемых земель под названием Aserbijane (Азербайджан). Выражая свое отношение к вопросу этнической принадлежности Сефевидов, официальная французская историография, освободившись от многолетнего традиционного мнения, стала признавать Сефевидское государство тюркским и отмечать его величие и могущество наравне с такими сильными средневековыми государствами Востока того периода, как государство Мамлюков, Османская империя, государство Шейбанидов и др. В подтверждение вышеизложенной позиции большинства французских исследователей, также можно привести их высказывания относительно Осmano-Сефевидских столкновений и войн. Жан Луи Баке Граммон пишет: ”Анатолийский вопрос, внутренний вопрос оттоманов, должен решиться победой султана – тюрка над шахом – тюрком“ [16]. Почти идентичное мнение по этому поводу высказывает и другой французский исследователь – Жан Поль Ру, к работе которого мы не раз прибегали при написании данной статьи.” Эта была великая религиозная война ислама, война суннизма с шиизмом – а не война, повторим еще раз, тюрков с персами, ведь обеими империями управляли турки”[17]. И так, что мы можем подытожить из вышенаписанного? Что это было Азербайджанское государство, в котором ведущим государственным языком был азербайджанский язык. Правящей династией была азербайджанская династия, правящим классом - азербайджанская военно-кочевая знать, а Азербайджан был основной частью, во всяком случае длительное время, единого государства. Тебриз, долгое время являлся политическим центром, а другой азербайджанский город Ардебиль был духовным центром Сефевидского государства. Делая акцент на тюркское происхождение предков Сефевидской династии, также французские исследователи уделяют большое место религиозному аспекту и идеологии кызылбашей. В первую очередь, следует указать работы известного тюрколога, азербайджанки по происхождению, профессора Страсбургского университета, выдающегося ученого с мировым именем Ирен Меликофф. Огромный интерес для нас представляют ее работы, посвященные кызылбашеству и другим религиозно-идеологическим течениям в рассматриваемый период (алевитам, хуруфитам, бекташам). Следует упомянуть ее исторический труд “Хаджи Бекташ – от мифа к реальности “, затем “ Культ Шах Исмаила в Турции в прошлом и теперь” и ряд других работ. В частности Ирэн Меликофф пишет: ”Что шиизм, приверженцами которого считают кызылбашей, не являлся сугубо исламским шиизмом. Это был крайний, радикальный шиизм, связанный с верой в воплощение Бога в человеческий образ (Теджелли) и в последовательный переход, переселение души (Танассух) и являлся подвергнутый шиитизации и суфизму религией туркмен –к ызылбашей с поклонением Сефевидскому шаху и обозначалось термином Мазхарул- Аллах“. Также

Официальная французская историография об этнической принадлежности Сефевидов отмечается в работе французского тюрколога, о существовании связи кызылбашской идеологии с верованиями древних тюрков – шаманизмом. По ее мнению, корни кызылбашства уходят в доисламские времена и вобрала в себя древние народные верования (шаманизм) и социальную жизнь тюрков, и что в кызылбашстве исламский дервиш и тюрко-монгольский шаман смешались друг с другом и приняли форму радикального шиизма эпохи Шах Исмаила [18]. Глубоко изучена также деятельность и история возникновения сефевидского движения, основанного шейхом Сефи ад-дином (1252-1334гг.), суннитским суфийским религиозным проповедником из Ардебилля. Сам орден Сефевийе французский исследователь суфизма Массиньон считает «азербайджанской ветвью дервишского ордена Сухравердийэ» [19]. Усилению политического влияния ардебильских шейхов способствовали установление родственных связей с самым могущественным в это время государством в Азербайджане - государством Аг-гоюнлу. Шейх Джунейд был женат на сестре Узун Гасана, а его сын Гейдар – на дочери правителя государства Аг-гоюнлу. Именно начиная с шейх Гейдара, были сформированы отряды, которых начали называть кызылбашами. Подобное название было связано с головным убором-чалмой с 12 пурпурными полосками в честь 12 шиитских имамов [20]. И, наконец, в компендиуме предоставленной нами статьи вновь хочется затронуть вопрос этнического происхождения Сефевидских правителей и династии в целом. В источнике «Сафват ас-сафа» (Чистота чистоты), принадлежавшем дервишу Таваккулу, имеются конкретные указания на этническую атрибуцию шейха Сефи ад-дина. Так в преданиях о путешествиях Шейха Сефи, его неоднократно называют «тюркским святым (пири тюрк)». Очень много сведений об этом собрал М.Аббаслы. Он отмечает, что в труде средневекового автора Тавваккюля ибн Базза «Сафват ас-сафа» составленном им в 1358 году и также в работах более поздних авторов все обращаются к Сефи ад-дину как к тюрку «пири тюрк» (тюркский святой).

При написании данной статьи мы занялись разбором исследований современных французских историков, сравнительным анализом их трудов и выявили отношение официальной современной французской историографии к вопросу этнической принадлежности Сефевидской династии, в ходе которого мы ознакомились с их объективными выводами и взглядами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aubin jean. L'avenement des safavides reconsidered (etudes safavides iii), moyen orient & ocean indien, v, paris : 1988, 130 p.
2. Aubin jean. Etudes safavides iii. Le shiisme imamite, moyen orient & ocean indien, iii, paris, 1986, pp. 235-243
3. Bacque-crammont jean-louis et chahryar adle. Une lettre de hasan beg de `imadiyye sur les affaires d'iran en 1516. Acta orientalia hungarica, 36/1-3, 1982, pp. 29-37
4. Эфендиев О.А. Образование государства сефевидов. Баку: Элм, 1961, 208 с.
5. Bacque-crammont jean-louis. L'apogee de l'empire ottoman : les evenements (1512-1606).
6. Histoire de l'empire ottoman. Sous la direction de robert mantran. Librairie artheme fayard, 1989, 810 p.
7. Aubin jean. Chroniques persanes et relations italiennes. Notes sur les sources narratives du regne de chah esma'il // actes de la table ronde «etudes safavides », Paris : mars – 1989.
8. Bacque-crammont jean-louis. Etudes turko-safavides, ii. Şah ismail e la rivolta du canberdi gazali. Studi preottomani e ottomani. Atti del convegno di napoli (24-26 settembre 1974). Naples : 1976, pp. 59-67
9. Melikoff Irene. Le probleme kizilbaş. Turcica, vi, 1975, p. 49.

10. Histoire de l'empire ottoman. Sous la direction de robert mantran. Librairie artheme fayard, 1989, pp. 139-158.
11. Schefer charles. Le voyage d'outremer (egipte, mont sinay, palestine) de jean thenaud, gardien du couvent des cordeliers d'angouleme, suivi de la relation de l'ambassade de domenico trevisan aupres du soudan d'egipte, 1512. Paris, 1884, 391 p.
12. Vatin nicolas. L'ascension des ottomans (1451-1512) / histoire de l'empire ottoman. Sous la direction de robert mantran. Librairie artheme fayard: 1989, pp. 81-116.
13. Jean-paul roux histoire de l'iran et des iraniens. Paris, 2006, 128 p.
14. Maurice herbet. Une ambassade persane sous louis xiv, paris, 1907, 500 p.
15. Указ. Работа maurice herbet. с. 14.
16. Bacque-crammont jean-louis. Un rapport inedit sur la revolte anatolienne de 1527. Studia islamica, lxii, 1985, p. 129-145.
17. Указ. Работа jean-paul roux. с.90.
18. Melikoff irene. Le probleme kizilbaş // turcica, vi, 1975, p. 67.
19. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XVII вв. Л.: 1949, 382 с.
20. Эфендиев О.А. Из истории социальной и политической борьбы в Азербайджане на рубеже XV-XVI вв. Краткие сообщения Института Востоковедения, М., 1960, т.38.
21. Аббаслы М. К вопросу о происхождении Сефевидов // Изв. АН Азерб. ССР, 1973, №2, с. 36.

XÜLASƏ
RƏSMİ FRANSIZ TARİXŞÜNASLIĞINDA SƏFƏVİ SÜLALƏSİNİN ETNİK MƏNŞƏYİ
Məmmədova N.V.

Açar sözlər: *Səfəvilər sülaləsi, etnik mənsubiyyət, Fransız tarixşünaslığı*

Təqdim olunan məqalədə Fransa tarixşünaslığında Səfəvi sülaləsinin etnik mənsubiyyəti məsələsinə baxılmışdır. Həm görkəmli Azərbaycan tarixçilərinin, həm də məşhur Fransız tarixçilərinin əsərlərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Məqalədə ilk dəfə olaraq rəsmi Fransız tarixşünaslığında Səfəvi sülaləsinin türkmənşəli olması, Şah İsmayılın iki yüz ildən çox davam edən ideal bir türk dövləti yaratması və Orta əsrlərin digər güclü türk dövlətləri sırasında (Osmanlı İmperiyası, Şeybanilər dövləti və s.) Səfəvi dövlətinin özünəlayiq yer tutması təsdiqlənir.

SUMMARY
THE OFFICIAL FRENCH HISTORIOGRAPHY OF THE SAFAVIDS ETHNICITY
Mammadova N.V.

Key words: *Safavid dynasty, ethnicity, French historiography*

The article considers the issue of ethnicity of the Safavid dynasty, consecrated in French historiography. A comparative analysis, analysis of both the works of domestic historians and the works of famous French historians was carried out. For the first time, the article confirms that official French historiography confirms that the Safavid dynasty of Turkic origin, that Shah Ismail created an ideal Turkic state that lasted over two hundred years and took its rightful place among other powerful states of the Middle Ages (Ottoman Empire, the state of the Sheybanids, etc.)

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.10.2019
	Son variant	20.11.2019

UOT 94(41/99)

ŞİRVAN XANLIĞI VƏ AZƏRBAYCANIN DİGƏR BÖLGƏLƏRİ 1721-1728-ci İLLƏRDƏ

İMANLI ASİF ABDULAĞA oğlu*Lənkəran Dövlət Universiteti, müəllim*asif.imanli1974@mail.*Açar sözlər: Xəzəryanı, şəhər, xan, bəy, şah, ticarət, tacirlər, ipək, sakinlər, ərazi.*

XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən proseslər və beynəlxalq vəziyyətdə gərginliyin olması əhalidə narazılıqların artmasına və müxtəlif yerlərdə üsyanların baş verməsinə səbəb olurdu. Belə ki, 1721-ci il Şirvan üsyanı nəticəsində Şirvan Səfəvi dövlətindən ayrılmış və üsyançıların başçısı Hacı Davud özünü müstəqil xan elan etmişdi. Rus çarının ondan qisas almaq üçün Şirvana ordu yeridəcəyini bildiyindən Hacı Davud özünü qorumaqdan ötrü Osmanlı sultanına müraciət edərək, onu himayəsinə almağını xahiş etmişdi. 1722-ci ilin sonu–1723-cü ilin əvvəllərində Hacı Davudun xahişi təmin olunmuşdu. [13, s.59-60] Rus qoşunları Şirvanın Xəzəryanı hissəsini tutduqdan sonra onun ərazisi xeyli azalır. Hacı Davud bu ərazidə də öz hakimiyyətini bərqərar etmək üçün xeyli mübarizə aparmalı oldu. Şirvanın idarəçiliyindən kənarlaşdırılmış Surxay xan Qazıqumuqlu Hacı Davudla münasibətləri kəsərək, onun üzərində tam üstünlük əldə etməyə imkan axtarmaqda idi. 1724-cü ilin əvvəlində Qaytaq usmisinin oğlu Hacı Davudun Şamaxıda olmamasından istifadə edib, Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirdi və burada olan Osmanlı nümayəndəsi Osman bəy ilə birlikdə şəhəri idarə etməyə başladı. [14, s.114] Bu zaman Qəbələdə olan Surxay xan və şamaxlın oğlu da Şamaxının idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu aldılar.

Yaranan vəziyyətdən asılı olaraq, tezliklə usmi və şamaxlın oğlanları Şamaxını tərk edib, Dağıstana döndüklərindən Şamaxıda bütün hakimiyyət bir neçə aylığa Surxay xanın əlinə keçdi. Surxay xan özü Qəbələdə idi, Şamaxını isə naibi idarə edirdi. [12, s.114] 1725-ci ilə kimi Hacı Davud Şirvanda hakimiyyətini müəyyən qədər möhkəmləndirə bildi. İ.Gerber Şamaxının dənizdən şərqə doğru (əslində qərbə doğru - A.İ.) 12 orta at yerişi məsafəsində yerləşdiyini, üç tərəfdən dağlarla əhatə olunduğunu, yalnız cənub tərəfində düzənlik olduğunu yazır. Şəhərin yanında olan dağlar alçaq və yastı, bir qədər uzaqdakılar isə nisbətən hündür idi. [8, s.222] Şəhər böyük idi və burada yastı damlı çoxlu gözəl tikililər vardı. İ.Gerber yazır ki, Şamaxı ətrafında keçmişdə heç bir hasar yox idi, yalnız Hacı Davud buranı alandan sonra şəhər ətrafında çiy kərpicdən hasar çəkirmişdi. [8, s.222-223] Burada bir şeyi qeyd etmək lazımdır: əslində, əvvəllər Şamaxının ətrafında hasar olmuşdur XVII əsrdə Şamaxıda olmuş Adam Oleari bunu qeyd edir. [14, s.461-466] 1703-cü ildə burada olmuş və Şamaxının gözəl rəsmini çəkmiş digər səyyah Korneli du Brün isə yazır ki, onun bura gəlməsindən 35 il əvvəl olmuş güclü zəlzələ nəticəsində şəhərin hasarları dağılıb [11, s.19].

İ.Gerber Şamaxıda əvvəllər gur ticarət getdiyini, burada əla ipək fabriklərinin olduğunu, bundan həm sakinlərin, həm də dövlət xəzinəsinin böyük gəlir götürdüyünü yazır. Bura gələn Hindistan, Türkiyə, İran və digər xarici ölkə tacirləri də böyük gəlir gətirirdilər. Sonuncu iğtişaşlar zamanı bütün ipək emalatxanaları dağıdılmış və ticarətə böyük zərbə dəymişdi. Şamaxını ərzaqla təmin edən ərazilər də Rusiya işğalına keçdiyindən şəhər yoxsul vəziyyətdə idi və keçmiş əzəmətin yalnız görüntüləri qalmışdı. [8, s.223-224]

Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə Şamaxı nəinki bu şəhəri, həm də bütün Şirvanı idarə edən xanın iqamətgahı idi. Şirvan bəylərbəyliyinə daxil olan bütün sultanlar, naiblər, dağalar, kələntərlər və digər rəislər onun tabeliyində idilər və onun çoxsaylı məmur aparatı vardı. Bəylərbəyi topladığı gəlirlər və məsrəfləri haqqında heç zaman hesabat vermirdi. Buna görə də buradan şah xəzinəsinə çox az gəlir daxil olurdu. [8, s.225-226] İ.Gerber Hacı Davudun Şamaxı şəhərini 1720-ci ildə aldığını, bu zaman bəylərbəyinin öldürüldüyünü və üç il bu şəhəri müstəqil idarə etdiyini yazır. [8, s.226; 9, s.94] Lakin burada bəzi yanlışlıq var. Belə ki, elmi ədəbiyyatda Şamaxının Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları tərəfindən 1721-ci ilin avqustunda alındığı sübut edilmişdir. [6, s.226] Hacı Davud Osmanlı himayəsinə isə 1722-ci ilin sonu–1723-cü ilin əvvəllərində daxil olmuşdur [14, s.59-61] və deməli cəmi 1 il yarım Şamaxını müstəqil idarə etmişdir. İ.Gerber Hacı Davudun Məkkəni ziyarət etdiyinə görə bəy titulunu aldığını [8, s.226] yazarkən də yanlışlığa yol vermişdir. Çünki məlumdur ki, Məkkəni ziyarət edən bəy yox, Hacı adı alır.

İ.Gerber Hacı Davudun fəaliyyəti, onun Osmanlı hakimiyyət orqanları ilə münasibətləri haqqında maraqlı, digər mənbələrdə rast gəlmədiyimiz məlumatlar verir. O, yazır ki, Gəndəharlı qiyamçı Mir Mahmud 1720-ci ildə şahı sıxışdırdığı zaman, ona müqavimət göstərmək imkanı olmayan şah zəngin hədiyyələrlə Dağıstandakı vassalları şamxala və usmiyə qoşun toplayıb yardım etmək barədə əmr göndərdi. Şamxal və usmi müəyyən qədər qüvvə toplayıb, qazıqumuqlu Surxay xanın başçılığı ilə yola saldılar. Əvvəlki əməllərinə görə həbs olunub Dərbənddə saxlanan və bu zaman Dərbənddən qaçmağa nail olmuş Hacı Davud öz ətrafına min nəfər toplayıb hələ Şirvan ərazisində olan Surxay xana qoşuldu ki, guya o da əvvəlki günahlarını yumaq üçün şah uğrunda döyüşmək istəyir. Hacı Davud və Surxay köhnə dostlar idilər və vaxtilə birlikdə qarətçi basqınlarda iştirak etmişdilər. Hacı Davud Surxay xanı razı sala bildi ki, İsfahana yardıma getməkdən əl çəkib, Şamaxıya hücum etsinlər. Hacı Davud və Surxay xan ətraf əhaliyə elan etdilər ki, guya onlara Allahdan vəhy gəlmişdir ki, bidətçi şiələri qırıb, mömin sünnüləri onların zülmündən xilas etsinlər. Ətraf yerlərin sakinləri kütlələrlə onlara qoşuldular. [8, s.227-228] Beləliklə, üsyançıların birləşmiş qüvvələri Şamaxıya daxil olub oranı qarət etdilər. 1722-ci ildə rus ordusu bölgəyə hücum çəkən zaman Hacı Davud və Surxay xan müqavimət göstərməyə cəsarət etmədilər və 1723-cü ildə Osmanlı sultanının himayəsinə daxil oldular. Ancaq Hacı Davud Şirvan xanı elan olunduqda Surxay xan mövqeyini dəyişərək, ona qarşı düşmənçilik etməyə başladı. Osmanlılar, xüsusən də Gəncədəki qoşunların sərkərdəsi Qara Mustafa paşa himayəyə görə Hacı Davuddan tez-tez hədiyyələr verməsini tələb edirdilər. Buna görə də Hacı Davud şəhər sakinlərdən topladığı vergiləri artırmalı olurdu, hətta o öz sərvətinin də xeyli hissəsini hədiyyələr almağa sərf etməli oldu və buna görə əhali arasında nüfuzdan düşdü. Belə olduqda o, Rus komandirlərinə müraciət etdi ki, Rusiya himayəsinə daxil olmaq istəyir. Lakin 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə bu mümkün deyildi. Osmanlılar da Hacı Davuddan narazı idilər və 1728-ci ilin mayında onu həbs edib bütün ailəsi ilə birlikdə Gəncəyə apardılar. [8, s.229-230]

İ.Gerber yarımüstəqil Şirvan xanlığına daxil olan Qəbələ haqqında da bir qədər məlumat verir. O yazır ki, Qəbələ Şamaxıdan qərbdə dağlar arasındakı böyük düzənlikdə yerləşir. Qəbələ mahalında çoxlu gözəl iri və xırda kəndlər var. Əvvəllər bu mahal Şirvan bəylərbəyinə təyin etdiyi xan tərəfindən idarə olunurdu. Müəllif yazırdı ki, burada torpaq çox yaxşıdır, əkinçilik və heyvandarlıq inkişaf etmişdir. Xeyli taxıl toplanır, tərəvəz, xüsusən şabalıd, fındıq və bir sıra alma növləri ilə boldur. Alma növləri iri olmasalar da, çox şirin və dadlıdır. Əmin-amanlıq dövründə Qəbələdən Şamaxıya böyük miqdarda ipək aparılırdı. Sakinlər türk və tatar (yəni Azərbaycan türkcəsi – A.İ.) dillərində danışirlər. Əvvəllər əhalinin çoxu şiə məzhəbli idilər, lakin iğtişaşlar zamanı şiələrin, demək olar ki, hamısı qətlə yetirmiş, yaxud köləliyə salmışdılar. Surxay xan görəndə ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsi bağlanması nəticəsində Xəzəryanı ərazilər Rusiyaya keçə bilər, Mışkürdən bir çox sakinləri Qəbələ və Ağdaşa köçməyə məcbur etdi. 1727-ci ildə osmanlılar Surxay xanı öz tərəflərinə çəkmək üçün Qəbələni onun idarəçiliyinə verdilər. Ağdaş haqqında da İ.Gerber bir qədər məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, Ağdaş mahalı Qəbələdən

qərbdə yerləşərək, Kür çayına qədər uzanırdı və Qəbələ mahalından xeyli kiçik idi. [8, s.231-232]

İ.Gerber Şirvan bəylərbəyliyi, sonra isə xanlığının ərazisinə daxil olmayan, ancaq ondan müəyyən qədər asılı olan Şəki barədə də məlumat verir. Müəllif yazır ki, şəkililər qarla örtülü Şəki dağının çox hündür və sıldırım yamacında yaşayırlar. Onun məlumatına görə, Şəki mahalı biridigərinə yaxın olan çoxsaylı kəndlərdən ibarətdir. Sakinləri sünnü məzhəbidirlər və ləzgi dilində danışirlər, yoxsul yaşayır, müəyyən sayda mal-qara saxlayırlar. Burada əkin tarlaları azdır, çünki havası soyuq olduğuna görə taxıl yetişdirmək olmur [8, s.130]. Mahal əhalisinin guya ləzgi dilində danışdığını yazan İ.Gerber, əlbəttə ki, səhvə yol vermişdi. Əslində, əhalinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilində danışdı. Şəkililərin yaxşı silahlandıklarını qeyd edən İ.Gerber onların qılıncları və odlu silahlarının olduğunu bildirir. Müəllif daha sonra yazır ki, şəkililərin hakimi Əli Sultan əvvəllər heç kimdən asılı deyildi, 1727-ci ildə türklərin himayəsinə daxil olmuşdu. Təbəələri az olduğu üçün başqalarından yardım almadan özünü müdafiə etmək iqtidarında olmadığından Şamaxı xanının tərəfini saxlayır və pul almaq müqabilində ona itaət göstərirdilər. [8, s.130-131].

Müəllif Car və carlılar haqqında da qısa məlumat verir. O, Carın çoxlu kəndlərdən ibarət qəza olduğunu yazır. [7, s.130] Carlıların yaxşı əkinlərə, bağlara və ipək emalatxanalarına malik olduqlarını qeyd edir. İ.Gerber eyni zamanda carlıların oğurluq və qarətlə məşğul olduqlarını yazır. [9, s.111]

Qeyd edək ki, keçmiş Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində İ.Gerberin adını çəkmədiyi İlisu və Saxur sultanlığı, Ərəş mülkiyyəti də olmuşdur [15, s.138-139]. Bunu rus mənbələri bir daha təsdiqləyir. İ.Gerber Azərbaycanın şimal hissəsinin digər mühüm bölgəsi olan Qarabağın o zamankı durumu haqqında heç bir məlumat vermir. Lakin Azərbaycanın şimal hissəsinin o zamankı vəziyyəti haqqında tam təsəvvür yaransın deyə, digər mənbələr və mövcud tarixi ədəbiyyat əsasında vətənimizin əbədi və əzəli hissəsi olan Qarabağ haqqında qısa da olsa, məlumat verməyi məqsəduyğun sayırıq. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin əvvəllərində istər ərazisinə, istərsə də əhalisinin sayına görə Səfəvi dövlətinin ən böyük ərazi vahidlərindən biri idi. Bu bəylərbəyliyə Qacarlar tayfasının Ziyadoğlu nəslindən idarə olunurdu. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Ziyadoğullular Xudafərin körpüsündən Gürcüstanla sərhəddəki Sınıq körpüdən yuxarıda olan "Suridaş"a qədər uzanan böyük bir ərazinin hakimi idilər [3, s.30]. Səfəvilər dövründə Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi tərkibinə Zəyəm, Bərdə, Axtabad, Bərgüşad, Qarağac, Lori, Pəmbək və Arazlar "ölkələri", Cavanşir elinin ölkəsi və bayazidli tayfasının ölkəsi daxil idi [15, s.144].

XVIII əsrin 20-ci illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın bir çox torpaqları kimi Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi də osmanlıların hakimiyyəti altına keçmişdi. 1725-1727-ci illərdə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib olunmuş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndən aydın olur ki, Osmanlı hakimiyyəti dövründə bəylərbəyliyə əyalət adlandırılmış və bu əyalətin sərhədləri Tiflis əyalətinə daxil edilmiş Qazax sancağından başlayaraq Şərqə doğru Kür çayı boyunca otuz beş saat at yerişi məsafəsində uzanır, buradan Araz çayı boyunca Cənuba doğru, Bərgüşad və Çuləndərə çatanadək otuz saatlıq məsafə təşkil edən xəttin arasındakı ərazini əhatə etmişdir [1, s.24-25]. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı hakimiyyəti dövründə bəylərbəyliyin ərazisində qismən dəyişiklik edilmişdir. Əvvəllər bəylərbəyliyin tərkibində olmuş bəzi ərazilər eyni adlı əyalətin hüdudlarından kənarda qalmışdır. Məsələn, Axtabad Qazax sancağı adı ilə Tiflis əyalətinə birləşdirilmiş, habelə Lori və Pəmbək də Gəncə-Qarabağ əyalətindən kənarda qalmışdır. Həmin dəyişiklik bununla bağlı olmuşdur ki, 1723-cü ilin payızında osmanlıların Gəncəni almaq cəhdi puça çıxdıqdan sonra bəylərbəyliyin osmanlıların nəzarəti altına düşmüş yuxarıda adı keçən hissələri idarəçilik baxımından Gürcüstan (Tiflis) əyalətinə birləşdirilmişdir [14, s.19].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əhalisinin əksəriyyətini müsəlman Azərbaycan türkləri təşkil etsə də, burada az sayda xristianlar da yaşayırdı. Qarabağa ilk növbədə, onun dağlıq hissəsinə iddia edən erməni "tarixçiləri" Qarabağ əhalisinin qədimdən ermənilərdən ibarət olduğunu, Qarabağın da guya Ermənistanın tərkib hissəsi olduğunu iddia edirlər. Halbuki ermənilərin Cənubi Qafqaza,

hazırkı Ermənistana gəlmə olmaları erməni “tarixçiləri”ndən başqa, heç kimdə şübhə doğurmur. Ermənilərin təxminən miladdan əvvəl I minilliyin ortalarında Fərat çayının yuxarı axarında məskunlaşmaları çoxdan sübut edilmişdir. [10, s.237]

Görkəmli rus şərqşünas alimi İ.M.Dyakonov da yazır ki, "armenlər mənşəcə frigiyalılardandır və dilləri də frigiyalılarkına çox oxşayır" [10, s.360]. Qədimdən başlayaraq Qarabağ Azərbaycanın şimalında yaranan, yaxud buranı əhatə edən Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. VII əsr ərəb istilasından sonra Qarabağın dini və etnik mənzərəsində müəyyən dəyişiklik baş verdi. Qarabağın düzənlik hissəsində yaşayan albanlar müsəlmanlaşdılar, dağlıq hissədə yaşayan albanlar isə xristian etiqadlarını qoruyub saxladılar. Bu albanlar ibadət dili kimi erməni dilindən istifadə etdiklərindən erməni tarixçiləri haqsız olaraq onları erməni kimi qələmə verirlər. Halbuki bu əhalinin XVIII əsrin əvvəllərində belə öz alban kimliyini saxladıkları barədə bir çox tarixi faktlar mövcuddur.

XVIII əsrin əvvəllərində Qanzasar monastrının katolikosu Yesayi Həsən Cəlal öz ölkəsini heç də “Ermənistan” deyil, “Aqvan (Alban) ölkəsi” adlandırmışdır. Şah rejiminə qarşı mübarizədən bəhs edən H.Cəlal yazırdı: “Qarabağ məlikləri və onlara qoşulmuş hərbi rəislər Aqvan ölkəsinin bütün igid və cəsur gənclərini öz ətrafında birləşdirən 12000-dən çox böyük ordu yaratdılar və Arsaxın əlçatmaz yerlərində möhkəmləndilər”. Müəllif belə bir ordunun toplanmasından şövqə gələrək “Alban dövlətini bərpa olunmuş” hesab edirdi [11, s.35]. Katolikos Yesayın, Qarabağ məlikləri Şirvan, Sergey və İosifin 1723-cü ilin martında rus hökmdarı I Pyotra ünvanladıkları müraciətlərində özlərinin alban nəslindən olduqlarını xüsusi vurğulanmışdır [4, s.38].

Qeyd edək ki, osmanlılar hakimiyyət altına aldıkları ərazilərdə, o cümlədən Gəncə əyalətində təsərrüfat həyatının canlandırılması üçün müəyyən tədbirlər görürdülər. 1727-ci ildə qəbul olunmuş Gəncə-Qarabağ əyalətinin qanunundan görünür ki, əyalətdən təkcə "nizami-hərir" müqatiasindən iltizam üsulu ilə ildə 4.027.000 ağca toplanırmış [1, s.28].

Əyalətin Gəncə, Şəmkir, Bərdə və Keşək nahiyyələrində xeyli miqdarda pambıq yetişdirilirdi. Əhalinin təsərrüfat həyatında bağçılıq, üzümçülük, bostançılıq da mühüm yer tuturdu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş bir çox səyyahlar Gəncəni yaşıllıqlara bürünmüş bir şəhər kimi səciyyələndirirdilər [5, s.1].

Öyrəndiyimiz dövrdə Gəncə-Qarabağ bölgəsi əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən birinin də maldarlıq olduğu məlum olur. Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da əhali qoyun, keçi, inək, öküz, at və dəvə saxlayırdı. Əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olan əhali üçün köçmə yaylaq –qışlaq maldarlığı səciyyəvi idi və onun daxilində tayfa təşkilatı xeyli saxlanmışdı. Eyni zamanda köçmə maldarlıqla məşğul olan oymaqların hər birinin qışlaq yerlərində əkin sahələri var idi [1, s.436-453] Maldar əhalinin hər il yaylağa köçməsinin səbəbi insanların özlərini və heyvanlarını istidən qorumaq və qışlaqların ətrafında olan otlaqları qısa saxlamaq istəkləri ilə bağlı olmuşdur [14, s.232-233].

Vaxtilə çox böyük və zəngin şəhər olan Bərdə XVIII əsrin əvvəllərində adi bir qəsəbə vəziyyətində idi. Osmanlı vergi məmurları burada cəmi 6 bərbər, 2 dəmirçi, 1 çarıqçı, 3 başmaqçı, 5 dəbbəkəş və 1 baqqal qeydə almışdılar [1, s.277-283].

Bəylərbəyliyin üçüncü şəhəri və ya şəhər tipli qəsəbəsi Xılına idi. Burada cəmi 800 nəfərə yaxın əhali yaşayırdı, 1 məscid, 1 hamam, 93 ticarət və sənətkar dükanı, 7 dəyirman fəaliyyət göstərirdi. [1, s.207] XVIII əsrin əvvəllərində mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlər orta əsrlərin əvvəlki dövrlərində formalaşmış və elə bir dəyişikliyə məruz qalmamışdı. Əsas istehsal vasitəsi olan torpağın yenə də xəssə, divan, tiyul, mülk, vəqf və icma torpaqları kimi formaları mövcud idi. Bu torpaq mülkiyyəti formalarının xarakterində bir elə dəyişiklik baş verməmişdi.

XVIII əsrin ilk on illiklərində Azərbaycanda əhalinin ödədiyi əsas vergi məcəhət idi. Bu vergi natura ilə ödənilir, bəzən ancaq dövlətin xeyrinə bəzən torpaq sahiblərinin xeyrinə toplanır, bəzən isə müəyyən nisbət çərçivəsində onların arasında bölüşdürülürdü. [16, s.266]

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan bəylərbəyliklərdən biri də

mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi. Bu bəylərbəyliyin tərkibinə İrəvan, Şərqi Şorayel, Naxçıvan mahalları daxil idi. [2, s.42] Çuxursəd vilayətinin adı ilə bağlı elmi fikirlərin hamısı həmin bölgənin adının qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan sədli tayfasının adından götürüldüyünü təsdiq edir. Bu tayfanın adını isə XIV əsrdə yaşamış qaraqoyunlu tayfa başçısı Əmir Səədin adı ilə bağlayırlar. [2, s.37] Bu bölgənin əhalisi qədim dövrdən başlayaraq Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. Qriqoriyan missionerləri istisna olmaqla, ermənilərin bu qədim Azərbaycan diyarında görünməsi prosesi 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Üçkilsəyə (Valarşapat kəndinə) köçürülməsi ilə başlayır. İlk dövrlərdə ermənilər İrəvan şəhərinin özündə deyil, ələ keçirə bildikləri Üçkilsə katolikosluğunun ərazisində və ona bitişik torpaqlarda məskunlaşmışdılar. [2, s.72]

Beləliklə, tarixi mənbələrə bir daha istinadlar edilməklə qədim Azərbaycan torpaqlarının yadellilər tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, xalqımızın zəngin tarixi və dövlətçilik ənənələri olmuşdur. Xalqımız həmişə onlara inadlı müqavimət göstərmiş və milli suverenliyini qurumağa ciddi səylər etmişdir. Bu gün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc və diplomatik yolla həll olunması istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çoxşaxəli və geniş məqsədli fəaliyyəti xalqımız tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Təcavüzkar Ermənistanın taptağı altında müvəqqəti qalan torpaqlarımız tezliklə azad olunacaq, soydaşlarımız doğma torpaqlarına qayıdacaq və milli dövlət bayrağımız əbədi bu ərazidə dalğalanacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa, 2000.
2. Mahmudov Y, Mustafazadə T, Nəcəfli G, Məmmədov S. və b. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010, 616 s.
3. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1989, 192 s.
4. Mustafayev T.T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərindəndə // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №3, 1988, s.37-40
5. Авриил Филипп. Путешествие в страны Европы и Азии. Путешествие Татария (перевод с французского на русский язык Абезгуза) // АМЕА ТІЕА, f.1, s.1, iş 77.
6. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку: Элм, 1975, 231 с.
7. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: Элм, 1999, 166 с.
8. Гербер И.Г. Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народах и землях , и о их состоянии в 1728 году. Сочиненное Полковником Артиллерии Иваном Густавом Гербером // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих. ч.2. 1760 г.,
9. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728г // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы) М.: Изд. восточной литературы, 1958, с. 60-120
10. Дьяконов Н.М. Фригийский язык // Древние языки Малой Азии. М.: Прогресс, 1980.
11. Корнелий де Бруин. Извлечение из путешествия Корнелия де Бруина (перевод с французского Абезгуза), АМЕА А. Bakıxanov adına Tarix institutunun Elmi Arxivı, fond 1. siyahı 1. qutu 53.
12. Мельгунов Г.В. Поход Петра Великого в Персию. "Русский Вестник" 1874, т.110.
13. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку: Елм, 1993.
14. Обзорение российских владений за Кавказом. Часть III. Военный округ мусульманских провинций, СПб., 1836.

15. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Введ., перев., прим. и указатель А.М.Ловягина. СПб., 1906.
16. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Л., 1949.

РЕЗЮМЕ
ШИРВАНСКОЕ ХАНСТВО И ДРУГИЕ РЕГИОНЫ АЗЕРБАЙДЖАНА
В 1721-1728-Х ГОДАХ
Иманлы А.А.

Ключевые слова: прикаспийский, город, хан, бек, шах, торговля, купцы, шелк, жители, территория.

За исключением прибрежной зоны Каспийского моря, которая была присоединена к России, всей оставшейся территорией Ширвана правил зависящий от Османского государства Гаджи Давуд хан. Отстраненный от власти Сурхай хан вел борьбу со своим соперником Гаджи Давуд ханом из Газигумуглу и часто совершал туда набеги. Османское государство было не в состоянии приостановить его и единственным выходом из положения считал немедленное возвращение Сурхай хана к прежней власти. С этой целью Гаджи Давуд хан был арестован османами в 1728 году и отправлен в ссылку. И. Гербер в своих исследованиях дал определенную информацию о землях Ширванского и Шекинского ханств, а также о Царских землях, но, к сожалению какая либо информация о Карабахской области не была зарегистрирована. Судя по историческим источникам и литературе, в первой четверти XVIII века анализ экономической и политической ситуации и научные исследования, касающиеся Ширванского ханства и других регионов, в особенности Карабахского региона, всегда были актуальными.

SUMMARY
THE SHIRVAN KHANATA AND OTHER REGIONS OF AZERBAIJAN
IN 1721-1728 YEARS
İmanlı A.A.

Key words: Caspian littoral, city, khan, nobleman , shah, traders, merchants, silk, residents, territory.

All the territories of Shirvan, excluding the Caspian littoral zone that was included in Russia, were ruled by Haji Davud Khan, who was dependent on the Ottoman Empire. Surkhan khan who was displaced from the area, was fighting against his rival Ghazigumuglu Haji Davud (Haji Davud from Ghazigumug) and frequently raided the zone . The Ottoman state, which could not prevent these raids and durable struggle saw appointing Surkhay khan to its former power as the only way out of the situation. Soon Haji Davud Khan was arrested and exiled by the Ottoman Empire in 1728. Although in his investigations I.Gerber gave some information on the Shirvan Khanate's regions Sheki and Tsar lands, unfortunately, not any information about the Karabakh region was registered. Based on historical sources and literature, the analysis of the socio-economic and political situation of the Shirvan khanate and other regions, especially Karabakh, has always been topical in the first half of the 18th century.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.07.2019
	Son variant	10.10.2019

UOT 94/99(09)

XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA AZADLIQ HƏRƏKATI

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*umid-hacizade@mail.ru*Açar sözlər: Azərbaycan xalqı, milli mücadilə, sovet üsul-idarəsi, ümumxalq hərəkəti, milli dövlətçilik*

Təşəkkül prosesini e.ə. IV əsrdən götürüb, VII əsrin II yarısı–VIII əsrin I yarısında türkçülük əsas olmaqla başa çatdıran Azərbaycan xalqı daima öz mübarizliyi, əzmkarlığı ilə region siyasətində diqqəti cəlb etmişdir [1]. Azərbaycan xalqının keçib gəldiyi siyasi mübarizələrlə, ümumxalq müqavimət hərəkətləri ilə dolu olan çətin və mürəkkəb yola nəzər saldıqda bu yolda irəliləməyin necə böyük cəsarət və hünər tələb etdiyini görməmək mümkün deyildir. Azərbaycan xalqı heç bir zaman düşməne, istilacıya baş əyməmiş, qürur və mənliyini tarix boyu qoruyub saxlamışdır. O, fars [1, s.57-58], ərəb [2, s.213], monqol [3, s.24-25] və rus [4, s.9-10] istilacılarına qarşı elə ilk gündən mübarizlik, suverenlik, dönməzlik rəmzi olan al bayraq altında birləşərək siyasi müqavimət hərəkətinə başlamış və bu hərəkəti düşməni vətən torpaqlarından sıxışdırıb çıxarana, müstəqil dövlətini bərpa edənədək davam etdirmişdir.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı başlanan ümumxalq hərəkəti 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə sona çatmışdır [5]. Bununla da 1828-ci il 10 fevral tarixində Çar Rusiyası ilə İran şahlıq rejiminin xalqının iradəsi əleyhinə iki yerə bölüb parçaladıqları Azərbaycanın şimalında 5 min illik tarixə malik dövlətçilik ənənələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin timsalında yenidən bərpa olunmuş, ölkədə milli quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Lakin AXC çox yaşamamış, Sovet Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan torpaqlarının yenidən işğala məruz qalması nəticəsində süquta uğradılmışdır [6, s.26-27].

Azərbaycan xalqı Sovet Rusiyasının AXC-nin yerində yaratdığı formal, milli qayədən uzaq, qeyri-azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunan oyuncaq rejimli sovet siyasi idarəçiliyi ilə barışmamış, milli dövlətçiliyinin bərpası uğrunda siyasi mücadilə hərəkətinə başlamışdır. Azərbaycan xalqını bir araya gətirib, Türk Federalistlər Partiyası - Müsavatın ətrafında cəm etməklə AXC-ni qurmuş, milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin göstərişi ilə milli qayəli dövlətçiliyimizin süqutu gecəsi mücadilə hərəkətinin siyasi fəallarından olan M.B.Məmmədzadənin başçılığı altında gizli fəaliyyət göstərəcək Müqavimət komitəsi yaradılmış, görkəmli ədib C.Cabbarlı isə onun baş katibi kimi fəaliyyətə başlamışdır [7, s.33]. 1920-ci ilin aprel ayında xalqın iradəsi əleyhinə zorla Azərbaycana tətbiq edilmiş sovet üsul-idarəsinə qarşı milli ordu hissələrində başlanan hərbi-siyasi yönümlü müqavimət hərəkəti tezliklə mülki xarakter almaqla ölkənin bir çox ərazilərini bürümüşdür. Bu ümumxalq hərəkəti XX əsrin 30-cu illərində bir çox istiqamətlərə yönəlməklə Şimali Azərbaycanın bütün ərazilərini əhatə edərək yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-iqtisadi, dini-ideoloji, ticari-iqtisadi, mədəni-mənəvi proseslərə ayrı-ayrılıqda yanaşılmışdır. Lakin müxtəlif yönümlü bu proseslər kompleks şəkildə tədqiqatə cəlb edilməmiş, lazımı mənbə və tarixi ədəbiyyata istinadən onlara obyektivlik prizmasından baxılmamışdır. Başlıcası, XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin milli xarakter almasına, onların ümumən milli dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpasına

yönəlməsinə dair fundaməntal tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu mühüm amil tədqiqata cəlb olunan mövzunun aktual olmasını göstərir.

Onu da qeyd edək ki, sovet tarixşünaslığında XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycana tətbiq edilmiş neomüstəmləkəçi üsul-idarəyə qarşı yönələn ümumxalq çıxışları birmənalı şəkildə, təxribat xarakterli sabotajçı hərəkətlər, qolçomaq, qolçomaq əlaltılarının yoxsul-məzlum hökumətinə qarşı silahlı etiraz çıxışları, ədalətli, sülhsevər, humanist fəhlə-kəndli hökuməti ilə barışmayan burjua ünsürlərinin antaqonist xarakterli etirazları kimi qələmə verilmişdir [8, s.7]. Əslində, XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı gizli və aşkar şəkildə əhatə etmiş milli yönümlü çıxışlar, kütləvi xarakterli etiraz səsləri, ümumxalq xarakteri daşımaqla mövcud sovet sosialist rejiminə, onun inzibati amirlik sisteminə, Şimali Azərbaycana Moskva tərəfindən tətbiq edilmiş neomüstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çevirilməklə, bir neçə istiqamətə yönəlmişdi.

Bu istiqamətlərdən birincisi 30-cu illərdə Azərbaycanın yeraltı-yerüstü sərvətlərinin, xüsusən də ən strateji məhsulu sayılan, dünya bazarlarında yüksək qiymətə satılan neftinin heç bir ödəniş olmadan mərkəzə daşınıb aparılmasından irəli gələrək, Azərbaycan xalqının yoxsul, ac-yalavac vəziyyətə salınmasına qarşı yönələn etiraz çıxışları idi. Moskva Azərbaycan neftindən əldə ediləcək gəliri daha da artırmaq üçün ölkəmizdə yeni yataqların kəşfini və istismarını genişləndirir, dövrünün müasir texnologiyalarını neft və neft məhsulları sənayesinə XX əsrin 30-cu illərində daha sürətlə və mobil şəkildə tətbiq edirdi [9, s.26-27]. Lakin əldə olunan küllü miqdarda gəlirdən respublikanın inkişafı üçün bir qəpik belə sərf etməyi düşünmürdü. Bu tərz yanaşmanı isə birinci istiqamət tərəfdarları neomüstəmləkəçilik kimi qiymətləndirib, ona qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

XX əsrin 30-cu illərini əhatə edən etiraz çıxışlarının digər istiqaməti Azərbaycana tətbiq edilən sovet üsul-idarəsində məsul vəzifə daşıyanlarla bağlı idi. Onlar artıq Şimali Azərbaycana tətbiq edilən inzibati amirlik sisteminin aşağılayıcı, neomüstəmləkəçi xarakter daşımasının mahiyyətini dərk edir, ona etiraz olaraq milli vətənpərvərlik ruhunda gizli şəkildə təşkilatlanırdılar. İkinci istiqaməti təmsil edənlər siyasi fəaliyyətlərini genişləndirərək, mühacir həyatı yaşayan Ə.Topçubaşovla belə əlaqə qurmuşdular. Onlar Azərbaycan milli mücadilə hərəkətinin görkəmli ideoloqu və nüfuzlu dövlət xadimi, Fransada Azərbaycanın rəhbəri kimi tanınan Ə.Topçubaşovun təşkilati dəstəyi ilə gizli olaraq milli dövlətçiliyin bərpası uğurunda qeyri-leqal xarakterli hərəkətlərə belə başlamışdılar.

XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan etmiş xalq azadlıq hərəkətinin üçüncü istiqaməti kənd və şəhərləri bürüməklə, yeni iqtisadi siyasətin ləğv edilməsinə qarşı yönələn etiraz çıxışları idi. Çünki heç bir zəruri səbəb olmadan 1920-ci ildə ölkəyə tətbiq edilmiş üzücü və soyğunçu xarakterli "Hərbi Kommunizm" siyasətinin 1922-ci ildən etibarən bazar iqtisadiyyatına, xüsusi mülkiyyətin formalaşmasına yol açan "Yeni İqtisadi Siyasət"lə əvəzlənməsi nəticəsində iqtisadi-sosial, ticari, mədəni, dini ideoloji sahədə bir çox nailiyyətlər əldə edilmiş, əhalinin rifah halı xeyli yüksəlmişdi. Digər tərəfdən təhkimçiliyin qulçuluq həddinə çatdığı Rusiyadan fərqli olaraq, Şimali Azərbaycanda bəy və ağalarla kəndli sosial qrupu arasında tarixən barışmaz ziddiyyət olmamış, Azərbaycan kəndlisi və muzdlusu milli mentalitetinə uyğun bir tərzdə öz sahibkarına baş bilən, böyük, ağsaqqal kimi münasibət bəsləmişdir. Yeni İqtisadi Siyasət dövründə də Şimali Azərbaycanda əvvəlki ictimai mühitə, milli mentalitetə qayıdış baş vermişdi. Bu mühüm amil isə Şimali Azərbaycanda bütün sosial təbəqələrin qarşılıqlı anlaşma şəraitində, birgə yaşamasını yenidən təmin etmişdi. 1924-cü ildən etibarən Yeni İqtisadi Siyasətdən imtina edilməsi Azərbaycan yoxsul və ortababını bu siyasətin tətbiqindən irəli gələrək, barışmaq istədiyi sovet sosialist idarəetmə sistemindən qəti şəkildə narazı salmışdı [10, 275]. Bu azmış kimi, XX əsrin 30-cu ilindən başlayaraq kəndliyə məxsus xüsusi əmlakın əlindən alınması ilə nəticələnən elliklə kollektivləşmə siyasətinə keçid isə Azərbaycan kəndlisinin səbir kasasının aşib-daşmasına gətirib çıxarmışdı. Çoxdan dolmuş səbir kasasını aşib-daşıran digər mühüm amil isə topağın dilini sadə, yoxsul kəndlilərdən yaxşı bilən varlı kənd burjazyasının qolçomaq, onunla həmfikir olub, elliklə

kollektivləşmə ilə barışmayan ortababın isə qolçomaq əlaltısı kimi qələmə verilib, siyasi təqiblərə məruz qalması ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycana yad olan elliklə kollektivləşdirmənin isə XX əsrin 30-cu illərinin birinci ilində başa çatdırılmasına mövcud rejim tərəfindən zorakı yolla edilən cəhd Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində ümumkəndli hərəkatlarına yol açmışdı. Azərbaycan kəndlisi özünə yad saydığı elliklə kollektivləşdirmə siyasəti ilə barışmayaraq, ağasının ətrafında sıx birləşib, XIX əsrin II yarısı üçün xarakterik olan kəndli etiraz çıxışlarının qaçaqçılıq formasına üstünlük verməkdə idi. Buna görə də Azərbaycanın əksər bölgələrini bürümüş kəndli etiraz çıxışları silahlı xarakter almaqla, XX əsrin 30-cu illərində qaçaqçılıq hərəkatları ilə müşayiət olunurdu. Kəndlilər mövcud rejimə qarşı açıq mübarizədə məğlub olacaqlarını dərk edib, öz bəy və ağalarının başçılığı altında ayrı-ayrı silahlı dəstələr halında birləşib, dağlara, meşələrə, qayalıqlardakı sığınacaqlara çəkilir, siyasi rəqiblərinə gözlənilməz zərbələr endirməklə, qaçaq olaraq xalq azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısına çevrilirdilər.

Şimali Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərində baş qaldırmış xalq etiraz çıxışlarının digər istiqaməti ölkənin milli sərvətlərinin Moskvaya daşınıb aparılmasına rəvac verəcək, Azərbaycanı çarizm dövründə olduğu kimi, xammal və satış bazarına çevirəcək birtərəfli qaydada aparılan sənayeləşdirmə siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Bu istiqamətdə gedən etiraz çıxışlarında əsas rol türk-müsəlman fəhlələrinə, mühəndis və qulluqçularına məxsus idi. Azərbaycanın milli sərvətlərinin sənayeləşdirməyə keçid nəticəsində heç bir haqq ödənilmədən əlindən alınması azmış kimi, hətta hər bir fəhlə “kənüllü şəkildə sovet sosialist sənayesinin qurulması naminə bir neçə ay müddətinə alacağı maaşdan belə məhrum edilmişdi. Azərbaycan kəndlisi də tədarük etdiyi məhsulu sənayeləşdirməyə kömək məqsədi ilə möhkəm qiymətlərlə dövlətə təhvil verməyə məcbur salındığı üçün bu prosesin iştirakçısına çevirilməsindən narazı qalıb etiraz səsini ucaltmaqda idi. Bundan savayı, Bakı və Gəncə kimi iri sənaye şəhərlərində işə götürülənlərin əksəriyyətini yerli türk-müsəlman fəhlələri deyil, rus və ermənilər başda olmaqla, qeyri millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi. Həmçinin sosializm sisteminin avanqard siyasi qüvvəsi sayılan fəhlələrin sosial rifah halını yüksəltmək məqsədi ilə mənzil təminatı, ev avadanlığı təchizatı həyata keçirilərkən sənayedə az qisim təşkil edən türk-müsəlman fəhlələri qəsdən diqqətdən kənarda saxlanılırdı. Sosialistcəsinə sənayeləşdirmə prosesinin gedişində bu və ya digər sosial, mili-dini, etnik, irqi ayrı-seçkilik siyasətlərinə üstünlük verilməsi də Şimali Azərbaycanın türk-müsəlman fəhlə və qulluqçusunun sənayeləşdirmə əleyhinə etiraz çıxışlarına yol açan və onun kontekstində ümumxalq hərəkatına qoşulmağa vadar edən amillər sırasına daxildir.

Məqalədə əhatə olunan xronoloji cərçivədə Şimali Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatının başqa bir qolu sosialistcəsinə mədəni quruculuq siyasətinə qarşı yönəlmişdi. Azərbaycanın düşünən insanları yaxşı bilirdilər ki, ölkəyə sosialistcəsinə mədəni quruculuq gizli kodu altında gah latın əlifbasının, gah da türk-müsəlman dünyası üçün yad olan kiril əlifbasının tətbiq edilməsi gələcək nəsilləri milli tarixi köklərdən qoparıb atmağa, onları inzibati amirlik sisteminin tələblərinə cavab verəcək səviyyədə müti bir vətəndaşa çevirməyə, manqurtlaşdırmağa hesablanmış mərkəzin cızdığı tədbirlər planının tərkib hissəsidir. Bundan savayı, Azərbaycana XX əsrin 30-cu illərində başdan-başa savadsızlar ölkəsi deyilməsi və bunun geniş anlamda təbliğ olunması da bu istiqamətə başçılıq edən demokratik əhval-ruhiyyəli şəxslərin milli dirənişinə səbəb olmaqla onları bir araya gətirir, vahid ümumxalq hərəkatına cəlb edirdi. Həşiyə olaraq qeyd edək ki, Şimali Azərbaycana sovet mədəni quruculuq siyasətinin tətbiq edildiyi dövrdə əhalinin ən azından 30-fazi yazıb-oxumağı bilən, savadlı insanlardan ibarət idi. Rejimin diqtəsi üzrə tarixi saxtalaşdıranların qeyd etdikləri kimi, əgər Azərbaycan başdan-başa savadsızlar ölkəsi idisə, onda rus dilini bilməyən bu çoxsaylı türk müsəlman əhalisinə latın və kiril qrafikası üzrə yazıb-oxumağı öyrədənlərin kimlər olması sual yaradır. Bu faktın özü XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda əhalinin xüsusi bir kəsiminin savadlı olmasına dəlalat edir.

Şimali Azərbaycanda yuxarıda müəyyən etdiyimiz bütün istiqamətlərdə başlanan azadlıq hərəkatının genişlənərək alovlanması və milli dövlətçiliyin bərpası uğurunda siyasi mücadilə hərəkatına çevirilməsi, əlbəttə ki, Moskvanın diqqətindən yayına bilməzdi. Moskva Azərbaycanda

baş verən milli qayəli mücadilə hərəkatının XX əsrin 30-cu illərində ali rəhbər strukturlardan başlayıb yerləri də bürüməsindən ehtiyatlanaraq, buraya kütləvi repressiyaların tətbiqi haqqında qərar vermişdi. Bu amansız qərar sovet üsul-idarəsini təbliğ və təmsil edən indi isə milli qayəli dövlətçiliyi bərpa etmək uğurunda siyasi mücadilə aparan H.Sultanov, Ayna Sultanova, Qəzənfər Musabəyov, Sultan Məcid Əfəndiyev kimi sovet məsul orqanlarında çalışanlardan da yan keçməmişdi. Onlar da bu kütləvi repressiya dalğasının qurbanları sırasında yer almışdılar. Azərbaycanda aparılan məkirli sənayeləşdirmə siyasəti əleyhinə haqq səsinə ucaldan bir çox milli ruhlu fəhlə və qulluqçular da repressiya siyasətinin qurbanına çevrilərək, ən ağır cəzalara məhkum edilmişdilər. Kollektivləşdirmə əleyhinə Azərbaycanın əksər bölgələrində baş qaldırmış kütləvi etiraz çıxışları isə sovet süngülərinin gücünə amansızlıqla yatırılmışdı. Bu kütləvi çıxışların daha çox alovlandığı yerlərin siyasi fəalları isə ələ keçirilərək heç adını belə deyə bilmədiyi zinoviyevçi, trotskiçi, buxarınçı, rıkovçu damğası vurulmaqla, repressiya maşınının mərhəmət bilməyən qaranlıq ağızına atılmışdı. Sosialistcəsinə mədəni quruculuq siyasəti ilə barışmayan Ə.Cavad, S.Mümtaz, M.Müşviq, H.Cavid kimi Şimali Azərbaycanın düşünən başları da repressiya dövründə tüğyan edən istintaq orqanlarının cənginə verilmiş, ən ağır cəzalara məhkum edilmişdilər [7, 77].

Məqalənin elmi yeniliyi XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda gedən proseslərə kompleks yanaşılmasında özünü büruzə verir. Eyni zamanda məqalədə XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi də elmi yenilik kimi dəyərləndirilir.

XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda baş vermiş müxtəlif istiqamətli kütləvi etiraz dalğalarını araşdırarkən bələ bir qənaətə gəlirik ki, əslində bunlar sovet üsul-idarəsinə qarşı yönəlmiş ümumxalq çıxışları idi. Eyni zamanda XX əsrin 30-cu illərini əhatə etmiş siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni istiqamətli etiraz çıxışları ümumxalq azadlıq mübarizəsi xarakteri daşımaqla, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpasına yönəlmişdi. Bu baxımdan da onun ən fəal funksionerləri 1937-1938-ci illəri əhatə etmiş sovet repressiya siyasətinin qurbanına çevrilmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1998, 596 s.
2. Ağayev R. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Turxan NPB, 2017, 344 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
4. Mustafayev İ., Murtuzayev S. İmam Şamil. Bakı: Vətən, 1993, 240 s.
5. Балаев А. Азербайджанское национальное движение. Баку: ЭЛМ, 1992, 104 с.
6. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
7. Qafarov T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı: Mütərcim, 1999, 279 s.
8. Xasayev N. Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı (XIX əsrin son rübü – XX əsrin əvvəlləri). Sumqayıt: SDU-nun redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2019, 269 s.
9. Seyidova S. Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri (1920-1930-cu illər). Bakı: Diplomat, 1998, 86 s.
10. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI cild, Bakı: Elm, 2000, 568 s.

РЕЗЮМЕ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 30-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА
Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: *азербайджанский народ, национальная борьба, советское управление, общенациональное движение, национальная государственность*

В статье говорится о возрождении традиций государственности нашего народа, имеющего пяти тысячелетнюю историю, на примере Азербайджанской Демократической Республики и начале созидательных работ в стране, о национальной борьбе в Северном Азербайджане после советской оккупации в 30-х годах XX века. В статье также выделяются и анализируются пять основных направлений протестных выступлений против советского метода управления. Были сделаны выводы о том, что комплексный подход к процессам, происходящим в Азербайджане в 30-х годах XX века, заключался в том, что освободительный характер движения был направлен на восстановление национальной государственности Азербайджана.

SUMMARY
LIBERATION MOVEMENT IN NORTHERN AZERBAIJAN
IN THE 30S OF THE XX CENTURY
Hajiyeva M.J.

Key words: *Azerbaijani people, national struggle, Soviet method of the administration, national movement, national statehood*

The article talks about the revival of the traditions of statehood of our people, which has a five-thousand-year history, on the example of the people's Azerbaijan Democratic Republic and the beginning of creative works in the country, about the national struggle in Northern Azerbaijan after the Soviet occupation in the 30s of the XX century. The article also identifies and analyzes the five main directions of protests against the Soviet method of management. It was concluded that a comprehensive approach to the processes taking place in Azerbaijan in the 30s of the twentieth century was that the liberation nature of the movement was aimed at restoring the national statehood of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.10.2019
	Son variant	20.11.2019

UOT 93/94

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İLHAM ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ABBASZADƏ NİGAR MÜTƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: milli dövlətçilik, xarici siyasət, dövlət müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, münasibətlər, diplomatiya, təşkilat.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyətinin səmərəli istiqamətlərindən biri də tarixi-hüquqi ədəbiyyatlarda əksər vaxtlarda Heydər Əliyev Konstitusiyası adlanan Əsas Qanunun 10-cu maddəsində təsbit olunmuş prinsiplərlə müəyyən edilmiş xarici siyasətdir [1, s.5].

Ulu öndər 1993-cü ilin 10 oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimindəki çıxışı zamanı bildirmişdi ki, ölkə qarşısında hazırda duran ən vacib vəzifələrdən biri Azərbaycanın maraqlarını dünya miqyasında müdafiə etməyə qadir olan düşünülmüş və balanslaşdırılmış xarici siyasət aparılmasıdır [4, s.132].

Bu müddəanı rəhbər tutan İlham Əliyev mötəbər tribunalardan Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursunun əsas prinsipləri və prioritet istiqamətlərini göstərmiş və bildirmişdir ki, Cənubi Qafqaz regionunun siyasi, iqtisadi və humanitar mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycanın xarici siyasət uğurları daim artacaq.

2003-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının pragmatik yanaşma tərzini, məsələlərə obyektiv və beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan, eyni zamanda milli maraqlara söykənən, balanslaşdırılmış xarici siyasət fəaliyyəti siyasi reallıqdır. Xarici siyasət fəaliyyətinin gedişi nəticə etibarilə dövlətimizin dünya birliyində ən öncül yerlərdən birini tutmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda milli dövlətçiliyimizi, dövlət müstəqilliyimizi, azərbaycançılığımızı daha da möhkəmlətməyə xidmət etmişdir.

Təbii ki, dövlətimizin xarici siyasət fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə etməyin çətin olduğunu nəzərə alaraq, məqalədə yalnız dövlət müstəqilliyimizin gücləndirilməsinə daha çox səmərə vermiş məqamların təhlilinə üstünlük vermişdir.

Xarici siyasət fəaliyyəti dövlət müstəqilliyinin bərpasından keçən ilk on illik dövr ərzində dövlətimiz üçün ən çətin və prinsipial məqamlarda belə, demək olar ki, bütün mürəkkəb problemlərin, şəraitin və vəziyyətin həllini təmin edə bilmişdir. Bu fikir İ.Əliyevin bütün prezidentliyi dövrünə də aiddir. Yalnız fərq ondadır ki, Dağlıq Qarabağ probleminin dünya ictimaiyyətin laqeydliyi və beynəlxalq təşkilatların ikili standartlarla yanaşma tərzindən on illərlə davam etdiyi şəraitlə əlaqədar iqtisadi potensialımızın bütün imkanlarından sonadək istifadə edilə bilmədiyi halda belə, Azərbaycanın bütün göstəricilər baxımından dünyanın aparıcı ölkələri ilə artıq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələr yaratması milli dövlətçiliyin bərpasından sonrakı onillik dövrün uğurlarını qoruyub saxlamaqla bitməyərək xarici siyasətdə yeni, səmərəli nəticələr əldə edilməsi baxımından daha üstün olmuşdur.

Bu illər ərzində İ.Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətinin əsasında dayanan dövlət müstəqilliyinin ən əsas şərti kimi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı

gücləndirərək, fəal dünya siyasətinə qoşulması, bütün dövlətlərlə bərabər hüquqlu münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində çox mühüm nəticələr və uğurlar əldə edilmişdir.

Bütün bunlar milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsinin təminatı olaraq bu illər ərzində dövlətimizin beynəlxalq, regional, dövlətlərarası münasibətlərə aid müqavilələr imzalaması və digər görülmüş işlərdə öz əksini tapmışdır.

İ.Əliyevin 2007-ci ilin 23 martında təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi Konsepsiyası” adlı sənəd 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra milli dövlətçiliyimizin qorunması vəzifələrini müəyyən etmiş qanunvericilik sənədləri və aktları arasında ən mühümü və əhəmiyyətli olmuşdur [2].

Konsepsiyanın qəbulundan keçən dövr ərzində burada irəli sürülmüş bütün müddəaların həyata keçirilməsi üçün tək Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə deyil, dövlət idarəçilik sisteminin müxtəlif strukturları vasitəsi ilə səmərəli fəaliyyət göstərilmişdir.

Konsepsiya Azərbaycan Respublikasında insanları, cəmiyyəti və dövləti daxili və xarici təhlükələrdən qoruyan, eyni zamanda dövlət müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə və demokratik inkişaf yoluna əsaslanan strateji tərəfdaş seçimi üçün Avropa-Atlantika məkanına integrasiya etməklə yanaşı, balanslaşdırılmış xarici siyasət prinsipinin gözlənilməsi əsasında bütün məqsəd, prinsip, yanaşma tərzı və buna xidmət edən tədbirlərin bir araya gətirilməsini nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Avropa-Atlantika məkanının siyasi və iqtisadi strukturlarına, təhlükəsizlik sisteminə və digər strukturlara integrasiya siyasətinə sadıq qalaraq onlarla əməkdaşlığa bu vacib məkanın ümumi təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq və demokratik dəyərlərin təminatı şərti kimi əhəmiyyət vermişdir.

Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan Respublikası milli dövlətçiliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi siyasətinin əsaslarını müəyyən edərək, müvafiq dövlət strukturlarının milli dövlət maraqları və mənafələrinin qorunması yolunda fəaliyyətinin məzmunu və xarakterini müəyyən etmişdir.

Bu qənaətimizdən heç də az əhəmiyyətli olmayan digər cəhət isə budur ki, 2007-2017-ci illərdə, yəni konsepsiyanın qəbul edilməsindən sonrakı illərdə xarici siyasət fəaliyyətinə aid Milli Məclisin və digər dövlət strukturlarının qəbul etdikləri bütün qanun və qərarların, qanunvericilik aktları və digər sənədlərin məzmunu mütləq mənada konsepsiyaya uyğun olmuşdur.

Eyni zamanda konsepsiyanın əsas müddəalarına əməl olunması nəticəsində Azərbaycanda hüquqi dövlətin, demokratik cəmiyyətin nəzarəti altında iqtisadi və sosial tərəqqiyə sadıq qalan güclü və səmərəli təhlükəsizlik bölməsi yaradılması kimi çətin vəzifənin öhdəsindən gəlinmişdir.

Ölkəmiz xarici siyasət fəaliyyətində beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında nizamlanan sivil dövlətlərarası münasibətlərə sadıq qalaraq beynəlxalq, məhəlli konfliktlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həllini və dövlətlərin suverenliyi hüquqlarına hörmət prinsipini əsas tutmuşdur.

İqtisadi məsələlərdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, qarşılıqlı təminatlar sistemi yaradılması və qorunmasının reallaşması üçün səmərəli fəaliyyət göstərilmişdir.

Bu illərdə İ.Əliyevin xarici siyasətindəki ardıcıl, pragmatik və düşünülmüş fəaliyyət, beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlərin genişləndirilməsinə, ən yaxın qonşu ölkələrlə münasibətlərdə əlaqələrin və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə üstünlük verilmiş, dünya siyasətinin gedişinə təsir etmə mövqeyinə malik aparıcı dövlətlərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması məqsədi əsas olmuş və nəticədə, Azərbaycanın dünya birliyi üzvləri ölkələri arasında mövqeləri daha da güclənmişdir.

Aparıcı dünya dövlətləri ilə tərəfdaşlıq münasibətləri qurmağa nail olan dövlətimizin milli dövlətçilik ənənələrinin qoruyub daha da möhkəmlənməsi real nəticələr vermişdir.

Dövlət müstəqilliyinin demokratik ənənələrlə zəngin xarici siyasət fəaliyyəti ilə möhkəmləndirilməsinin mütərəqqi cəhətləri Azərbaycanın hüquqi və demokratik dövlət quruculuq yolunu seçməsi, xarici siyasət prinsiplərinin mütərəqqi və demokratik nailiyyətləri əks etdirməsi,

sivil beynəlxalq normaları əsas götürməsi ilə bərabər, dini və etnik məhdudiyyətlərin bütün təzahürlərindən imtina edilməsi ilə bir yerdə olmuşdur.

Bu, o demək idi ki, xarici siyasətin məqsəd və nəticələrinin məzmunundan asılı olmayaraq, onun açıq və demokratik prinsiplərə söykənməsi, beynəlxalq hüquq normalarının xalqın mentaliteti və dövlətin milli maraqları ilə üst-üstə düşməsi son dərəcə vacib və əhəmiyyətli olmuşdur.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti bir çox nailiyyətlər baxımından fərqlənmişdir. Bu illər ərzində açıq müşahidə edilən bəzi qlobal və regional səviyyəli qarşıdurma hallarının güclənməsinin əksinə olaraq Azərbaycan dinamik inkişafa nail olaraq dövlətimizin regionun ən güclü dövlətinə çevrilməsi ilə nəticələnmiş xarici siyasət kursunu daha da ardıcıl həyata keçirmişdir.

Bu illərdə dövlətimizin iştirakı, bəzi hallarda özünün təşəbbüskarı olduğu regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmış, BMT, onun müxtəlif strukturları və digər beynəlxalq qurumlarla səmərəli əməkdaşlığı davam etmişdir. Bu dövr ərzində BMT-nin dünyada sülhün qorunması və təhlükəsizliyin təmin edilməsində, demokratikləşmə və davamlı inkişaf proseslərində mühüm mövqeyini qəbul etməklə yanaşı, biz özümüz də bütün bu işlərin fəal iştirakçısına çevrilmişik.

Azərbaycan Respublikasının BMT-nin fəaliyyətində bu cür iştirakı, təşkilatın Azərbaycan-Ermənistan müharibəsində haqlı mövqeyimizin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normaları əsasında aradan qaldırılmasına çalışması ilə yanaşı, tarixən dinc əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa üstünlük vermiş xalqımızın bu təşkilat vasitəsi ilə çoxsahəli diplomatik fəaliyyətdə belə zəruri məqsədlərə yeni xidmətlər göstərmək niyyətindən xəbər verir.

BMT ilə sıx əməkdaşlıq etmiş Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, sosial və iqtisadi xarakterli vacib proqramların fəal iştirakçısı kimi missiyasını daha geniş formada davam etdirmiş və dünya ictimaiyyətinin beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəsində öz sözünü demişdir.

Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasının hələ 2001-ci ilin yanvarından tamhüquqlu üzvü olduğu Avropa Şurası ilə səmərəli əməkdaşlığı bizim Avropa standartları və dəyərləri ilə qovuşmamızı daha da sürətləndirmişdir [3, s.574].

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası ilə o qədər də böyük müddəti olmayan əməkdaşlıq formaları və onun nəticələri həm də onu göstərmişdir ki, biz Avropa dəyərlərinə və standartlarına üz tutmaqla yanaşı, insan hüquqlarının təminatı, xüsusi olaraq milli və dini azlıqlara münasibətdə tolerant ölkə olaraq çoxəsrlik təcrübə və zəngin ənənələrimizlə bütün ölkələrə nümunə ola bilərik. Bu fikir adi tədqiqatçı fikri, qənaəti olmayaraq ən müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar ölkəmizlə qısa tanışlıqdan sonra xarici qonaqlar: idmançılar, diplomatlar, bir sözlə bütün yaşdan olan və peşələri təmsil edən insanlar tərəfindən dəfələrlə etiraf edilmişdir.

Dövlətimiz təkcə insan hüquqlarının qorunması sahəsi ilə deyil, Avropa Şurasının fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının seçki qanunlarının beynəlxalq standartlar əsasında qanunvericilik tələblərinə və məzmununa uyğunlaşdırılıb daha da təkmilləşdirilməsi üçün çox işlər görməklə bir daha Avropa ailəsinə inteqrasiyamızın dönməz olduğunu sübut etmiş olur.

Beynəlxalq münasibətlərin dəyişdiyi, qloballaşan dünyada yeni məsələlərin, yeni çağırışların ortaya çıxdığı bir zamanda xarici siyasətdə müəyyən düzəlişlər etməyi vacib sayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev onu müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır. Dünyanın bütün dövlətləri ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə, bərabərhüquqlu münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun nəticəsidir ki, 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə 55 səfirliyi, 5 təmsilçilik ofisi, 18 beynəlxalq təşkilat yanında missiyası və 9 baş konsulluğu fəaliyyət göstərir. Respublikamızda isə 53 dövlətin səfirliyi, 3 baş konsulluq, 12 fəxri konsulluq və 20 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyi var və onlar milli maraqlarımızın həmin ölkələrdə təmin olunması və ölkəmizin geniş təbliği üçün geniş imkanlar yaratmışdır [8].

Azərbaycan Respublikası 2011-ci ilin oktyabrın 24-də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında birinci olaraq BMT-nin Baş Məclisində təşkilat üzvləri ölkələrindən 155-nin lehinə səs verməsi nəticəsində 2012-2013-cü illər üçün BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilmişdir [7]. Bu, adi bir hadisə olmayaraq, əslində Azərbaycan diplomatiyasının bu istiqamətdə apardığı çoxillik səmərəli fəaliyyətin nəticəsi idisə, digər tərəfdən diplomatik dairələrdə, beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycan Respublikasının və onun başçısının dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində gördüyü işlərin yüksək qiymətləndirilməsi demək idi. Bu, eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin və xalqının, sözün əsl mənasında sülhsevər olduğunun, bu sahədə çox əsrlik zəngin təcrübə və ənənələrinin olmasından irəli gəlir.

Bu illərdə aparıcı dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycan Respublikasına münasibətində birmənalı şəkildə qəbul edilmiş “Azərbaycanın Qafqaz regionun ən güclü dövləti” olması fikrinə Azərbaycanın regionda həlledici söz sahibi olması kimi imicə beynəlxalq münasibətlər sistemində hamılıqla qəbul edilən tərəfdaş statusu da əlavə edilmişdir.

Yaşadığımız günlərdə müxtəlif beynəlxalq toplantılarda və nüfuzlu təşkilatların tribunalarında dövlətlərin ərzaq təhlükəsizliyi, enerji təhlükəsizliyi kimi ifadələr işlənərək, çox haqlı olaraq narahatlıq doğurur.

Enerji daşıyıcıları ilə bağlı Avropada və dünyadakı vəziyyətin həttə öləri təhlili belə göstərir ki, dövlətlərarası, ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin bütün gedişində bu problem dünyanı narahat edən digərlərindən heç də geri qalmır. Enerji daşıyıcılarının ötürülməsi məsələləri ilə bağlı mübahisəli məqamlar, Rusiya Federasiyasının Krimə ilhəq etməsindən sonra beynəlxalq təşkilatların tətbiq etdiyi sanksiyalar, Rusiya və Ukrayna arasında gedən “qaz müharibəsi”, “Ərəb baharı” adları almış siyasi hadisələrin, bundan əvvəl ABŞ-ın demokratiya və sülh carçısı missiyasına rəğmən Əfqanıstan, İraq və Liviyaya açıq hərbi müdaxilələrin kökündə enerji daşıyıcıları ətrafında başlanan mübahisələr beynəlxalq münasibətlərdə heç də az rol oynamamışdır.

Bu baxımdan Qafqaz regionunda təbii ehtiyatlardan tam məhrum olan nə Ermənistan, nə də əsasən turizm fəaliyyətinin təşkilindən, Azərbaycan neft və qazının tranzit nəqlindən əldə etdiyi gəlirlərə güvənən Gürcüstan dövləti yox, yalnız zəngin neft və qaz ehtiyatlarının səviyyəsinə görə dünya dövlətləri ilə bəhsləşə biləcək Azərbaycan bu gün neft və qazın alternativ imkanları və variantlarının tapılmasında maraqlı olan dünyanın ən iri şirkətlərinin əlverişli tərəfdaşına çevrilmişdir.

Xarici investorların Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığı bir tərəfdən iqtisadiyyatımıza yeni investisiyaların cəlb edilməsinə çalışmaları, digər tərəfdən isə Azərbaycanda müxtəlif iqtisadi maraqları olan beynəlxalq enerji şirkətlərinin öz ölkələrində və dünya münasibətlərində “neft artıq siyasətdir” prinsipininə əsaslanaraq, öz hökumətlərinin siyasətlərinə təsir göstərmək imkanları, öz hərəkətlərini Azərbaycanın maraqları ilə uyğunlaşdırmağa məcbur olması baxımından milli təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyümüzün tam təminatına əlavə təsir vasitələri deməkdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından keçən 27 il ərzində qonşu türk dövləti Türkmənistanla Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və dənizdəki neft yataqlarının bölüşdürülməsi məsələsində fikir ayrılıqları illərlə davam etmişdi. Məhz tədqiqat dövründə bu problemin həlli istiqamətində görülmüş işlərin nəticəsində 2018-ci ilin avqustun 12-də Xəzəryanı dövlətlərin başçılarının Zirvə toplantısında Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya imzalandı. Bu, İ.Əliyevin, Azərbaycan diplomatiyasının və xarici siyasətinin növbəti uğuru demək idi. [7]

Tədqiqat dövründə dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu ilk nüfuzlu beynəlxalq təşkilat kimi İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) xətti ilə görülmüş işlər də dövlətimizin beynəlxalq nüfuzunu tək Şərq dünyasında və İslam ölkələrində deyil, onların hüdudlarından çox-çox kənarda etiraf olunmasına xeyli təsir göstərmişdir. 2003-2017-ci illər Azərbaycan Respublikasının İKT ilə çoxsahəli əməkdaşlığının artan dinamikası onu bu nüfuzlu təşkilatın adi üzvündən aparıcı tərəfdaşlardan birinə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu cür yüksək

nüfuz qazanılması bir tərəfdən Azərbaycanın Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında körpü rolunu oynaması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən İ.Əliyevin dünya birliyi üzvləri dövlətləri və xalqları arasında dialoqun genişlənməsi sahəsindəki çox səmərəli fəaliyyətinin əhəmiyyətinin bütün İKT üzvləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi nəticəsində baş vermişdir.

Bu illərdə İKT-nin elə bir mötəbər tədbiri və ya toplantısı olmamışdır ki, Azərbaycan Respublikası onun fəal iştirakçısı olmasın, ya da müzakirələrdə öz konkret mövqeyi ilə çıxış etməsin. Biz artıq Azərbaycanın İKT-nin fəaliyyətində iştirakçıdan başqa təşkilatın keçirdiyi ən müxtəlif siyasi elmi, mədəni və digər xarakterli toplantı və tədbirlərə ev sahibliyi etməsinin olmasının şahidi olmuşuq. 2017-ci ildə keçirilmiş İslam ölkələrinin növbəti olimpiya oyunlarının Bakıda keçirilməsi bir daha göstərdi ki, Azərbaycan Respublikası İKT-nin qəbul etdiyi qərarların məzmununa təsir imkanlarının, onun digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində xüsusi statusa malik olmasının ən müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə etiraf olunması artıq tarixi hadisə, reallıq olmaqla bərabər, həm də xarici siyasət fəaliyyətimizin ən əhəmiyyətli nəticələrindən biridir. [3, s.626]

ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqlərinin dünyanın müxtəlif yerlərində beynəlxalq terrorizmə və onun təzahürlərinə qarşı mübarizədə xüsusi xidmətləri danılmazdır. XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni terror təşkilatlarının Osmanlı Türkiyəsinə, 1905-ci ildən bəri xalqımıza qarşı dəfələrlə etdiyi terror faktları bütün dünyaya sübut etmişdir ki, Azərbaycan Respublikası terrordan zərər çəkən, ona qarşı hər vasitə ilə mübarizə aparan dövlət kimi bu mübarizədə həmişə ABŞ-ın və digər beynəlxalq təşkilatların mövqelərinə və fəaliyyətinə əməli işlə cavab vermişdir. 2001-ci il 11 sentyabrda Nyu-york şəhərində baş vermiş terror aktından dərhal sonra dövlətimizin beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə kampaniyasının fəal iştirakçısı olması, yəqin ki, hamımızın yadındadır. [3, s.381]

İ.Əliyevin hakimiyyətinin ilk günlərindən dövlətimizin bu sahədə də fəallığı daha da artmış, Milli Ordumuzun əsgərləri BMT-nin sülhməramlı qüvvələrinin tərkibində dünyanın müxtəlif nöqtələrində məhəlli silahlı və milli zəmində qarşıdurmaların nizamlanmasında iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mövqeyinin, xarici siyasət kursunun yalnız milli maraqlara deyil, mənəvi ümumbəşəri və demokratik dəyərlərə də əsaslandığını dəfələrlə sübut edən faktlardan biri ABŞ – İran münasibətlərində xüsusi gərginlik yaradan İranın nüvə enerjisinin sınaqları ətrafında gedən və bu gün də qalmaqda davam edən kampaniyanın gedişində özünü göstərdi.

İ.Əliyevin prezidentlik fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq ABŞ-da güclənən anti-iran sanksiyaları təbliğatı kampaniyasının gedişində ABŞ-nın diplomatik və digər vasitələrindən istifadə etməklə, Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin mövqeyinə təsir edərək, İrana qarşı başlanacağı ehtimal edilən hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi təyyarələrin Azərbaycanın hava məkanından uçub keçməsinə icazə almaq üçün edilən bütün cəhdlər nəticəsiz qalmışdı.

Amerika diplomatiyasının tez-tez işlətdiyi “hər şeyi güc həll edir” fikrini ABŞ və NATO üzrə müttəfiq ölkələrin bir qrupu İraq və Əfqanıstanda aparılan müharibələr zamanı sübut etməyə çalışmaları Azərbaycan Respublikasına, onun böyük həyat və siyasi idarəçilik məktəbini keçmiş prezidentinə münasibətdə baş tutmamışdı. Bu da aydın olmuşdur ki, beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan Respublikası ilə yalnız beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan, eyni zamanda milli, mənəvi, tarixi dəyərlərimizə heç bir halda zərər vurmaq ehtimalı belə olmayan, nəhayət qarşılıqlı anlaşma və maraqlara xidmət edən mövqelərdən danışmaq olar.

Dövlətçiliyin qorunması və möhkəmləndirilməsində ən vacib cəhətlərdən biri olan ardıcıl xarici siyasət fəaliyyəti ən müxtəlif istiqamətlər üzrə ölkə hüduqlarında təminatlı daxili siyasət, dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması və bu kimi digər mühüm istiqamətləri də özündə birləşdirir.

Ərazi bütövlüyü Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin illərdən bəri ən ağırlı, ən çox işlərin görüldüyü vacib sahə olaraq ölkə rəhbərliyini və əhalinin bütün təbəqələrini daim düşündürən bir nömrəli xarici siyasət vəzifəsi olaraq qalmaqdadır.

BMT Baş Məclisinin və Təhlükəsizlik Şurasının, AŞPA-nın qəbul etdiyi qərarlarda, Avropa İttifaqının “Şərq tərəfdaşlığı” sammitinin bəyannaməsində və Avropa İttifaqı – Azərbaycan “Tərəfdaşlıq prioritetləri” razılaşmasında, Qoşulmama hərəkətinin dövlət başçılarının 2012-ci il və 2016-cı il sammitlərinin, İKT-nin 2008-ci və 2013-cü il zirvə toplantılarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanıyan qətnamələrin qəbulu Azərbaycan xarici siyasət uğurları olmaqla yanaşı, dövlət başçımızın bu məsələnin həlli istiqamətində apardığı danışıqların, ikitərəfli görüşlərin gedişində nümayiş etdirdiyi qətiyyətin və diplomatik bacarığının nəticələri idi. Bunun nəticəsi olaraq NATO-nun 2018-ci il iyulun 11-də keçirilmiş Brussel zirvə toplantısının Yekun Bəyannaməsində Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət öz təsdiqini tapmışdır. [7]

Bu illərdə xarici siyasət fəaliyyətinin digər istiqamətləri ilə yanaşı, Ermənistan - Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə başlanan münaqişə və müharibənin ağır nəticələrinin tezliklə aradan qaldırmaq məqsədinin gündəlik diqqət mərkəzində olduğunu bildirməliyik. [6, s.197]

Dağlıq Qarabağ müharibəsinin səbəbləri, ümumiyyətlə, zaman - zaman tarixi torpaqlarımızın əlimizdən alınaraq orada Rusiya imperiyası tərəfindən kənardan gətirilən erməni əhalisinin məskunlaşdırılması, sovet rejimi dövründə də bu işlərin davam etdirilməsi kimi problemlərin həlli istiqamətində 2003-2017-ci illərdə aparılmış fəaliyyətin hərtərəfli təhlilini aparmağı özümüzə həm də mənəvi borc hesab edirik.

Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə yanaşma tərzı və bununla bağlı fəaliyyət sahələrində əsas hədəflər və münasibət dəyişməz qalsa da, 2003-cü ildən bəri bu istiqamətdə də fəaliyyətimizdə bir sıra mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Dövlət başçımız münaqişənin həlli sahəsində böyük dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların məsələyə ikili standartlar əsasında yanaşdıqları, bəzi hallarda mövqeyimizə güclü təzyiqlər göstərildiyi vaxtlarda da öz prinsipal və ədalətli mövqeyindən geri çəkilməmişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar, diplomatlar, həmsədrləri tez-tez dəyişən Minsk qrupu ardıcıl olaraq dövlət başçımızın mövqeyində Ermənistanın xeyrinə müəyyən güzəştlərə nail olmağa çalışsalar da, Prezident İ.Əliyevin prinsipial, lakin qanuni və haqlı mövqeyi ilə razılaşaraq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün xüsusi vurğulandığı qərar, qətnamə və digər növ sənədləri qəbul etməli olmuşlar.

Münaqişənin uzanması, Azərbaycan tərəfinin Minsk qrupunun fəaliyyətindən narazılığını bildirən bəyanatlarla çıxış etməsi və bunun həmsədr diplomatların nəzərinə çatdırması gedişində bir sıra yeni prinsipal məqamlar yaranmışdır.

Son illərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həllinin müəyyən limitinin olması, Azərbaycan tərəfinin sonsuz olaraq beynəlxalq təşkilatlardan kömək gözləməyəcəyi haqqında mesajlar münaqişənin başladığı vaxtdan bəri dövlət başçımızın mövqeyinin sərtləşdiyini göstərərək bütün əhali tərəfindən razılıqla qarşılanmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların münaqişənin gedişində öz mövqelərini dəyişərək get-gedə Azərbaycan tərəfinin haqlı olduğu və ərazi bütövlüyünün tanınması haqqında bəyanatlarla fərqli fikir bildirməsi danışıqların gedişində dövlət başçımızın mövqeləri ilə indi daha çox hesablaşmalı olduqları deməkdir.

Dağlıq Qarabağla bağlı erməni təbliğatının əsas demaqoq şüarı, əslində bəhanə olan guya hər millətin müqəddəratını təyin etmək hüququna malik olması barədə saxta erməni cəfəngiyyatı az qala bütün beynəlxalq təşkilatların tribunalarından dəfələrlə səsləndirilərək Ermənistanın sepatçılıq hərəkətlərinə, torpaqlarımızın 20 faizindən çoxunun havadarlarının köməyi ilə erməni işğalçıların ələ keçirməsi kimi bəşəri cinayəti ört-basdır etməyə köklənmişdir.

Bu saxta cəfəngiyyat məhz 2003-cü ildən sonra dövlət başçımızın beynəlxalq təşkilatlarda və dövlət başçıları ilə ikitərəfli müzakirələrdən sonra gündəlikdən çıxarılmışdır. İndi rəsmən münaqişənin nizamlanmasına çalışan, lakin erməni cinayətkarlığına rəsmi və hüquqi qiymət verilməsini, həm də işğalçıların işğal etdikləri bütün ərazidən qeyri-şərtsiz çıxmasını təmin edə bilməmiş Minsk qrupunun həmsədrələrinin hesabatlarında bu saxta şüar haqqında söz açılır.

Çünki müstəqillik dövründə məhz İ.Əliyev ilk dəfə bu saxta şüarın mahiyyətini elmi və hüquqi ədəbiyyatlar əsasında təhlil edərək sübut etmişdir ki, erməni xalqı və ya milləti 1918-ci ilin mayın 28-də erməni dövləti yaradaraq öz müqəddəratını o vaxt təyin etmişdir. [5, s.322] Dünya tarixində isə bir mənalı şəkildə qəbul olunmuş tarixi həqiqət isə bundan ibarətdir ki, bir millət elə birdir, yəni eyni millətdən 2-cisi, 3-cüsü olmur.

Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı xarici siyasət kursunun gedişində yaranan yeni keyfiyyət dəyişikliklərindən biri də İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, sözdən işə keçmək, müdafiə olunmaqdan hücum siyasətinə keçməyin vaxtı çatmasının dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara mesaj edilməsidir. Bu bir həqiqətdir ki, təcavüzə məruz qalmış istənilən bir xalq, torpaqları işğal edilmiş hər bir dövlət heç bir müzakirəsiz, qeyri-şərtsiz, kimisə xəbərdar etmədən öz ərasini azad edərək orada öz suveren hüquqlarının bərpa edə bilər. Hətta o bunları etməyə borcludur.

Bu baxımdan heç bir qanun, beynəlxalq təşkilat Azərbaycanın öz torpaqlarının müharibə yolu ilə azad etmək hüququnu inkar edə bilməz, ümumiyyətlə, belə qanun yoxdur.

Lakin 1992-ci ildə BMT-yə, 1992-ci ildə ATƏM-ə, 2001-ci ildə Avropa Şurasına daxil olarkən dövlətimizin qəbul etdiyi öhdəliklərə riayət edilməsi xatirinə münaqişənin dinc yolla nizamlanması tədqiq olunan dövrdə xarici siyasət fəaliyyətində hələlik daha çox nəzərdə tutulan variant olaraq qalır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində 2003-2017-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası qəbul etdiyi bütün beynəlxalq öhdəliklərə və ümumbəşəri sülh dəyərlərinə sadıq qalaraq münaqişənin danışıqlar vasitəsi ilə həllinə üstünlük verməsini sübut edən bəzi yeni faktlar və məqamlar üzərində dayanmağı vacib sayırıq.

2008-ci il 14 martda BMT Baş Məclisində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və erməni hərbi birləşmələrinin işğal edilmiş bütün ərazilərdən çıxarılması məsələsi müzakirə edilsə də, lakin çox acınacaqlı və təəssüf doğuran səbəbdən - Minsk qrupu həmsədrləri ölkələri – ABŞ, Rusiya və Fransanın təklif edən qətnamə layihəsinin əleyhinə səs verməsi, ən azı əsassız bəhanələrlə, bu müzakirələrin nəticəsiz qalması ilə başa çatmasına səbəb oldu. [3, s.541]

Bu il artıq münaqişənin başlanmasından 31 il keçir. Münaqişənin həlli üçün sülh danışıqları əvvəlki formatda yenə də davam edir. Lakin indi danışıqlarda vəziyyət və tərəflərin mövqeyi 2016-cı ilə qədər olduğundan xeyli fərqlidir. Bir tərəfdən Ermənistanın yeni rəhbərliyinə nəhayət ki, tam şəkildə aydın olmuşdur ki, ölkəsi Dağlıq Qarabağ məsələsində mövcud status-quo-nu uzatmağa davam etdikcə regionda həyata keçirilən iri miqyaslı iqtisadi layihələrdən özünü kənarlaşdırmaqla hər il milyardlarla ABŞ dolları ilə ölçülən maddi itkiləri ilə iqtisadiyyatı kəskin iflic vəziyyətinə düşmüşdür.

Digər tərəfdən Azərbaycan Respublikasının bu münaqişəyə gec-tez öz silahlı qüvvələrinin köməyi ilə qısa bir vaxtda son qoya biləcəyinə möhkəm əmin olan beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Minsk qrupunun iki aparıcı üzvü olan ABŞ və Rusiyanın Ermənistan rəhbərliyinə müxtəlif formada təzyiqləri artırmaqla bərabər, bu iki ölkənin bu məsələ ətrafında əvvəlki illərdə olduğundan fərqli şəkildə həmrəylik nümayiş etdirməsi də Ermənistanda çox ciddi narahatlıq yaratmışdır.

Nəhayət, əvvəlki iki səbəbdən daha tutarlı və daha inamlı olan üçüncü amili göstərək. Bu gün Azərbaycanın adı silahlı qüvvələri döyüş bacarığı və silahlanma səviyyəsinə görə dünyanın ən güclü orduya malik 50 ölkəsinin adı ilə eyni sırada çəkilir. Azərbaycan cəmiyyətində münaqişənin hərbi yolla həllinə çağırışlar da durmadan artmaqdadır. Eyni vaxtda İ.Əliyevin son illərdə bütün beynəlxalq qurumlarda yüksək səviyyəli görüşlərdə məsələnin sülh yolu ilə həllini 30 ildən artıq bir müddətdə gözləyən vətəndaşlarının səbr limitinin tükənməsi haqqında açıq mesajları da öz işini görməkdədir.

Qeyd etməliyik ki, İ.Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən və Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi siyasi və mədəni əhəmiyyətli tədbirlər beynəlxalq miqyasda nüfuzumuzun daha da möhkəmlənməsinə xidmət edərək, artıq ənənəyə çevrilmişdir. Bu gün beynəlxalq təşkilatlar illər

öncə planlaşdırılan toplantılarının keçirilməsi yerinin müəyyən edilməsində seçimi birmənalı olaraq Azərbaycanla verirlər.

Dövlətimizin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsində Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti M.Əliyevanın fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. Bəhs etdiyimiz illərdə keçirilmiş mötəbər beynəlxalq toplantıların, dünya və Avropa miqyaslı idman yarışlarının təşkilat komitəsinin sədri kimi fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. [8] M.Əliyevanın ali dövlət idarəçiliyi postunda milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün göstərdiyi xidmətlərindən biri də dövlət başçısının həyata keçirdiyi xarici siyasət kursunun dəstəklənməsinə və uğur qazanmasına layiqli töhfələr verməsidir.

Sonda Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub daha da möhkəmləndirilməsi naminə İ.Əliyevin 2003–2017-ci illərdəki xarici siyasətinin bəzi yekunlarını göstərmək olar:

- İ.Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət hər zaman uzaqgörən və pragmatik xarici siyasət strategiyasının başlıca prinsiplərinə söykənmişdir;

- Regionda müxtəlif maraqları olan böyük dövlətlər arasında balanslaşdırılmış xarici siyasətə üstünlük verilməsi ən mürəkkəb və çətin anlarda düzgün qərarlar qəbul edilməsinə kömək etmişdir;

- Milli maraqlarımıza zidd olan heç bir beynəlxalq sənəd, qərar və digər hüquqi sənədlər imzalanmamış və ya onların icrasının qarşısı alınmışdır;

- Dünyanın aparıcı dövlətləri və təşkilatları tərəfindən “Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təminatı” adlandırılan Azərbaycan regionla bağlı bütün strateji layihələrin əsas söz sahiblərindən biri olmuşdur;

- Dövlət başçısının dəyişməz və prinsipal xarici siyasət kursu bütün çətin sınaqlardan çıxaraq dövlətçiliyimizi daha da möhkəmləndirməyə xidmət etmişdir;

- Dünyanın ən nüfuzlu dövlət başçılarından biri kimi siyasi imic qazanan İ.Əliyev sürətlə dəyişən dünyada baş verəcək prosesləri irəlicədən duyaraq Azərbaycanı onların mümkün zərərli nəticələrindən kənarlaşdırma bilmişdir;

- Görülmüş işlər dövlətimizin beynəlxalq münasibətlər sistemində kifayət qədər nüfuzlu və özünəlayiq yer tutmasının təmin etmişdir;

- Beynəlxalq münasibətlərdə, dövlətlərarası əlaqələrdə sürətlə baş vermiş dəyişikliklərdən dövlətimizin maraqları və dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, qeyd etdiklərimiz bir daha göstərdi ki, bu illərdəki xarici siyasət fəaliyyətinin ən əsas nəticəsi milli dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi olmuşdur. Bu qənaət dünyanın aparıcı dövlətləri və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları tərəfindən də qəbul olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun.2017, 48 s.
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 23 may 2007-ci il. <http://www.e-qanun.az/framework/13373>
3. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) // Məqalələr toplusu. Bakı: Poliart, 2017, 904 s.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab: iyun 1993 – may 1994. Bakı: Azərneşr, 1997, 612 s.
5. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsiz siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011, 440 s.
6. Məmmədov N. Xarici siyasət: Reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.
7. Prezident İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti Azərbaycanın milli maraqlarına söykənir. <http://ikisahil.az/post/prezident-lham-eliyevin-ugurlu-xarici-siyaseti-azerbaycanin-milli-maraqlarina-soykenir>

8. Yeniləşən, daim inkişaf etdirilən xarici siyasət strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu gündən-günə artırır. http://www.fhn.gov.az/newspaper/?type=view_news&news_id=2661

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИЛЬХАМА АЛИЕВА В УКРЕПЛЕНИИ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аббасзаде Н.М.

Ключевые слова: национальная государственность, внешняя политика, государственная независимость, территориальная целостность, отношения, дипломатия, организация.

В статье анализируются направления проводимой Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым внешней политики по укреплению нашей национальной независимости. Отмечается, что в результате проводимой сбалансированной внешней политики Азербайджан стал политическим, экономическим и гуманитарным центром южнокавказского региона. Одновременно отмечается, что особое внимание в нашей внешней политике уделяется отношениям с мировыми международными организациями. Одной из важных сторон проводимой Президентом нашей страны внешней политики является привлечение внимания мировой общественности к нашей стране, как государству, страдающему от террора.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF FOREIGN POLICY OF ILHAM ALIYEV IN STRENGTHENING OUR NATIONAL STATEHOOD

Abbaszade N.M.

Key words: national statehood, foreign policy, state independence, territorial integrity, relations, diplomacy, organization.

The article analyses the directions of foreign policy carried out by President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev in strengthening our national statehood. It is noted that as a result of conducted balanced foreign policy Azerbaijan has become a political, economic and humanitarian center of South Caucasian region. At the same time, it is noted that special attention in our foreign policy is paid to relations with world international organizations. One of the important aspects of the foreign policy pursued in our country is to attract the attention of the world community to our country, as a state suffering from terror.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.12.2019
	Son variant	24.12.2019

UOT 338.48

TURİZMİN İNKİŞAFI QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA MÜHÜM AMİL KİMİ

¹**MİKAYİLOVA SEVDA MƏMMƏD qızı**

²**ŞÜKÜROV VÜSAL CAVİD oğlu**

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Innovasiya menecmenti və elmin inkişafı problemləri şöbəsi

1- b.e.i. i.e.d., 2- doktorant

shukurovvusal@gmail.com

***Açar sözlər:** xidmət sahələri, turizm sektoru, turizm sektorunda kateqoriyalar üzrə dinamika, sərmayə qoyuluşu*

Turizm dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindəndir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, turizm ÜMM-in 11-12%-ə bərabərdir. Dünya istehlak xərclərinin 11%-i, ümumi kapital qoyuluşunun 7%-i, ixracat gəlirlərinin təxminən 7%-i turizmin payına düşür və yalnız neft və neft məhsulları və avtomobil ixracından daxil olan gəlirdən mütləq ifadədə geri qalır. Bəzi ölkələrdə turizm gəlirləri ümumi gəlirlərin dördüdə bir hissəsini, hətta daha çox hissəsini təşkil edir. Fransa, İspaniya, Macarıstan, İsveçrə, İtaliya ÜMM-nin 15%-dən 35%-ə qədər turizm sənayesindən əldə edilir. Bu rəqəm Kipr iqtisadiyyatı üçün 45%-dən çox təşkil edir. [1] Beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi və valyuta daxilolmalarının çoxalması mənbəyi kimi turizmin əhəmiyyəti böyükdür. Turizm sahəsinin inkişafı nəqliyyat, rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatı, istehlak mallarının istehsalı, ticarət və digər sahələrə böyük təsir göstərir. Turizm məşğulluğun təmin edilməsinin, işsizliyin azaldılmasının, ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin gəlir mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2007-ci ildə BMT-nin Nyu-York və Cenevrədə turizmin inkişafına dair keçirilmiş yüksək səviyyəli tədbirlərində turizm sektorunun inkişafından milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında zəruriliyinə diqqət yetirilmişdir. Bir çox ölkələrdə turizm sahəsində güclü potensialın olmasına baxmayaraq, həmin sahənin inkişafına fikir verilmir. Son dövrlərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq turizm sektorunun inkişafına da önəmli yer verilir. Bu sahənin inkişafına təkan verilməsi çoxfunksiyalı milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruridir. Buna görə turizm sektorunun inkişafı üzrə dövlət siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. Innovasiya funksiyalarının və yüksək texnologiyaların tətbiqi müasir dövrdə turizm sektorunun inkişafını sürətləndirər və bu sahənin əlavə dəyər yaratmaq potensialından istifadənin səmərəli təşkilinə səbəb olar [2]. Türkiyənin təmsalında turizm sahəsində güclü təcrübəsi olan ölkələrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bu sahənin inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi onun milli iqtisadiyyatda yerinin obyektiv qiymətləndirilməsi, inkişafı ilə bağlı dövlət siyasətinin mükəmməlliyi, qəbul edilən strateji qərarların kifayət qədər əsaslandırılması, obyektiv turizm potensialından çıxış etməklə adekvat tədbirlərin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsindən asılıdır. Turizm sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət integrasiyasını formalaşdırır, sosial sahələrin inkişafına əlavə təkan verir, xidmət mədəniyyətini formalaşdırır, ölkənin tanınması, milli dəyərlərin qorunması və digər ölkələrin vətəndaşlarına aşılınması prosesini genişləndirir.

İqtisadi proseslərin qloballaşdığı və kəskin transformasiyalara uğradığı bir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi ən önəmli məsələlərdəndir.

Dünyada gedən proseslər, ənənəvi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi ölkəmizdə turizm sektorunun inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Ənənəvi ixtisaslaşmış turizm ölkələrində bu sektorun xidmətlər çeşidinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün kompleks silsilə tədbirlərin görülməsi prosesləri intensivləşməkdədir. Turizm sektorunun inkişafının modelləşdirilməsi əksər dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın milli maraq dairəsindədir. Azərbaycanın turizm bazarının beynəlxalq turizm bazarına integrasiya olunması, ölkəmizin turizm sahəsində yüksək potensiala malik olmasından xəbər verir.

Ölkəyə turist axınının çoxalması turizm sektorunun inkişafına nail olur və mühüm inkişaf göstəricilərindən biri kimi ifadə olunur. Turizm sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, əsasən ərzaq istehsalı üzrə olan sahələrin inkişafına səbəb olur ki, bu da ümumiyyətlə yüngül və yeyinti sənayesi ilə kənd təsərrüfatının qarşılıqlı fəaliyyətinə stimül yaradır [3]. Bütün bunlar zəncirvari olaraq milli iqtisadiyyatın iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaradır. Odur ki, müasir şəraitdə turizm sənayesinin inkişafı üçün innovasiyalı idarəetmə prinsiplərinin və mexanizmlərinin yaradılması çox zəruridir. Bu sahədə mövsümlilik xarakterik xüsusiyyətdir, bununla əlaqədar olaraq, yüksək bilik və bacarığa malik ixtisaslı kadrların hazırlığı mühüm məsələdir. Ölkəmizdə bu sahədə çoxlu işlər görülür, ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə Turizm İnstitutu fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə yeni iş yerlərinin açılması ilə yüksək intellektli mütəxəssislərə tələbat artdıqca, təbii olaraq, ali təhsildə keyfiyyətin əhəmiyyəti də gündəmə gəlir. Ölkənin digər ali təhsil ocaqlarından fərqli olaraq, ATİ tələbələrinin öz nəzəri biliklərini 20 həftəlik istehsalat təcrübəsində möhkəmləndirmək imkanı da mövcuddur. ATİ tələbələrinin əksəriyyəti Türkiyə, İsrail, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, Almaniya, Yunanıstanda yay tanışlıq və istehsalat təcrübəsi keçir.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən yaradılmış www.azerbaijan.travel rəsmi milli turizm portalı son illər ərzində daxili və xarici turistlər üçün Azərbaycanın turizm potensialı, o cümlədən təbiəti, turizm infrastrukturunu, ictimai nəqliyyat sistemi, ölkəmizin unikal turizm məhsulları, turizm şirkətləri və mehmanxanaları barədə geniş məlumat bazası və təbliğat vasitəsi rolunu oynayır. Gəlmə turizmi üzrə prioritet sayılan ölkələrdə turizm potensialımızın təbliğ edilməsi məqsədilə alman və rus saytlarında müvafiq elektron banerlər yerləşdirilib. 2013-cü ildən etibarən digər turizm inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi elektron viza sisteminin tətbiq edilməsi, turizm sahəsində prioritet olan ölkələrin təcrübəsinə əsasən hava limanlarında vizanın verilməsinin tətbiqi ölkədə turizmin inkişafı üçün atılan addımlar siyahısındadır [3].

J. Botkina turizm sektorunun meqapolis şəraitində inkişafının modelləşdirilməsi-nin və bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edir. Xidmət sahələrinin ən mühüm sahələrindən biri kimi bu sektorun inkişafının vacibliyini qeyd edir. Bu baxımdan turizm sektorunun potensialından səmərəli istifadə edilməsinin ən məhsuldar istiqamətləri müəyyən edilməli və buna görə tədbirlər görülməlidir.

Son on ildə Azərbaycanda turizm sektorunun mövcud potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Turizm sektorunun güclü potensialının və əlavə dəyər yaratmaq imkanlarının olması bu sahənin inkişafına təkan verir və güclü iqtisadiyyata və bu sahədə böyük təcrübəyə malik Türkiyənin təmsalında bu sahəyə sərmayə qoyub gəlir götürmək çox əlverişlidir. Digər xidmət sahələrindən fərqli olaraq, turizm sahəsinə sərmayə qoyub qısa müddət ərzində gəlir götürmək olar. Bu sektor əlavə gəlir əldə etmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, həyat səviyyəsini yüksəltmək, makroiqtisadi göstəricilərə təsir etmək, onunla əlaqəli olan sahələrin (xidmət, nəqliyyat, rabitə, aqrar və s.) inkişafına səbəb olur.

A. Həsənov qeyd edir ki, turizm fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən mühüm sahələrindən biridir və postneft məkanında turizm iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Turizm sektorunun inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlər planının qəbul edilməsi, inkişaf strategiyasının və planların işlənməsi, investisiya üçün maliyyə mənbələrinin axtarılması, bu işlərin yerinə yetirilməsi üçün səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi vacibdir.

Turizm sənayesinin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsinin ən geniş yayılmışı turizmdən daxil olan gəlirlərin hesablanmasıdır. Turizm sənayesinin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif metodları vardır. Turizmin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi obyektiv ekspert qiymətləndirmə və analitik məlumatlar əsasında müəyyən edilir. Turizmin təsirlərinin qiymətləndirilmə metodlarını aşağıdakılar əks etdirir [2]:

- Ölkədə turizmin infrastruktur obyektlərinin inkişafı;
- Büdcəyə turizmdən vergi daxilolmaları;
- Regionun turist firmalarının rentabelliği və gəlirliliyi;
- Turizmdə əhalinin məşğulluğu;
- Multiplikativ səmərə vasitəsilə iqtisadiyyatın digər sahələrinə turizmin dolayı təsiri və s.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasında mühüm rol oynayan turizmin dinamik inkişafının təmin edilməsi onun potensialından tam istifadəni zəruri edir.

Turizm sektorunun ölkəmizin iqtisadi inkişafında payının məşğulluqda, investisiyada, büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi və s. göstəricilər üzrə qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cədvəl 1-də Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunda illər üzrə əsas göstəricilərin dinamikası əks olunmuşdur. [4]

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunda əsas göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə işləyənlərin sayı, cəmi, nəfər.	1393	1418	1541	1730	1729	1794	1586	1838	1891	2074
Ondan:										
Birbaşa turizm fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, nəfər	-	1159	1279	1473	1515	1567	1308	-	-	-
Turizm təşkilatlarının sayı	124	126	141	170	197	218	243	272	339	374
Satılmış turist yollayışlarının sayı, ədəd	28509	34121	42583	62866	65448	66233	44615	36978	44066	49992
Ölkə daxilində səyahət üçün satılmış turist yollayışlarının sayı, ədəd	3259	3385	4045	5121	7078	6990	4695	5842	5850	7390
Xaricə səyahət üçün satılmış turist yollayışlarının sayı, ədəd	21776	27030	34254	52378	53771	54900	38002	24368	31612	36463
Ölkə daxilində xarici vətəndaşlara səyahət üçün satılmış turist yollayışlarının sayı, ədəd	3474	3706	4284	5367	4599	4343	1918	6768	6604	6139
Ölkəyə gələn və gedən turistlərin sayı, o cümlədən:	-	69923	83620	101431	91961	92305	61965	53999	63423	65676
Gələn turistlərin sayı	-	17641	18840	23440	10605	10657	2009	8949	13455	12777
Gedən turistlərin sayı	-	52282	64780	77991	81356	81648	59956	45050	49968	52899

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyər, mln manat	-	-	-	-	2080,2	2404,2	2437,3	2746,1	3151	3464,3
Ölkə ÜDM-də turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyərin xüsusi çəkisi, %-lə	-	-	-	-	3,6	4,1	4,5	4,3	4,5	4,3
Turizm sahəsinə yatırılan investisiyaların həcmi, mln manat	527,8	949,2	1407,8	1478,2	1371	2204	1063,9	363	267,3	229,7

Təhlil zamanı qeyd edilir ki, ölkəyə gələn turistlərin sayı 2013-cü ildə 10605 nəfər olmuşdursa, 2017-ci ildə gələn turistlərin sayı 13455 nəfər olmuşdur. Bu da ölkədə turizmin inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılmasından xəbər verir. Cədvəldən görünür ki, ölkədən gedən turistlər 2013-cü ildə 81356 nəfərdirsə, 2017-ci ildə bu rəqəm 49968 nəfər olmuşdur. Bu da dolayısı yolla ölkə daxilində turizmin inkişaf səbəbindən formalaşa bilər. 2013-cü ildə ölkədə ÜDM-də turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyərin xüsusi çəkisi 3,6 %-ə, 2017-ci ildə isə 4,5 %-ə bərabər olmuşdur. Turizmin inkişafının məşğulluğa düz mütənasib təsir etdiyini qeyd etmişdik. Cədvəl 1-də Azərbaycan timsalında müvafiq uyğunluğu rəqəmlərdə görə bilirik. Belə ki, cədvəldəki son 10 ildə məşğulluq 49%-ə yaxın artım göstərmişdir, bu dövr ərzində turizm təşkilatlarının sayı təqribən 3 dəfə artmışdır.

Cədvəl 1-ə nəzər saldıqda onu da görmək mümkündür ki, turizm sahəsinə qoyulan investisiyaların həcmi eniş göstərməsinə rəğmən ölkədə turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyər həm mütləq ölçüdə, həm də ÜDM-dəki faiz göstəricisində artım nümayiş etdirmişdir. Rəqəmlərlə ifadə etsək, turizm sahəsində yaradılan əlavə dəyər son 5 ildə 2,08 milyard manatdan 3,15 milyarda manata, həmin dəyərinin ÜDM-dəki payı isə 3,6%-dən 4,5%-ə çatmışdır. Bu da bir neçə illər əvvəl qoyulmuş investisiyaların öz təsirini indi göstərməsi ilə izah oluna bilər.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında satılmış turist yollayışlarının 2005–2017-ci illər ərzində dinamikası

Göstəricilər	Satılmış turist yollayışlarının miqdarı	Ölkə daxilində səyahət üçün satılmış yollayışların sayı	Xaricə səyahət üçün satılmış yollayışların sayı	Ölkə daxilində səyahət üçün xarici vətəndaşlara satılmış yollayışların sayı
2005	16444	2681	12211	1552
2006	20256	2634	17385	237
2007	26008	2820	20777	2411
2008	27055	2517	20843	3695
2009	28509	3259	21776	3474
2010	34121	3385	27030	3706
2011	42583	4045	34254	4284
2012	62866	5121	52378	5367
2013	65448	7078	53771	4599
2014	66233	6990	54900	4343
2015	44615	4695	38002	1918
2016	36978	5842	24368	6768
2017	44066	5850	31612	6604
2018	49992	7390	36463	6139

Cədvəl 2-də isə Azərbaycanda satılmış turist yollayışlarının kateqoriyalar üzrə dinamikasını 2005-2017-ci illər üzrə nümayiş etdirir [4]. 2005-ci ilin göstəriciləri 2017-ci ilin müvafiq göstəriciləri ilə müayisə edildikdə hər bir kateqoriya üzrə artım qeydə alınmışdır ki, bu artım kateqoriyalardan asılı olaraq, 2-4 dəfə arasında olmuşdur.

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, turizm sektorunda yüksək inkişaf göstəricilərinə malik ölkələrdən ölkəmizə müəyyən kateqoriyalar: coğrafi uyğunluq, mədəni uyğunluq, dini uyğunluq, maddi uyğunluq və s. cəhətdən uyğun olanlar dərindən araşdırılmalı və bu ölkələrin inkişaf yolu kompleks şəkildə ölkəmizdə tətbiq edilməlidir. Turizmin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadiyyatın digər sektorları ilə sıx bağlılığı bu səhəyə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət tələb edir. Sevindirici hal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində turizmin bir çox sahələrinə diqqət yetirilmiş və planlar qarşıya qoyulmuşdur [5]. Bu istiqamətdə görülmə işlərin, qoyulan investisiyaların gələcək nəticələrinin digər sektorlara mərhələ-mərhələ yansımacağı danılmaz faktdır. Lakin bu işlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət, diqqət edilməyən turizm növlərinin yenidən baxılaraq inkişaf planlarına daxil edilməsi mütləq hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Bankının göstəriciləri www.data.worldbank.org
2. BMT İnkişaf Proqramı, Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı: İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun nəşriyyatı, 2009, 58 s.
3. Azərbaycan turizmi: mövcud vəziyyət və perspektiv imkanların dəyərləndirilməsi zərurəti <https://interaztv.com/society/78193>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları www.stat.gov.az
5. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА

Микаилова С.М., Шукюров В.С.

Ключевые слова: сфера услуг, сектор туризма, динамика сектора туризма по категориям, инвестиции

Статья посвящена развитию туризма, одной из ключевых точек сферы услуг в Азербайджанской Республике. Сектор туризма упоминается как одно из приоритетных направлений снижения экономической зависимости страны от нефтяного сектора. Рекомендуется использовать опыт стран, специализированных в сфере туризма. В статье анализируется динамика ключевых показателей индустрии туризма за последние 10 лет, которая рассматривается как основа экономического развития народного хозяйства. Внесены предложения по увеличению доли туристического сектора в нефтяной и общей экономике.

SUMMARY
TOURISM DEVELOPMENT AS AN IMPORTANT FACTOR
IN THE DEVELOPMENT OF THE NON-OIL SECTOR

Mikayilova S.M., Shukurov V.J.

Key words: *service sectors, tourism sector, dynamics of tourism sector by categories, investment*

The article deals with the development of tourism, one of the key point of service sector in Azerbaijan Republic. The tourism sector is mentioned as one of the priority areas for reducing the country's economic dependence on the oil sector. Using the experience of the specialized countries in the field of tourism is recommended. The dynamics of the tourism industry's key indicators are analyzed over the last 10 years at the article. Here the chain of all these is discussed as the basis for the economic development of the national economy. Proposals were made to increase the tourism sector's share in the non-oil and overall economy.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.11.2019
	Son variant	24.12.2019

UOT 338:658

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ YOLLARI VƏ BU SAHƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

YƏHYAYEVA AYNURƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: birbaşa xarici investisiya, milli iqtisadiyyat, rəqabət, innovasiya, vergi, bank, azad iqtisadi zona

Milli iqtisadiyyatın ən vacib istiqaməti, onun innovativ komponentləri əsasında dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçiddir. Bu gün ölkənin rəqabətli texnoloji və innovativ potensialının inkişafı əsas problemlərindən biridir. Milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafının əsas problemlərinin həlli birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə bağlıdır. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritet vəzifələrindən biridir. Çünki qabaqcıl texnologiyaların, avadanlıqların və nou-haunun xaricdən ölkəyə gətirilməsini təmin etmək, bu əsasda texnoloji stukturu yeniləmək, sənaye istehsalını canlandırmaq və artırmaq baxımından bu tip investisiyalar əhəmiyyətli rola malikdir.

Birbaşa xarici investisiyaların üstünlükləri ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatda təkcə texnoloji yeniliklərin tətbiqinə deyil, həm də innovativ idarəetmə üçün yeni bilik və texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunan dayanıqlı iqtisadi inkişafa imkan verir. Birbaşa xarici investisiyanın fəal cəlb edilməsi olmadan ölkənin iqtisadi inkişafını və sabit yüksək artım templərini təmin edə biləcək bir investisiya potensialı yaratmaq problemli məsələdir. Ölverişli investisiya mühitinin formalaşması və birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi problemlərinin həlli, həmçinin ölkənin inkişafının müxtəlif iqtisadi, sosial, siyasi, infrastruktur və digər aspektləri ilə əlaqədardır.

Birbaşa xarici investisiyanın cəlb edilməsi zərurəti aşağıdakı hallarda yaranır:

- məhdud daxili investisiya mənbələri;
- öz investorlarının aşağı investisiya fəallığı;
- rəqabətli iqtisadiyyat yaratmaq və qlobal bazarlara çıxış istəyi [2].

Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları aşağıdakılardır:

- başqa bir ölkənin ərazisində tamamilə xarici bir investorun sahib olduğu bir şirkətin yaradılması;
- xaricdə mövcud firmaların alınması;
- güzəştlər əsasında xarici kapitalın cəlb edilməsi;
- ölkənin müəyyən bölgələrinə xarici investorların fəal cəlb edilməsinə yönəlmiş sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması;
- müştərək müəssisələrin yaradılması.

Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələr birbaşa xarici investisiyaların əsas ixracatçısı və idxalçısıdır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkə iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində, daha doğrusu, bu investisiya axınlarından dolayı və birbaşa müsbət təsirlərin alınmasında maraqlıdır. Birbaşa xarici investisiya məhsul istehsal qabiliyyətini inkişaf etdirmək və texnologiya ötürülməsini stimullaşdırmaq baxımından ev sahibi iqtisadiyyatına daha müsbət təsir göstərir. Əksər iqtisadçılar ev sahibi ölkələr üçün birbaşa xarici investisiyaları müsbət amil kimi qiymətləndirirlər. Şübhəsiz ki, bunlar iqtisadiyyatda əlavə investisiya mənbəyinə çevrilir, əmək məhsuldarlığının və məşğulluğun artımına töhfə verir. Birbaşa xarici investisiyalar, bir qayda olaraq, sənaye kapitalını keyfiyyətcə dəyişdirir və qlobal əmək bölgüsünə inteqrasiya edə biləcək yeni biliklər, texnologiyalar, iş proseslərinin təşkili metodları ilə müşayiət olunur. Ancaq

dünya praktikasına müraciət etsək, birbaşa xarici investisiyalar qəbuledici ölkənin iqtisadi inkişafına nəinki müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Üstəlik, bəzən bu mənfi təsir müsbəti xeyli üstələyir. Beləliklə, xarici investisiyaların mənfi təsirini ifadə etmək olar: yerli istehsalçıların çoxalması, milli istehsalın idarə edilməsinin itirilməsi, ixrac və xammal sektorunda artıq mənfəətin konsentrasiyası, sahə istehsalı idxalın əhəmiyyətli dərəcədə artmasını tələb edərsə, qəbul edən ölkənin tədiyyə balansının pisləşməsi və s.

Birbaşa xarici investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinin çoxfəaliyyətli xarakteri daxili və xarici şərtlərin xüsusiyyətləri və investisiya prosesində perspektivli imkanların qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilir.

Cədvəldə bir sıra ölkələrin birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə dair yanaşmalarının təhlili nəticələri göstərilmişdir.

Cədvəl

Xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması üçün alətlər [3,4]

Ölkələr	Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması alətləri
ABŞ	Vergi güzəştlərinin verilməsi, o cümlədən güzəştli bank kreditləri, innovativ qrantlar; ABŞ iqtisadiyyatına milli və xarici investisiyaların stimullaşdırılması üçün SelectUSA proqramı (xarici investorlara informasiya yardımının göstərilməsini, xarici investisiyalara qarşı inzibati maneələrin azaldılmasını nəzərdə tutur).
Almaniya	Vergi güzəştləri, vergi tətilləri, güzəştli amortizasiya sistemi, əlverişli şərtlərlə kreditlərin alınması
Böyük Britaniya	Sadələşdirilmiş gömrük və inzibati prosedurlar və güzəştli vergi dərəcələri tətbiq olunan "azad zonalar" və "sahibkarlıq zonaları"nın yaradılması; kiçik və orta şirkətlərə güzəştli şərtlərlə daşınmaz əmlakının verilməsini nəzərdə tutan Regional İnkişaf Agentlikləri tərəfindən həyata keçirilən proqramlar; xarici investorlara viza və yaşayış icazəsi almaq üçün güzəştli şərtlər.
Braziliya	Faiz və dividend şəklində gəlir vergilərinin azaldılması və ya azad edilməsi, sektoral, regional stimullar, xüsusi ixrac zonalarının yaradılması.
Cənubi Koreya	Vergi tətilləri, elmi-tədqiqat layihələri üçün nağd qrantlar, işçilərin işə qəbulu və tədrisinə maliyyə dəstəyi, müəyyən müddətə torpaq icarəsindən azad olmaq və ya onun azaldılması.
Çin	Azad iqtisadi zonaların yaradılması; birbaşa xarici investisiyalar üçün üstünlüklər: birgə müəssisələr üçün vergi güzəştləri; istehsal üçün zəruri olan xammal, material və avadanlıqları sərbəst idxal etmək hüququ; lisenziyalasdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi; dövlət zəmanəti; bir sıra ağır yerli ödənişlərin ləğvi
Hindistan	Birbaşa xarici investisiyalar üçün təsdiqləmə prosedurundan keçmə müddətinin sadələşdirilməsi və azaldılması; birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunmasına cavabdeh qurumların yaradılması; birbaşa xarici investisiyalar üçün üstünlüklər: vergi tətilləri, vergi güzəştləri, sürətli amortizasiyadan istifadə icazəsi.
Fransa	İnnovasiya klasterlərinin yaradılması və dəstəklənməsi, xüsusi iqtisadi zonaların - texnoparkların yaradılması, xarici investorlara dövlət xidmətləri sahəsində yardım, vergi və inzibati şərtlərlə zəmanət.
İrlandiya	Müəssisələrin gəlir vergisi, avadanlıq, torpaq, binadan istifadə, kadr hazırlığı, elmi-tədqiqat işləri, ölkədə filial açan xarici şirkətlər üçün vergi güzəştləri
Polşa	Azad iqtisadi zonalarda mənfəət və əmlak vergisindən azadolma, investisiya qrantları, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və yaradılması ilə əlaqədar güzəştlər.
Yaponiya	Yüksək gəlirli işlə məşğul olan xarici şirkətlərə subsidiyalar; əsas vəsaitlərin (torpaq, tikililər, maşın və avadanlıqlar) alınması, habelə elmi-tədqiqat işləri üçün maliyyə proqramları; ticarət və investisiya sahəsində xidmət; vergi güzəştləri.

Bir sıra dünya ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün xüsusi agentliklərin açılması zəruridir. Onların düzgün təşkili nəinki birbaşa xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına şərait yaradır, eyni zamanda ölkənin müsbət imicini yaratmaq, beynəlxalq səviyyədə iş mühitini formalaşdırmaq üçün vacib bir vasitə kimi çıxış edir.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaların stimullaşdırılması siyasəti olduqca dəyişir. Sənayeləşmiş ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaların stimullaşdırılması təcrübəsində maliyyə vasitələri üstünlük təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün isə maliyyə və vergi güzəştləri üstünlük təşkil edir. Ən çox istifadə olunanlar: idxal olunan istehsal avadanlıqlarına güzəştli gömrük rüsumları (bu, əksər sənaye avadanlıqlarında rüsum dərəcələrinin aşağı olması səbəbindən sənayeləşmiş ölkələrdə təsirsiz bir tədbirdir), korporativ gəlir vergisi dərəcələrinin azaldılması və vergi tətilləridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdıran dövlət siyasətini həyata keçirərkən, ilk növbədə, vergi güzəştlərindən istifadə edir.

Vergi güzəştlərinin ən çox yayılmış formaları bunlardır: - vergi tətilləri; - vergi krediti; - sürətlənmiş amortizasiya; - investisiya subsidiyaları; - dolayı vergitutmanın faydaları, xüsusən gömrük rüsumlarının dərəcəsinin azaldılması [1].

Vergi, maliyyə və təşkilati xarakterli xüsusi tədbirlər ölkədəki ümumi investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq, həm milli iqtisadiyyatın, həm də ayrı-ayrı sahələrin və bölgələrin investisiya cəlb edilişini gücləndirmək üçün zəruridir.

Ümumiyyətlə, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün onun stimullaşdırılması tələb olunur ki, bunun üçün də aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- inflyasiyanın zəiflədilməsi;
- vergi qanunvericiliyinin onun sadələşdirilməsi və istehsalın stimullaşdırılması istiqamətində nəzərdən keçirilməsi;
- əmanətlər üzrə faiz dərəcələrini artırmaqla müəssisələrin və əhəlinin investisiya ehtiyacları üçün sərbəst vəsaitlərinin səfərbər edilməsi;
- qanunla müəyyən edilmiş iflas mexanizminin işə salınması;
- uzunmüddətli investisiya qoyan banklara, yerli və xarici investorlara vergi güzəştlərinin verilməsi;
- dünya ölkələri ilə malların, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti üçün ortaq bazarın formalaşması;
- güzəştlər və azad iqtisadi zonalar haqqında qanunların qəbul edilməsi;
- birbaşa xarici investisiyaların siyasi və kommersiya risklərindən sığortalanması sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi;
- milli valyutanın məzənnəsini gücləndirmək və onun konvertasiyasına nail olmaq;
- investisiya layihəsinin müxtəlif iştirakçıları arasında risklərin bölüşdürülməsinin səmərəli mexanizmini tətbiq etmək və s.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyata birbaşa xarici investisiyaların aktiv cəlb olunmasına və investisiya mühitinin sabitliyinin təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мəммədov Ə.С., Сейфуллыев İ.З. Vergi və investisiya. Bakı: Çarşıoğlu, 2013, 376 s.
2. Валдайцев С.В. и др. Инвестиции. М.: Проспект, 2008, 584 с.
3. Петрикова Е.М. Прямые иностранные инвестиции и экономический рост // Вопросы статистики. № 9, 2009, с. 14-21.
4. Юзвович Л.И., Дегтярева С.А. Инвестиции. Екатеринбург, 2016, 316 с.

РЕЗЮМЕ
ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ
И МИРОВОЙ ОПЫТ В ЭТОЙ ОБЛАСТИ
Яхьяева А.Ю.

Ключевые слова: *прямые иностранные инвестиции, национальная экономика, конкуренция, инновации, налог, банк, свободная экономическая зона*

Важнейшим направлением национальной экономики является переход к устойчивому экономическому развитию на основе ее инновационных компонентов. Сегодня развитие конкурентного технологического и инновационного потенциала страны является одной из основных проблем. Решение основных проблем инновационного развития национальной экономики напрямую зависит от привлекательности иностранных инвестиций. Привлечение прямых иностранных инвестиций является одной из приоритетных задач экономической политики страны. Поскольку такие инвестиции играют важную роль в обеспечении ввоза передовых технологий, оборудования и ноу-хау из-за рубежа, требуется модернизация технологической структуры на этой основе, возрождение и увеличение промышленного производства.

В статье раскрывается роль прямых иностранных инвестиций в экономике страны, обосновывается необходимость стимулирования прямых иностранных инвестиций, рассматривается мировой опыт в этой области.

SUMMARY
WAYS TO ATTRACT FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND
WORLD EXPERIENCE IN THIS AREA
Yahyayeva A.Y.

Key words: *foreign direct investment, national economy, competition, innovation, tax, bank, free economic zone*

The most important direction of the national economy is the transition to sustainable economic development on the basis of its innovative components. Today, the development of competitive technological and innovative potential of the country is one of the main problems. The solution of the main problems of innovative development of the national economy directly depends on the attractiveness of foreign investment. Attracting foreign direct investment is one of the priorities of the country's economic policy. Since such investments play an important role in ensuring the import of advanced technologies, equipment and know-how from abroad, the modernization of the technological structure on this basis, the revival and increase of industrial production.

The article reveals the role of foreign direct investment in the country's economy, justifies the need to stimulate foreign direct investment, examines the world experience in this area.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.11.2019
	Son variant	29.11.2019

UOT 339.924

AFRIKA DÖVLƏTLƏRİ ÜZRƏ REGIONAL İQTİSADI TƏŞKİLAT VƏ QURUMLAR

RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim*rrufet1979@mail.ru*Açar sözlər: iqtisadi integrasiya, ümumi bazar, iqtisadi birlik, əməkdaşlıq, investisiya, kapital*

Dünya təsərrüfat sistemində iqtisadi integrasiya proseslərinin əhəmiyyəti danılmazdır. XX əsrin II yarısından başlayaraq bu iqtisadi vasitə dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının sürətli inkişafına, regional və beynəlxalq iqtisadi proseslərin genişlənməsinə əsaslı stimül vermişdir. «İntegrasiya» - sözü latınca («*integro*») «bərpa olunma», «tamamlanma» və yaxud [*«intager»*] «bütöv», «bütünləşmə» mənalarını verir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya mal və xidmətlərin, istehsal və kooperasiya əlaqələrinin genişlənməsi yolu ilə ölkələrarası ticarət-iqtisadi əlaqələrin, bazar münasibətlərinin gücləndirilməsi, dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının beynəlmilləşməsi prosesləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadi integrasiya proseslərinin klassik nəzəri mahiyyəti və müasir nəzəri əsasları A.Smit, D.Rikardo (klassik nəzəriyyələr), V.Repke, M.Alle, B.Balassa (neoliberalizm), S.Ralf, U.Rostou (korporasionalizm), Q.Myurdal (strukturalizm), R.Kuper (neokeynsianistlər), Y.Tinberqen, R.Sanvald, İ.Ştoler (diricizm) və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Son 30-50 ilin ardıcıl araşdırmaları və dünya integrasiya proseslərinin istiqamətlərinin təsnifatlaşdırılması cəhdləri iki prioritet istiqamətin əsas götürülməsi ilə nəticələnmişdir: beynəlmilləşmə prosesləri, beynəlxalq yaxınlaşma və ümumi bazar meyilləri; regional inkişaf amilləri, regional maraqların qorunması və bu məqsədlərlə regional yaxınlaşma meyilləri.

Beynəlxalq yaxınlaşma-beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin, dünya integrasiya proseslərinin, beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərinin, dünya ölkələrinin xarici-ticarət əlaqələrinin gerçəkləşdirildiyi proseslərdə ticarət və xarici-iqtisadi əməliyyatlar üzrə fəaliyyətin tənzimlənməsi, ümumi qaydaların, normativ sənədlərin işlənilib hazırlanması, beynəlxalq sazişlər və konvensiyalar, ticarət, gömrük, valyuta, investisiya rejimləri və s. proseslərdən ibarətdir.

Regional yaxınlaşma, ilk növbədə, region ölkələrinin milli maraqları, iqtisadi inkişaf prioritetləri və coğrafi yaxınlıq amilləri nəzərə alınmaqla reallaşdırılan iqtisadi integrasiya tədbirləri sistemidir. Bütün başqa regionlarda olduğu kimi, Afrika regionunda da müəyyən birliklər yaranmağa başlamışdır. Burada yaranan iqtisadi integrasiyanın əsasını dörd iqtisadi ittifaq təşkil edir. Bunlardan Mərkəzi Afrika dövlətləri, Qərbi Afrika dövlətləri, Cənubi Afrika dövlətləri, Şərqi və Cənubi Afrika dövlətlərini qeyd etmək olar.

Bütün bu təşkilatlar iqtisadi qruplaşma olub, ümumi bazarla birlikdə əmtəələrin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə zəmin yaradırlar və bu sahədə olan iqtisadi münasibətləri tənzimləyirlər. Aydındır ki, onların müəyyən siyasi məqsədləri də vardır.

Qərbi Afrikada otuzdan çox iqtisadi birlik vardır ki, onların əmələ gəlməsi əsasən region çərçivəsində tarixi ayrı-seçkiliklərlə bağlıdır və təşkilatların çoxu nəticədə birləşməyə gətirib çıxaran iqtisadi harmonizasiya məqsədini daşıyır. Nisbətən əhəmiyyətli birliklərdən bunları göstərmək olar: Qərbi Afrika dövlətlərinin iqtisadi birliyi (EKOVAS) kənd təsərrüfatının, sənayenin və pul sisteminin təkmilləşdirilməsi, həmçinin enerji istehsalı, faydalı qazıntıların çıxarılması və birgə infrastrukturun yaradılması sahəsində inkişaf strategiyası da daxil olmaqla, dövlətlər arasında

iqtisadi sazişlərin bağlanması zamanı və müxtəlif iqtisadi strategiyaların harmonizasiyasına yönəldilmiş bütün ayrı-seçkilik hallarının tədricən ləğv edilməsi əsasında Qərbi Avropa ölkələrində iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə 28 may 1975-ci ildə Laqosda yaradılmışdır.

1993-cü ildə Birliyin məqsədləri sırasına “siyasi sahədə əməkdaşlıq” və 1981-ci ildə qəbul olunmuş qarşılıqlı kömək və müdafiə haqqında protokol çərçivəsində regionlarda sülhməramlı qüvvələrin yaradılması tapşırığı da əlavə edildi. Bu məqsəd üçün təşkilat tərəfindən Müşahidəçi qrup (ECOMOG) yaradılmışdır. [1, s. 193].

EKOVAS regionun iqtisadi cəhətdən müxtəlif birliklərinin “çətirşəkili təşkilatıdır”. Təşkilata on altı ölkə daxildir: beş ingilisdilli Namibiya, Qana, Liberiya, Nigeriya və Serra-Leon, səkkiz fransızdilli Benin, Burkina-Faso, Qvineya, Mali, Niger, Fil Sümüyü Sahilləri Respublikası, Seneqal və Toqo, Portuqaliya dilində danışan iki ölkə Qvineya Bisau və Yaşıl Burun Adaları və bir ərəbdilli ölkə Mavritaniya.

EKOVAS-ın orqanları bunlardır: dövlət başçıların illik konfransı, ildə bir dəfədən az olmayaraq keçirilən Nazirlər Şurasının müşavirəsi, müqavilənin müddəalarını şərh edən və mübahisəli məsələlərin həllində arbitr olan Tribunal, Əməkdaşlıq və İnkişaf Fondu, Qərbi Avropa Dövlətləri Birliyinin İqtisadi Bankı (EKOBANK), altı ixtisaslaşdırılmış komissiya və qərargahı Abuyda yerləşən İcraiyyə Katibliyi. Dövlətlərin Həmrəylik Şurası qədim təsisatlardan biridir. Benin, Burkina-Faso və Fil Sümüyü Sahilləri Respublikası daxil olduğu təsisatın əsası 3 iyun 1959-cu ildə qoyulmuşdur və 1966-cı ildə Toqo da bu təşkilata qoşulmuşdur. Bu birlik rəsmi birlik deyildir və onun məqsədi iştirakçı-ölkələr arasında iqtisadi siyasət məsələlərinin koordinasiyasından ibarətdir. Dövlətlərin Həmrəylik Şurası iqtisadi əməkdaşlığa kömək edən Qarşılıqlı Yardım və Təminat Fonduna malikdir.

Mano çayı Dövlətləri İttifaqı (MRU) 1973-cü ilin oktyabrında Liberiya və Serra-Leon tərəfindən yaradılmışdır, sonra isə təşkilata 1980-ci ilin oktyabrında Qvineya da qoşuldu. Birliyin məqsədləri bunlardır: Gömrük İttifaqının təşkil edilməsi və bütün maneələrin aradan qaldırılması yolu ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, birgə istehsal gücünün genişləndirilməsi üçün, yeni istehsalın qurulması sahəsində əməkdaşlıq üçün və iqtisadi əməkdaşlıq nailiyyətlərinin ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Niger çayı dövlətləri Komissiyası yaxud Niger çayı hövzəsi dövlətləri Şurası (RNC) Benin, Burkina-Faso, Kamerun, Mali, Niger, Nigeriya, Fil Sümüyü Sahilləri Respublikası tərəfindən 1983-cü ilin oktyabrında Niger çayı hövzəsində yerləşən dövlətlərin inkişafı ilə bağlı layihələrin və proqramların stimullaşdırılması və əlaqələndirilməsinin təbliği məqsədilə yaradılmışdır.

Seneqal çayı dövlətlərinin inkişafı üzrə Təşkilat 1972-ci ildə Mali Respublikası, Mavritaniya və Seneqal tərəfindən Nuakşotda yaradılmışdır. Əgər bağlanmış Konvensiyanın üslubu və şərtləri ilə razılaşsalar, ərazisindən Seneqal çayı axıb keçən bütün dövlətlər bu koalisiyaya qoşula bilərlər.

Qərbi Afrikanın İqtisadi və Valyuta İttifaqı (UEMOA) Qərbi Afrika dövlətlərinin Mərkəzi Bankı adlanan öz mərkəzi bankı ilə fəaliyyət göstərərək İttifaqa daxil olan ölkələrin valyutalarının fransız frankına nisbətində nəzarət edir. İttifaqa Benin, Burkina-Faso, Mavritaniya, Mali, Niger, Fil Dişi Sahilləri Respublikası, Seneqal və Toqo daxildirlər. Qurumun tapşırıqları bunlardır: regional səviyyədə iqtisadi əməkdaşlıq və ilkin emal prosesini keçməmiş (yəni xammal) kənd təsərrüfatı məhsullarının, balıq və təbii sərvətlərin də daxil olduğu yerli istehsal malları ilə azad ticarət bazasında iqtisadi inkişaf; şura üzvü olan ölkələrdə istehsal olunmuş malların idxalı üçün daha əlverişli gömrük şəraitinin təşkil edilməsi (regional kooperativ vergisi); vahid xarici tarifi qoyulması.

Cənub-Şərqi Afrika ölkələrinin Ümumi Bazarı. Cənub-Şərqi Afrika ölkələrinin Ümumi Bazarı (COMESA) Şərqi və Cənubi Afrika dövlətlərinin preferensial ticarət zonası fəaliyyəti əsasında 1993-cü ildə təsis edilmişdir. Şərqi Afrika ölkələrinin inkişafı üzrə Birliyi kimi, Cənubi Afrika ölkələrindən Namibiya, Svazilenda, Lesoto və Botsvandan ibarət olan (SACU) Cənubi Afrika ölkələrinin Gömrük İttifaqı kimi təşkilat iqtisadi birləşməyə kömək edir. Üzvləri Anqola,

Burundi, Cibuti, Zambiya və Zimbabve, Komor, Keniya, Lesoto, Madaqaskar, Malavi, Mavrikiya, Mozambik, Ruanda, Seyşel adaları, Somali, Sudan, Svazilend, Tanzaniya, Uqanda, Eritreya, Efiopiya olan dövlətlər arasında öz pul-hesab vahidindən istifadə etməklə maliyyə əməliyyatlarının aparılması üçün hesabat palatasına xidmətlər təklif edir. Cənub-Şərqi Afrika ölkələrinin Ümumi Bazarının katibliyi Lusakda yerləşir [2, s. 319].

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti, Bakı: CBS, 2008, 246 s.
2. Костюнина Г. Азиатско–тихоокеанская экономическая интеграция. М.: РОССПЭН, 2002, 350 с.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И УЧРЕЖДЕНИЯ ПО АФРИКАНСКИМ ГОСУДАРСТВАМ

Рустамова Г.Р.

Ключевые слова: *экономическая интеграция, общий рынок, экономический союз, сотрудничество, инвестиции, капитал*

Значение экономических интеграционных процессов в системе мирового хозяйства неоспоримо. Основой экономической интеграции в африканском регионе являются четыре экономических союза. К этим союзам можно отнести экономический союз западноафриканских государств, Союз рек Мано, Комиссию по реке Нигер, организацию развития речных государств Сенегала. Все эти организации экономически ориентированы на товары общего рынка, создают основу для свободного движения капитала и труда, регулируют экономические отношения в этой области.

SUMMARY

REGIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS ON AFRICAN STATES

Rustamova G.R.

Key words: *economic integration, common market, economic union, cooperation, investment, capital*

The importance of economic integration processes in the world economy is undeniable. The basis for economic integration in the African region is four economic unions. Economic Community of West African States, Mano River Union, Niger River Commission, the Organization for the Development of the Senegal River States can be mentioned. All these organizations are economically aligned with commodities with the common market, create the basis for the free movement of capital and labor and regulate economic relations in this area.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2018
	Son variant	04.02.2019

UOT 338.4

ENERJİ ŞƏBƏKƏSİNDƏ KÖMƏKÇİ VƏ XİDMƏTEDİCİ TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

ŞİRVANİ KÖNÜL VAQİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: enerji şəbəkələri, təsərrüfat sahələri, yelpikvari yarımstansiya, bazar təsərrüfatı

Enerji tələbatçılarının normal iş rejimini yaratmaq məqsədilə energetika müəssisələrinin fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təmin olunması vacib şərtlərdən biridir. Energetika müəssisələrinin yuxarıda deyilən tələbatı ödəməsi üçün müəssisənin təşkili və inkişaf mərhələləri düzgün həyata keçirilməlidir. Bu mərhələlər müxtəlif amillərdən, o cümlədən köməkçi və xidmətedici təsərrüfat sahələrinin optimal seçilməsi və fəaliyyəti ilə həyata keçirilir.

Məlumdur ki, köməkçi və xidmətedici təsərrüfat sahələri eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmirsə, energetika müəssisəsinin lazımı səviyyədə stabil və məhsuldar iş rejimini təmin etmək mümkün deyildir. Energetika müəssisələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, köməkçi və xidmətedici təsərrüfat sahələrinin təşkili və funksiyaları müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, energetika qurğularının idarə olunmasının mürəkkəbliyi və məsuliyyətliyi maksimum çevik və etibarlı köməkçi və xidmətedici təsərrüfatın yaradılmasını tələb edir. Bu səbəbdən qurğuların idarə olunmasında, eyni zamanda energetika sənayesi sahəsində köməkçi və xidmətedici təsərrüfat əsas sahələrindən biri hesab olunur. [1]

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün ölkələrdə energetika sahəsi və enerji təsərrüfatı tədricən xüsusi sektorlara verildiyindən energetika müəssisəsinin və uyğun olaraq köməkçi və xidmətedici təsərrüfatların etibarlılığının və stabilliyinin araşdırılması tələb olunur. Bu səbəbdən bazar təsərrüfatı şəraitində energetika müəssisələrinin təşkili və optimal fəaliyyəti məsələsi aktuallığı ilə fərqlənir.

Məqalədə Sumqayıt Yüksək Gərginlik şəbəkəsində köməkçi və xidmətedici təsərrüfat sahələrinin mahiyyəti, forması və əhəmiyyəti əks olunmuşdur. Müəssisənin energetika təsərrüfatının strukturu şəkil 1-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, hər bir köməkçi və xidmətedici təsərrüfat energetika sənayesində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

a) Yarımstansiya və yüksək gərginlik avadanlıqlarına istismar və təmir xidməti;

- yüksək gərginlik elektrik avadanlıqlarının təmiri, yağ təsərrüfatının işinin təşkili;

- 110 kv-lıq yarımstansiyada olan avadanlıqların əsaslı və cari təmiri;

- yeni tələbatçıların işə qoşulması, yeni elektrik qurğuların istifadəyə verilməsi, hər növ təmir və texniki xidmət işlərinin təşkili və onlara nəzarət olunması.

b) Nəqliyyat şöbəsi

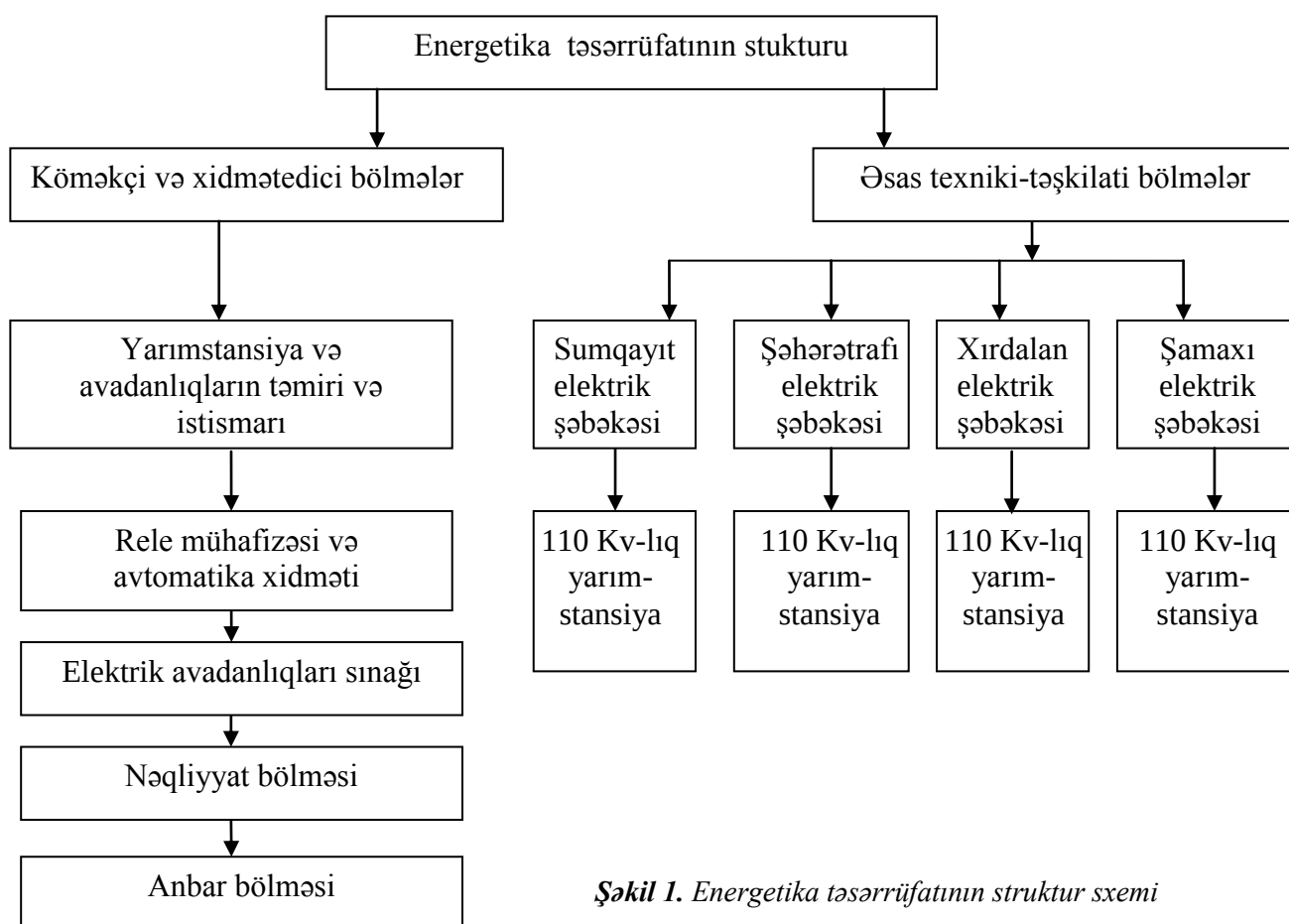
- maşın və mexanizmlərin ritmik işinin təmin olunması və işçi-qrafikə müvafiq olaraq, təmir işlərinin aparılması;

- maşın və mexanizmlərin təmirə çıxarılması və təmirdən sonra işə buraxılması.

c) Rele mühafizə və avtomatika xidməti

- rele mühafizəsi, avtomatika və ikinci komutasiya dövrəsi aparatlarının təmiri, sazlaşması və yoxlanması;

- rele mühafizəsi və avtomatikanın operativ dövrəsinin elektrik sxeminin yoxlanması, təmiri və onlara texniki xidmət;
 - transformatorların, elektrik mühərriklərinin, generatorların kabel şəbəkələrinin təmiri, yığılması və onlara texniki xidmət göstərilməsi;
 - akkumulyator batareyalarının cərəyan tənzimləyicilərinin təmiri, tənzimlənməsi və sazlanması;
 - yarımkeçiricilərdən yığılan kontaktsiz avtomatlar panelinin təmiri, sazlanması və tənzimlənməsi.
- ç) Yüksəkgərginlikli elektrik veriliş xətlərinin istismarı və təmiri
- xüsusi maşın və mexanizmlərdən, ləvazimatlardan, yükqaldırıcı maşınlardan, avadanlıqlardan, ölçü vasitələrindən istifadə etməklə elektrik veriliş xətlərinin təmiri, quraşdırılması, sökülməsi və onlara texniki xidmət göstərilməsi.
- d) Yüksək gərginlikli elektrik avadanlıqlarının sınağı
- elektrik avadanlıqlarının istismara verilmə sınağı;
 - izolyasiyaedici mühafizə vasitələrinin sınağı.

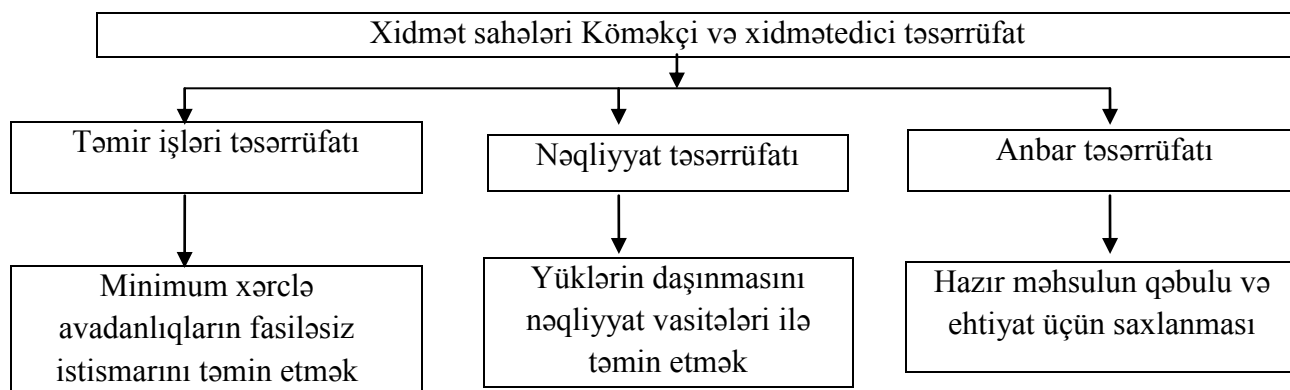

Şəkil 1. Energetika təsərrüfatının struktur sxemi

Elektrik təsərrüfatının struktur sxeminə uyğun olaraq, bölmələrin funksiyalarını analiz etdikdə müəyyən etmək olar ki, köməkçi və xidmətedici təsərrüfatı aşağıdakı struktur sxemlə göstərmək olar (şəkil 2).

Şəkildən göründüyü kimi, hər bir köməkçi və xidmətedici təsərrüfat energetika müəssisələrində müəyyən funksiya yerinə yetirir. Köməkçi təsərrüfatlar arasında əsas əhəmiyyətli təmir təsərrüfatıdır. Elektrik avadanlıqlarının etibarlı, fasiləsiz işləməsi və xidmət müddətinin

uzadılması planlı xəbərdaredici təmir sisteminin tətbiq olunması ilə əldə olunur. Bu sistemlə istismar xidmətləri elektrotexnika avadanlıqların müəyyən müddətlərdə yerinə yetirilən periodik təmiri, texniki istismar qaydaları və təlimatda nəzərdə tutulmuş avadanlıqların profilaktik sınağı yerinə yetirilir.

Şəkil 2. Köməkçi və xidmətedici təsərrüfatın struktur sxemi

Elektrik avadanlıqlarının və ya onun hissələrinin təmiri öz həcminə, mürəkkəbliyinə görə cari və əsaslı təmirlərə bölünür.

a) cari təmirdə tez sıradan çıxan detalların təmirini və ya dəyişdirilməsini, transformatorların yağ qurğularının yoxlanması, yanıq kontaktların təmizlənməsi və başqaları aid edilir.

b) əsaslı təmirə misal olaraq dolaqların bir hissəsinin və tam dəyişdirilməsi, transformatorun maqnit ötürücüsünün lövhələrinin seçilməsini və izolyasiya edilməsini, kollektorların və digər ağır işləri göstərmək olar.

Avadanlıqların arası kəsilmədən işləmə müddətindən, şəraitindən, texniki vəziyyətindən asılı olaraq tərtib olunmuş plan-ehiyat təmir qarafiginə uyğun olaraq, təmirin periodikliyi və təmir işlərinin siyahısı müəyyən edilir. Eyni zamanda təmir üzrə aylıq və illik tapşırıqlar planlaşdırılır, ehtiyat hissələrinə lazım olan materiallara siyahı tərtib edilir, təmir işlərinin qeydiyyatı, zədələnmələrin, qəzaların analizi aparılır və səsli təmirə smeta tərtib olunur.

Təmir işlərinə sərf olunan xərclərin azaldılması təsərrüfatın effektiv şəkildə aparılmasını təmin edir. Bu səbəbdən təmir işləri texniki, material və təşkilati məsələlər hazırlanmaqla həyata keçirilir.

Təmir işlərini aparmaq üçün təşkilati işlər aşağıda göstərilən metodlardan hər hansı birinə görə aparılır: a-mərkəzləşdirilmiş; b- mərkəzləşməmiş; c-qarışıq.

Hansı formada aparılmasından asılı olmayaraq, təmir işləri xüsusi hazırlıq tələb edir.

Elektrik şəbəkəsinin normal iş rejimini təmin etmək məqsədilə təmir təsərrüfatının təşkili üçün aşağıdakı struktur sxemi yaratmaq məqsədəuyğundur (şək. 3).

Təşkilati işlərin aparılması üçün məlum metodları analiz etdikdə Sumqayıt yüksək gərginlik şəbəkəsində mərkəzləşdirilmiş metoddan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

Təmir işləri iki mərhələdə aparılır:

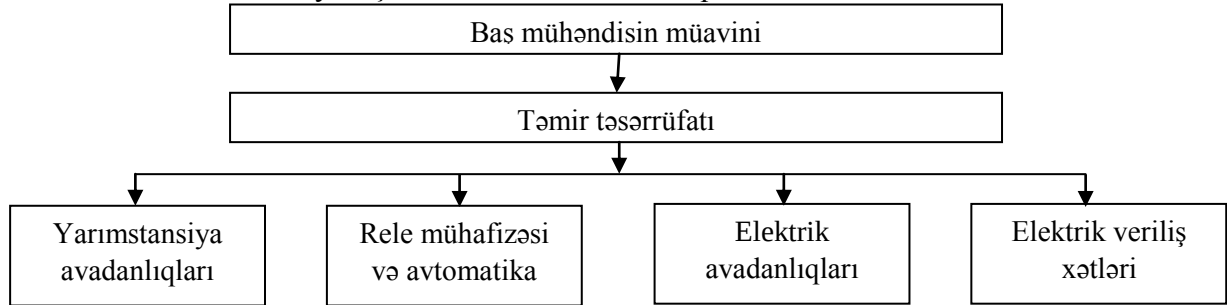
a) təmir işlərinin aparılmasına hazırlığın təşkili;

b) təmir işlərinin yerinə yetirilməsi.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən səmərəliliyi artırmaq üçün avadanlıqların boş dayanma hallarının azaldılması təşkil olunmalıdır. Boş dayanma vaxtları təmiri düyün və ardıcıl düyün üsulları ilə həyata keçirilir. Düyün üsulunu tətbiq etməklə eyni adlı avadanlıqların təmir olunması iqtisadi cəhətdən səmərəli olur.

Yuxarıda göstərilənləri və aparılan nəzəri tədqiqatın nəticələrini nəzərə almaqla belə hesab edirik ki, təmir təsərrüfatını təkmilləşdirmək və səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

1. Təmir üçün avadanlıqların boş dayanma vaxtının qısaldılması;
2. Bir təmir vaxtına olan təmir xərclərinin aşağı salınması;
3. Qəza hadisələrinin, avadanlıqların yararsız hala düşmələrini və nəzərə alınmamış təmir hallarının sayının azaldılması;
4. Müasir informasiya texnologiyaları tətbiq olunmaqla təmir təsərrüfatının təkmilləşdirilməsi;
5. Menecmentin elmi yanaşma və metodlarını tətbiq etməli.

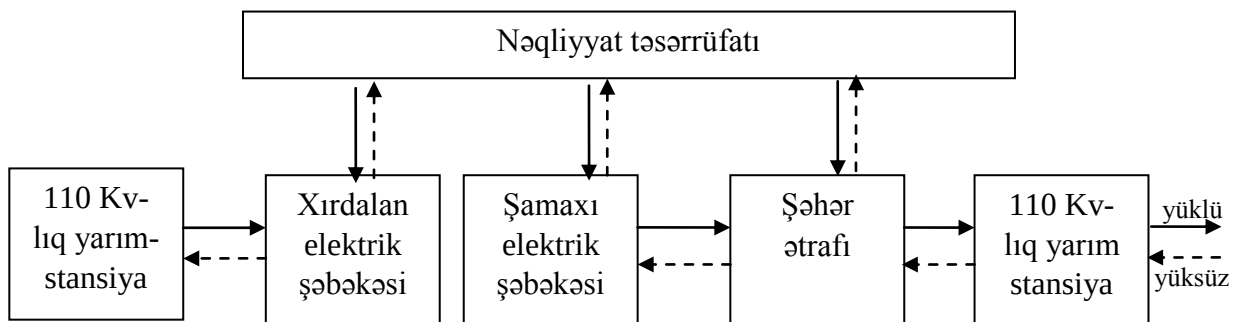
Şəkil 3. *Elektrik şəbəkəsində təmir təsərrüfatının nümunəvi sxemi*

Köməkçi təsərrüfatdan biri də nəqliyyat təsərrüfatıdır. Nəqliyyat təsərrüfatı müəssisəni vaxtında bütün nəqliyyat növləri ilə təmin edir və aşağıdakı xidmətləri, yəni nəqliyyat vasitələrinin rəşional təşkilini, qaldırıcı mexanizmlərin minimal xərclə nəql edilməsini, texniki bazanın inkişafı və mürəkkəb həcmli nəqliyyat proseslərinin mexanizmləşdirilməsini yerinə yetirir.

Nəqliyyat təsərrüfatının quruluşu müxtəlif amillərdən, əsasən müəssisə daxili və xarici daşınmalardan, daşınacaq məhsulun çəkisindən, ölçüsündən və kooperativləşdirilmiş əlaqənin səviyyəsindən asılıdır.

Müəssisənin nəqliyyat təsərrüfatı dəmiryolu, avtomobil, su və mexanika nəqliyyat vasitələrdən təşkil olunur.

Sumqayıt yüksək gərginlik şəbəkəsi kiçik şəbəkələri əhatə etdiyindən burada şəbəkələrarası əlaqə yaratmaq məqsədilə bütün nəqliyyat növlərindən təşkil olunmuş birləşmiş nəqliyyat təsərrüfatı yaradılır. Bu təsərrüfat elektrik şəbəkə daxilində yerləşir. Şəbəkədə dəmiryolun başqa müxtəlif xətlər nəqliyyat növlərindən istifadə etməklə, daxili və xarici yüklər daşınır. Yüklər dairəvi, rəqqas və yelpikvari sistemlər şəklində daşınır. Şəbəkədə yelpikvari sistemli daşınmadan istifadə etmək əlverişlidir (şəkil 4).

Şəkil 4. *Yelpikvari sistemli yüklərin daşınmasının nümunəvi sxemi*

Elektrikşəbəkəsində nəqliyyat təsərrüfatının həcmi əsasən daxil və xaric olunan yüklərin miqdarından, təyinatından asılıdır. Əsas materialların yanacaq, xammal, elektrik avadanlıqları, hazır qurğuların daşınması ümumi daşımının 70-95%-ni təşkil edir.

Nəqliyyatın növünün seçilməsi yükdaşımının dövrüyyəsi, yükün ölçüsündən, yolun vəziyyətindən, məsafədən, yükün boşaldılma və yükləmə xüsusiyyətlərindən asılıdır. Elektrik şəbəkəsində nəqliyyat təsərrüfatının funksiyası təkcə yük daşımaqla bitmir. Təsərrüfat eyni zamanda birbaşa şəbəkədaxili təkilata, istehsal prosesinin gedişinə və görülməli işin xərclərinə təsir göstərir. Nəqliyyatın normal işinin nəticəsində iş yerlərində, şəbəkənin ayrı-ayrı sahələrində, eyni zamanda sahələr arası yük daşımalarda fasiləsiz iş rejimi təmin olunur.

Buna nail olmaq üçün nəqliyyat təsərrüfatı düzgün təşkil olunmalı, əsaslandırılmış nəqliyyatın növündən asılı olaraq, onun işinin dəqiq planlaşdırılması, yük boşalma və yüklənmə işinin mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsini yüksəltmək lazımdır.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan sonra müəyyən olunmuşdur ki, nəqliyyat təsərrüfatının texniki-iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə əsasən aşağıdakı göstəricilər təsir göstərir:

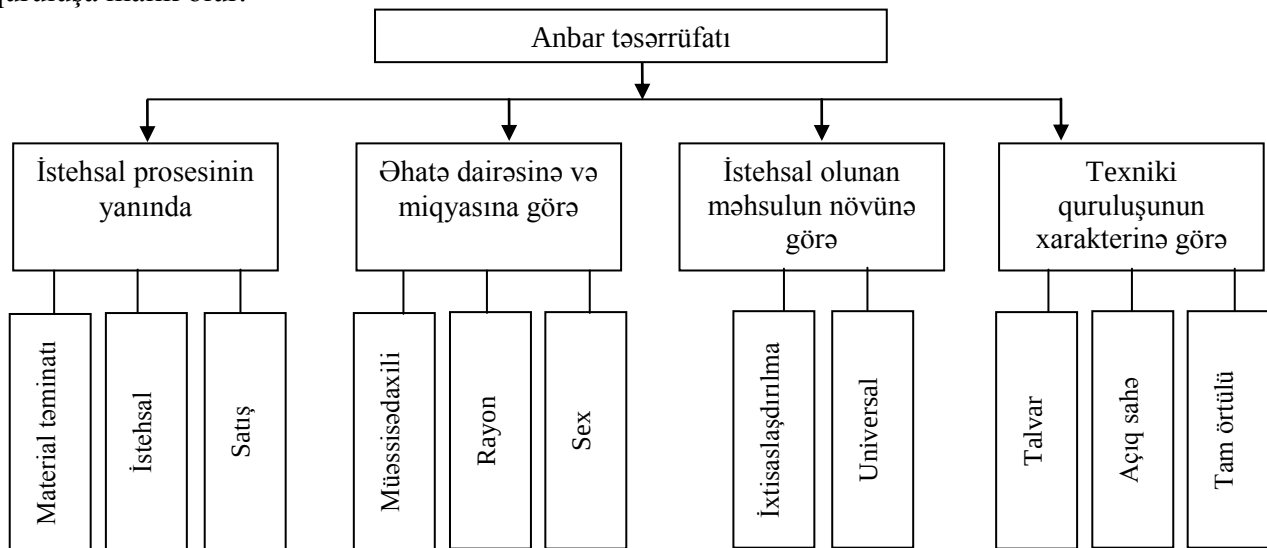
1. Nəqliyyat xidmətində yük daşımalarına təsir göstərən işlərin həcmi azaldılması;
2. Nəqliyyat xidmətinin vaxtında çatdırılmaması və keyfiyyətsiz daşımalara yol verilməməsi;
3. Şəbəkədaxili yükdaşıma xərclərinin azaldılması;
4. Yükboşaltma və yükləmə işlərinin mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsini yüksəltmək.

Xidmətedici təsərrüfatın digər bir hissəsi anbar təsərrüfatıdır.

Anbar təsərrüfatının əsas vəzifəsi avadanlıqların qəbulu və saxlanması, tələbatçının tələbatına uyğun materialların hazırlanması, sexlərin materiallarla təchiz olunması, ehtiyat normasına nəzarət və sərf olunan materiallara nəzarət etməkdən ibarətdir.

Elektrik avadanlıqlarının, qurğuların, ehtiyat hissələrinin normal şəraitdə saxlanması və vaxtında tələbatçıların təmin olunması yeni avtomatlaşdırılmış anbar təsərrüfatının təşkil olunmasını tələb edir.

Anbar təsərrüfatının quruluşu tələb olunan materialların sayından, müəssisənin növündən və həcmindən, ixtisaslaşma və kooperativləşdirmə səviyyəsindən asılıdır. Əksər hallarda anbarlar istehsal prosesinin yerindən, saxlanılan materialın növündən, texniki quruluşundan və yanğına qarşı təhlükəsizlik dərəcəsindən asılı olaraq şöbələrə ayrılır. Anbar təsərrüfatı şəkil 5-də göstərilən kimi quruluşa malik olur.

Şəkil 5. Anbar təsərrüfatının ümumi quruluşu

Sumqayıt yüksək gərginlikli elektrik şəbəkəsində anbar təsərrüfatı müəssisənin daxilində tam örtüklü binada yerləşdirilmiş, həm müəssisədaxili, həm də ətraf rayonlarda yerləşmiş 110 kv-lıq yarımstansiyaları tələb olunan materiallarla təmin edir.

Anbar təsərrüfatının işinin təşkili qəbul olunan və buraxılan malların qəbulu, yerləşdirilməsi, saxlanması, eyni zamanda dövryyəsinin qeydiyyatından ibarətdir. Avadanlıqlar anbardan istehsalatın tələbatına uyğun şəkildə buraxılmalıdır. Bu halda istifadə olunan avadanlıqlara qənaət və onun istifadəsinə nəzarət etməyə imkan yaranır.

Aparılan nəzəri tədqiqatlar nəticəsində anbar təsərrüfatının təkmilləşdirilməsi və iqtisadi cəhətdən səmərəliliyinin aşağıdakı şərtlər daxilində mümkünlüyü məlum olmuşdur.

1. Texnoloji əməliyyatların mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
2. Anbarın sahəsindən və tutumundan optimal istifadə olunması;
3. Malların hərtərəfli axınının təşkili;
4. Anbarın işinin plana uyğun və ahəngli təşkili;
5. Malların tələbatı uyğun saxlanması.

Ədəbiyyat

1. Ширвани К.В. Вопросы организации вспомогательных и обслуживающих хозяйств на энергетических предприятиях // Научное обозрение. М.: 2017, с. 136-141
2. Волков О.И., Склеренко В.К. Организация производства во вспомогательных и обслуживающих подразделениях предприятия. М.: ИНФРА-М, 2006, 280 с.
3. Организация основного и вспомогательного производства – Производственный менеджмент. [hup://www.studbooks.net](http://www.studbooks.net).

РЕЗЮМЕ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ И ОБСЛУЖИВАЮЩИХ ОТРАСЛЕЙ ХОЗЯЙСТВА В ЭНЕРГОСЕТЯХ

Ширвани К.В

Ключевые слова: энергетические сети, хозяйственные площади, тепловые сети, веерообразные подстанции, рыночные хозяйства

В статье отражена сущность, форма и значение вспомогательных и обслуживающих отраслей хозяйства на примере Сумгаитской высоковольтной сети. Также рассмотрены вопросы совершенствования вспомогательных и обслуживающих отраслей хозяйства для обеспечения бесперебойного и качественного энергоснабжения энергетических предприятий. Определены необходимые меры по улучшению и повышению эффективности ремонтного, транспортного и складского хозяйства, в том числе, сокращению времени простоя, снижению затрат на ремонт, внедрению современных информационных технологий, хранению товаров согласно требованиям и др.

SUMMARY

IMPROVEMENT OF THE ORGANIZATION OF AUXILIARY AND SERVICE INDUSTRIES IN POWER NETWORKS

Shirvani K.V.

Key words: energy networks, economic areas, heat networks, fan-shaped substations, market farms

The article reflects the essence, form and value of auxiliary and service industries on the example of Sumgayit high voltage network. The issues of improvement of auxiliary and service sectors of the economy to ensure uninterrupted and high-quality energy supply of energy enterprises were also considered. The necessary measures to improve the efficiency of repair, transport and storage facilities were identified, including reducing downtime, reducing repair costs, introducing modern information technologies, storing goods according to requirements, etc.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2018
	Son variant	04.02.2019

UOT 338.24

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİN UÇOTUNUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AUDİTİ

FƏTDAYEVA ZƏRXANIM HƏŞİM qızı*Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Texniki Kolleci, müəllim*aidataqiyeva02@gmail.com

Açar sözlər: qeyri-maddi aktivlər, uçot dəyəri, bərpa dəyəri, qeyri-maddi aktivlərin auditi, analitik və sintetik uçot

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin əmlakında qeyri-maddi aktivlərin payı getdikcə artır. Bu əsasən elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sürətindən, informasiya texnologiyalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsindən, müəssisə və təşkilatların fəal investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə bazarlarına inteqrasiyasından və digər bu kimi amillərlə xarakterizə olunur. Qeyri-maddi aktivlərə təbii ehtiyatlardan, torpaqdan istifadə hüquqları, ixtiraçılıq hüququ, müəlliflik hüququ, “hou-hau”-ya hüquqlar, əmtəə nişanları, ticarət markaları və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlərə həmçinin müəssisənin elmi-texniki və təcrübə-konstruktor işləri üzrə xərcləri və müəssisənin işgüzar nüfuzunun dəyəri də daxil edilir. Qeyri-maddi aktivlər uçota qəbul edilən zaman onlardan istifadə müddətləri müəyyənləşdirilir. Qeyri-maddi aktivlərin istifadə müddəti əksər hallarda ekspert yolu ilə, bu mümkün olmadığı halda, mühasibat uçotunun qaydalarına müvafiq olaraq şərti müəyyənləşdirilir. Qeyri-maddi aktivlər mühasibat uçotunda ilkin və qalıq dəyəri ilə əks etdirilir. Ümumi qaydaya görə qeyri-maddi aktivlərin uçot dəyəri dəyişmir. Belə ki, əsas vəsaitlərdən fərqli olaraq, qeyri-maddi aktivlər yenidən qiymətləndirilmir və onlara bərpa dəyəri hesablanmır. Mühasibat uçotu haqqında əsasnaməyə və Milli Mühasibat uçotu Standartlarına görə qeyri-maddi aktivlərin uçotu 101 saylı “Qeyri-maddi aktivlər” adlı aktiv hesabda aparılır. Qeyri-maddi aktivlərin bu hesabda analitik uçotu onların növləri üzrə həyata keçirilir. Bu məqsədlə “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının tərkibində aşağıdakı subhesabların açılması məqsədəuyğun həyata keçirilir:

- 101 – 1 “Əqli mülkiyyət obyektləri”;
- 101 - 2 “Torpaq sahələrindən və təbii resurslardan istifadə hüququ”;
- 101 – 3 “Sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ”;
- 101 – 4 “Təşkilati xərclər”;
- 101 -5 “EHM üçün proqramlardan istifadə hüququ”;
- 101 – 6 “Firmanın işgüzar nüfuzu və ya firmanın qiyməti” və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir müəssisə fəaliyyət növündən, konkret tələbatından, nəzarət və idarəetmə funksiyalarından asılı olaraq, müstəqil şəraitdə, mühasibat uçotu üzrə mövcud prinsip və tələblər səviyyəsində “Qeyri-maddi aktivlər” hesabı üzrə müvafiq subhesabların siyahısını hazırlayıb və analitik uçotun təmin edilməsi məqsədləri üçün istifadə edə bilər. 101 saylı “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının ilk qalığı hesabat dövrünün əvvəlinə təsərrüfat subyektlərində mövcud olan qeyri-maddi aktivlərin ilk dəyərini, debet dövryyəsi hesabat dövrü ərzində daxil olan qeyri-maddi aktivlərin ilk dəyərini, kredit dövryyəsi müxtəlif səbəblərdən xaric olan qeyri-maddi aktivlərin dəyərini, son qalığı isə hesabat dövrünün sonuna qeyri-maddi aktivlərin dəyərini göstərir. Mühasibatlıqda qeyri-maddi aktivlərin daxilolma mənbələrindən asılı olaraq müxtəlif yazılışlar verilir. Təsisçilər tərəfindən müəssisənin nizamnamə kapitalına pay qoyuluşları şəklində qeyri-maddi aktivlər daxil olduqda:

DB 101 “Qeyri-maddi aktivlər”

KT 302 “Təsisçilərlə hesablaşmalar” kimi yazılış verilir.

Digər fiziki və hüquqi şəxsərdən əvəzsiz olaraq qeyri-maddi aktivlər mədaxil olunduqda isə:

DB 101 “Qeyri-maddi aktivlər”

KT 335 “Digər ehtiyatlar” kimi yazılış verilir [1].

Başqa müəssisələr, hüquqi və fiziki şəxslərdən pulla əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər üzrə məsrəflər, ilk növbədə, 103 sayılı “Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı xərclərin kapitallaşması” hesabının DT-ində, 531 “Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar” hesabının KT-ində müvafiq qeydlər aparılır və müxabirləşmə verilir. Sonra isə həmin qeyri-maddi obyektlərə çəkilən məsrəflər 103 sayılı hesabdən 101 sayılı hesabın debetinə köçürülür. Ümumiyyətlə, 101 sayılı “Qeyri-maddi aktivlər” hesabı əsasən aşağıdakı hesablarla müxabirləşir:

Debet üzrə: 103 “Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı xərclərin kapitallaşması

221 “Kassa”

223 “Bank hesablaşma hesabı”

302 “Təsisçilərlə hesablaşmalar”

335 “Digər ehtiyatlar”

343 “Bölüşdürülməmiş mənfəət”

Kredit üzrə:

181 “Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları”

611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

544 “Qısamüddətli maliyyəyələşmələr və daxilolmalar”

335 “Digər ehtiyatlar”

Qeyri-maddi aktivlərin uçotu zamanı əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün bəzi qeyri-maddi aktivlər mal sayılır, ona görə də belə qeyri-maddi aktivlərin daxil olması, alınması, əvəzsiz verilməsi və digər əməliyyatlar əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Belə qeyri-maddi aktivlərə pul vəsaiti və torpaq aid edilir. Bazar münasibətləri şəraitində mühasibat uçotunun yeni obyektləri yaranır və xarakterinə görə ənənəvi uçot sisteminə xas olmayan əməliyyatlar baş verir. Belə əməliyyatlardan biri müəssisədə qeyri-maddi aktivlərin uçotudur. Müəssisənin qeyri-maddi aktivləri dedikdə istehsal prosesində uzun müddət istifadə edilən, fiziki əsası olmayan, müəssisə üçün dəyər yaradan dövrüyyədənəknənar fondlar başa düşülür. Müəssisə qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də qeyri-maddi aktivlərin uçotunun auditini həyata keçirməkdir. Qeyri-maddi aktivlərin auditinin əsas məqsədi onların düzgün mədaxilinin, silinməsinin, qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkətinin düzgün həyata keçirilməsinin və onlara düzgün amortizasiya ayırmaları hesablanmasının yoxlanılmasından ibarət olmalıdır. Qeyri-maddi aktivlərin auditi aparılan zaman aşağıdakı şərtlərə fikir verilməlidir:

- Vətəndaşların intellektual və işgüzar keyfiyyətləri qeyri-maddi aktivlər kimi götürülə bilməz;

- Qeyri-maddi aktivlərin sənədləşdirilməsi.

Təsərrüfat fəaliyyətində istənilən qeyri-maddi aktivlər özünü obyektiv formada əks etdirməlidir. Belə ki, müəssisənin qeyri-maddi aktivlərin obyektinə olan hüquqi mülkiyyət hüququndan fərqlənir. Əgər təşkilata torpaqdan istifadə hüququ verilsə, mülkiyyət hüququ olan şəxs bunun üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada lazimi sənədləşdirmə aparılmalıdır [2].

İxtira, faydalı modellər, sənaye nümunələri üçün alınan hüquqlar lisenziya müqavilələri ilə təsdiq edilməli, bu hüququ verən təşkilatlarda qeydiyyatdan keçməlidirlər. “Nou-hau” alınan müəssisələrdə onun təsviri və görünüşü olmalıdır. Əmtəə nişanı olan müəssisədə əmtəə nişanının alınma sənədləri və hansı təşkilatda qeydiyyatdan keçdiyi olmalıdır. Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq audit zamanı qeyri-maddi aktivlərin uçota düzgün götürülməsi aşağıdakı kimi həyata keçirilməlidir:

Qeyri-maddi aktivlər balansın “Qeyri-maddi” hesabında ilkin dəyəri ilə uçota alınır. Bu dəyərlər qeyri-maddi aktivlərin obyektləri üzrə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan qeyri-maddi aktivlər üçün tərəflərin razılığına əsasən;

- digər müəssisə və fiziki şəxslərdən pulla alınan qeyri-maddi aktivlərin maddi aktivlərin əldə edilməsi və istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsi üzrə faktiki məsrəflərdən asılı olaraq;

- digər hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz alınmış qeyri-maddi aktivlər üçün müəssisənin daimi fəaliyyətdə olan qiymətlər komissiyasının müəyyən etdiyi dəyərlə.

Bütün bunlar lazimi sənədləşmə əsasında həyata keçirilir. Qeyri-maddi aktivlər təsisçilər tərəfindən nizamnamə kapitalına pay kimi qoyulduqda 04 saylı “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debetində, “Təsisçilərlə hesablaşma” hesabının kreditində əks etdirir. Digər hüquqi və fiziki şəxslərdən pulla əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər 101 saylı hesabın debetində, 103 saylı “Kapital qoyuluşu” hesabının kreditində öz əksini tapır. Maddi yardım kimi mədaxil olunan qeyri-maddi aktivlər 101 saylı hesabın debetində, 335 saylı “Əlavə qoyuluşu” hesabının kreditində öz əksini tapır. Qeyri-maddi aktivlərin auditi keçirilərkən aşağıdakı sahələr üzrə yoxlama aparılır:

- Qeyri-maddi aktivlərin mövcud vəziyyəti, saxlanması və mühafizəsi;

- Qeyri-maddi aktivlərin daxil olması zamanı sənədlərin düzgün və qanuni rəsmiləşdirilməsi;

- Düzgün amortizasiya ayırmaları normalarının hesablanması;

- Onların istehsal xərclərinə düzgün və vaxtında daxil edilməsi;

- Onların daxil olmasının, uçotdan çıxarılmasının və silinməsinin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi.

Qeyri-maddi aktivlərin uçotu üzrə əməliyyatların düzgün və vaxtında yerinə yetirilməsi, həmin aktivlərin mədaxili və məxarici ilkin sənədlərdə öz əksini tapmalıdır. Bundan başqa, müəssisə tərəfindən qeyri-maddi aktivlərin analitik və sintetik uçotu aparılmalıdır. Audit zamanı qeyri-maddi aktivlərin analitik və sintetik uçotunun uyğunluğu yoxlanılmalıdır. Analitik uçotla sintetik uçot arasında fərq yaranarsa, onun məqsədi və səbəbi aydınlaşdırılmalı və bu haqda rəhbərliyə məlumat verilməlidir. Respublikamızda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən uçot siyasəti, beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçid uçotun operativ təşkilinə və onun təkmilləşdirilməsinə zəruri şərait yaratmışdır. Uçot siyasəti hüquqi baxımdan “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş “Müəssisələrdə uçot siyasəti haqqında” əsasnamə ilə tənzimlənir. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu üçün onların müxtəlifliyini nəzərə alaraq, həmin aktivləri tərkibinə və mahiyyətinə görə təkmilləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-maddi aktivlərin analitik və sintetik uçotunun müasir hesablama texnikasının tətbiqi ilə təşkili və həyata keçirilməsi əmək tutumunu azaltmağa, vaxta qənaət etməyə və nəzarətin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir. Qeyri-maddi aktivlərin uçotunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin aktivlərin verilməsi və ya silinməsi zamanı baş verən əməliyyatların maliyyə nəticələri müəyyən olunur və sonradan ya mənfəətə, ya da zərərə aid edilir [3].

Elmi yeniliyi: müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində qeyri-maddi aktivlərə aid informasiyaların mühüm əhəmiyyəti və onların müvafiq maliyyə-uçot sənədlərində əks etdirilməsi üzrə materiallar işlənmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsindən irəli gələn fikirlər, tövsiyələr müəssisələrdə qeyri-maddi aktivlərin uçotu və maliyyələşməsi sahəsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev L.İ. Maliyyə uçotu. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU, 2017, 221 s.
2. Babayev M. Əsas vəsaitlərin amortizasiyası. Bakı, 2005.
3. Безруких П.С. Бухгалтерский учет, М.: Феникс, 2004, 800 с.

РЕЗЮМЕ

**ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА И АУДИТА НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Фетдаева З.Г.

Ключевые слова: нематериальные активы, стоимость учета, стоимость восстановления, аудит нематериальных активов, аналитический и синтетический учет

В статье была внесена ясность в значения нематериальных активов, содержание, его оценка, учет и роль хозяйственной деятельности. В оценке финансово-хозяйственной деятельности предприятия были разработаны материалы по значимости информации, относящейся к нематериальным активам, и отражению их в соответствующих финансово-учетных документах. Идеи и рекомендации по выполнению поставленных задач могут быть использованы в сфере учета и финансирования нематериальных активов на предприятиях.

SUMMARY

**THE MAIN CHARACTERISTICS OF INTANGIBLE ASSETS ACCOUNTING AND
AUDIT IN MODERN CONDITIONS**

Fetdayeva Z.H.

Key words: non-material assets, calculation cost, restoration cost, audit of non-material assets, analytical-synthetical calculation

The article clarifies the meaning of intangible assets, the content, its assessment, accounting and the role of economic activity. In assessing the financial and economic activities of the enterprise, materials were developed on the importance of information relating to intangible assets and their reflection in the relevant financial accounting documents. Ideas, recommendations for the implementation of tasks can be used in the field of accounting and financing of intangible assets in enterprises.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.12.2018
	Son variant	14.01.2019

UOT 338.49

İSTEHSAL FƏALİYYƏTİ VƏ ƏSAS İSTEHSAL AMİLLƏRİ**XƏLİLBƏYLİ ALİYƏ ELMAR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, metodist*alia_xalilova1975@mail.ru*Açar sözlər : istehsal fəaliyyəti, istehsal ünsürləri, sahibkar, bazar, işçi qüvvəsi*

Müasir insanın fəaliyyət sahələri özünün çoxmüxtəlifliyi ilə fərqlənir: təhsil, elm, mədəniyyət, idman və s. Çoxsaylı insan fəaliyyəti növləri arasında onun iqtisadi fəaliyyəti, yəni maddi nemətlərin əldə edilməsi ilə bağlı olan istehsal fəaliyyəti aparıcı yer tutur. Belə ki, iqtisadi fəaliyyət insanın digər fəaliyyət növlərini mümkün edir. Çünki, ilk növbədə, öz maddi tələbatlarını ödəmiş olan insan digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilər. Odur ki, yarandığı ən qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar, ilk növbədə, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmuş müxtəlif maddi nemətlər istehsal etməyə çalışmışlar. Hal-hazırda isə bizə məlum olan maddi nemətlər əldə olunma üsulundan asılı olaraq aşağıdakı 2 əsas qrupa ayrılır:

1. Təbiətin insanlara bəxş etdiyi hazır məhsullar;
2. İnsan əməyinin nəticəsi olan məhsullar.

1-ci qrupa daxil olan hazır məhsulların (hava, günəş işığı, dəniz suyu və s.) əldə edilməsi üçün insanlar heç bir əmək sərf etmirlər. Onlar sadəcə təbiətin bəxş etdiyi hazır nemətlərdən yararlanırlar. İnsan əməyinin nəticəsi olan məhsullar, məsələn, müxtəlif ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, məişət əşyaları və s. isə istehsal olunmalı, müəyyən emal proseslərindən keçməlidir, onların istehsalı daim artırılmalı, keyfiyyət xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılmalıdır. İstehsal fəaliyyəti, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın maddi əsasını təşkil edir. [1, s.376]

Maddi nemətlərin əldə edilməsi üçün istehsal prosesi baş verməlidir. İstehsal prosesində müvafiq istehsal ünsürlərindən istifadə olunur. Bu zaman istehsal ünsürləri və istehsal resursları anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək tələb olunur. Belə ki, istehsal resursları istehsal ünsürləri ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. İstehsal resursları maddi nemətlərin istehsal edilməsində istifadə edilə bilən istehsal vasitələridir – potensial istehsal ünsürləridir. İstehsal amilləri isə istehsal prosesinə cəlb edilmiş istehsal resurslarıdır. İstehsal amilləri öz tərkibinə görə çox müxtəlifdir. İqtisadi məzmunundan və ya təyinatından asılı olaraq istehsal ünsürlərini klassik siyasi iqtisadçılar 2 əsas qrupa ayırmışlar: istehsalın maddi amilləri və istehsalın əmək amilləri. Klassik iqtisadçılardan fərqli olaraq müasir iqtisad elmi isə istehsal ünsürlərini 4 qrupa ayırır. İstehsal amillərinin bu cür təsnifatını ilk olaraq ingilis iqtisadçısı Alfred Marşal vermişdir. A.Marşala görə istehsal ünsürləri aşağıdakı növlərə ayrılır [2, s.127] :

1. İstehsalın torpaq amili;
2. İstehsalın kapital amili;
3. İstehsalın əmək amili;
4. Sahibkarlıq bacarıqı.

İstehsalın torpaq amili istehsalın təbii amili də hesab olunur. İstehsalın torpaq amili keyfiyyət xüsusiyyətlərinə, yaralılığına görə fərqlənir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından başlayaraq hər cür istehsalın əsasında torpaq sahəsinin olması tələb olunur. İstehsalın kapital amili daha geniş anlayışdır. Kapital amilinin tərkibinə xammal, materiallar, texnika və texnologiya, bütün əmək alətləri və s. daxildir. İstehsalın kapital amilləri elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar daim təkmilləşir və yeniləşir. [3, s.167]

İstehsalın əmək amillərindən olan işçi qüvvəsi öz tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Məsələn, əsas və köməkçi fəhlələr, mühəndis- texniki işçilər, rəhbər işçilər və s. Müasir iqtisadiyyat elmi sahibkarlıq bacarığını və sahibkarlıq bacarığına malik olan işçiləri xüsusi bir əmək amili kimi nəzərdən keçirir. Daha doğrusu, sahibkarlıq qabiliyyəti bütün digər istehsal ünsürlərinin ən səmərəli formada istifadə olunmasını təmin edə bilən xüsusi bir insan amilidir. Sahibkar xüsusi bacarığı sahibkarlıq istedadı ilə fərqlənən insanlardır. Təcrübə göstərir ki, əmək qabiliyyətli insanların yalnız 3-5 faizi sahibkarlıq bacarığına malik olan insanlardır. Sahibkarlıq bacarığının əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərinə daxildir :

- liderlik və idarəçilik;
- tez bir zamanda qərar qəbul etmək;
- yeniçilik və novatorluq;
- istehsalda çevikliyi təmin edə bilmək;
- lazım gəldikdə risk edə bilmək və s.

Müasir şəraitdə təsərrüfatçılıq fəaliyyətini həyata keçirməyə başlayan sahibkar nədən başlamalıdır? O, istehsal prosesinin səmərəliliyini necə təmin etməlidir? İqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədi olan mənfəətin maksimallaşdırılmasına necə nail olmaq olmalıdır? Mövcud qaydada qeydiyyatdan keçmiş sahibkar seçmiş olduğu istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəyyən miqdarda kapitalla malik olmalıdır. Bu kapitalı ilkin kapital da adlandırmaq olar. Belə kapital çox zaman pul formasında olur. Çünki pulla istənilən digər kapital formalarını əldə etmək mümkündür. Aydın ki, sahibkarın ixtiyarında olan kapitalın yalnız pul formasında olması vacib deyil. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, hazırda 5 əsas istehsal sahəsi mövduddur ki, bu sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq gəlirlilik nöqteyi-nəzərdən əlverişli sayılır. Bu sahələrin inkişafına yönəldilmiş kapital qoyuluşu tezliklə maliyyə uğurlarının qazanılmasına səbəb olur. Göstərilən sahələr aşağıdakılardır:

- müxtəlif işgüzar xidmət sahələri;
- ictimai işə sahələri;
- ticarət;
- avtomobil təmiri sahəsi;
- mənzil tikintisi sahəsi.

Kapitalın hansı istehsal sahəsinə yönəldilməsini qərara almış sahibkar daha sonra istehsal prosesinin həyata keçirməsini təmin edə bilən istehsal resurslarını əldə etməlidir. Sahibkar torpaq sahiblərindən ya birbaşa alqı-satqı yolu ilə aldığı, ya da uzun müddətə icarəyə götürdüyü torpaq sahəsində öz istehsal məqsədlərini həyata keçirmək üçün müvafiq istehsal bazasını təşkil edir. Bu məqsədlə sahibkar digər istehsal resurslarını, maşın, mexanizm, alət və avadanlıqları və eləcə də məhsuldar qüvvə olan işçi qüvvəsini cəlb etməklə fəaliyyətə başlayır. Sahibkarın bilavasitə rəhbərliyi altında işçi qüvvəsi əmək vasitələrinin köməyi ilə əmək predmetlərinə təsir göstərir, onları insan tələbatlarını ödəyə bilən formaya salır. Bu zaman son məhsul və xidmətlər istehsal edilmiş olur. İstehsal olunmuş məhsullar bazarda satılıb öz istehlakçıları tapır. Sahibkar satışdan əldə etdikləri gəlirin bir hissəsini istehsalın əvvəlki qaydada və ya genişləndirilmiş şəkildə davam etdirilməsinə digər hissəsini isə şəxsi istehlaka sərf edir. Bu proses daim təkrar olunur. İstehsalın və ya biznesin təşkili ilk baxışdan sadə görünə bilər. Lakin bu heç də belə deyil. Sahibkar bazar iqtisadiyyatının əsas qanunları olan tələb, təklif, rəqabət və qiymət qanunlarının tələbləri ilə hesablaşmalıdır. O, istehsal ünsürlərinin əldə olunması və istehsal prosesinin təşkili zamanı habelə istehsal etmiş olduğu məhsulları bazara çıxararkən, bazar qanunlarının tələblərini nəzərə almalıdır. O, bu qanunların tələblərinə əsaslanaraq seçmiş olduğu istehsal sahəsində gözlənilən mənfəəti qabaqcadan planlaşdırmalıdır.

Beləliklə, sahibkar milli iqtisadiyyatda istehsalın təşkilinin onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, iqtisadi artımın təmin edilməsinin əsas iştirakçısıdır. Azərbaycan hökumətinin müasir şəraitdə qeyri-maddi aktivlərin uçotunun əsas xüsusiyyətləri və auditi iqtisadi siyasətinin

əsas istiqamətlərindən biri məhz sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün əlverişli hüquqi iqtisadi mühitin yaradılmasıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə istehsal fəaliyyətinin təşkilində istehsal üsurlarının içərisindən sahibkarlıq bacarığının həlledici rol oynadığı əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti : Məqalədə nəzərdən keçirilən məsələlər müvafiq iqtisad fənnlərinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Экономическая теория. Микроэкономика – 1,2. Учебник / Под общ.ред. Г.П.Журавлевой М.: ИНФРА-М, 2011, 934 с.
2. Генкин Б.М., Никитина И.А. Управление человеческими ресурсами. М.: Норма, 2013, 464 с.
3. Abdullayev K.X. İstehsal amillərindən istifadənin müasir problemləri. Bakı: Elm, 2011, 184 с.

РЕЗЮМЕ

ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ФАКТОРЫ

Халилбейли А.Э.

Ключевые слова: *производственная деятельность, производственные элементы, предприниматель, рынок, рабочая сила.*

В статье рассматривается производственная деятельность человека как основная форма человеческой деятельности и факторы производства как основное условие возникновения производственной деятельности. Всесторонне анализируется так же предпринимательская способность как основной фактор производства. Предприниматель является основным участником повышения эффективности организации производства в национальной экономике, обеспечения экономического роста. Одним из основных направлений экономической политики правительства Азербайджана является создание благоприятной правовой экономической среды для обеспечения предпринимательской деятельности.

SUMMARY

PRODUCTION ACTIVITY AND MAJOR PRODUCTION FACTORS

Khalilbeyli A.E.

Key words: *production activity, production factors, entrepreneur, market, workforce.*

The article considers human production activity as the main form of human activity and factors of production as the main condition for the emergence of production activity, as well as comprehensively analyzes the entrepreneurial ability as the main factor of production. The entrepreneur is the main participant in improving the efficiency of the organization of production in the national economy, ensuring economic growth. One of the main directions of the economic policy of the government of Azerbaijan is the creation of a favorable legal economic environment for business activities.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.12.2018
	Son variant	25.01.2019

UOT 371.3

STEM NƏDİR VƏ MÜASİR TƏHSİLDƏ NİYƏ VACİBDİR¹DAŞDƏMİROV ARZU ORUC oğlu²QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan**1-dosent, 2- baş müəllimi,*darzu@bk.ru, quliyevadalet62@gmail.com*Açar sözlər: STEM təhsili, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat, vizual tədqiqatlar, məhsuldar*

Hal-hazırda dünyada dördüncü texnoloji inqilab baş verir: sürətli informasiya axını, yüksək texnoloji yeniliklər və inkişaf həyatımızın bütün sahələrini dəyişdirir. Cəmiyyətin tələbləri və fərdin maraqları dəyişir.

Əvvəllər əmək dərslərində qızlar önlüklərlə xidmət əməyi ilə, oğlanlar ağac və ya metal ilə işləyirdilərsə, indi bunlar Robototexnika, dizayn, proqramlaşdırma, modelləşdirmə, 3D dizayn və başqa əmək növləri ilə daha çox maraqlanırlar. Bunlar təkcə bizim deyil, dünyanın müasir tələbələrini maraqlandırır. Bu maraqları reallaşdırmaq daha mürəkkəb bacarıq və səriştələr tələb edir. Yalnız bilmək və edə bilmək vacib deyil, həm də araşdırma və ixtira etmək vacibdir. Bir sözlə, birləşdirilə bilən elm, riyaziyyat, texnologiya və mühəndislik kimi əsas akademik sahələri inkişaf etdirmək lazımdır, yəni bunları bir STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) halına salmaq lazımdır.

STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, Riyaziyyat) təhsili elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat fənləri tədrisinə inteqrasiya olunmuş bir yanaşmadır və məktəbəqədərdən ali təhsilə qədər bütün bir prosesi əhatə edir. STEM yanaşması texnologiyaya və mühəndisliyə xüsusi əhəmiyyət verir; STEM, bu günün informasiya və rabitə çağında çox vacib bir yerə sahibdir. STEM təhsilinin nümunəvi bir şəkildə qurulması, bu əsasda müəllim və tələbə yetişdirməyə istiqamətlənir. Pedaqoji Universitetin Fizika fakültəsində bunun üçün aşağıdakılara nail olmaq istəyirik:

- 1) STEM-də tələbələrin qabiliyyətini, iştirakını və marağını artırmaq;
- 2) müəllimlərin potensialını və STEM fənlərinin tədris keyfiyyətini artırmaq;
- 3) məktəblərdə STEM təhsili almaq üçün dəstək imkanlarını genişləndirmək;
- 4) universitetlər, biznes və sənaye ilə səmərəli tərəfdaşlığı təşviq etmək;
- 5) möhkəm məlumat bazası yaratmaq.

STEM təhsilinin elmi və texnoloji inkişafa ehtiyacı var, bu innovasiyanın inkişaf etdirilməsi və davamlı olması üçün çox önəmlidir. STEM, akademik, elmi və texniki anlayışların real həyat kontekstində öyrəniləndiyi inteqrasiya olunmuş bir təlimdir. Bu yanaşmanın məqsədi dünya iqtisadiyyatında STEM savadlılığının və rəqabət qabiliyyətinin inkişafına töhfə verən məktəb, cəmiyyət, iş və bütün dünya arasında davamlı əlaqələr yaratmaqdır.

"STEM" qısaltması ilk dəfə 1990-cı illərdə amerikalı bakterioloq R.Colwell tərəfindən təklif edilmiş, 2000-ci illərdən bəri ondan fəal istifadə olunur. STEM-a əsaslanaraq, bu konsepsiyanın yeni variantları meydana çıxdı, bunlardan ən çox yayılmışları STEAM (elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat) və STREM (elm, texnologiya, robototexnika, mühəndislik və

riyaziyyat). Hal hazırda STEM dünya təhsilinin əsas istiqamətlərindən biridir. Texnologiyanın sürətli inkişafı sayəsində yeni peşələr ortaya çıxır, hər yerdə STEM mütəxəssislərinə tələbat artır.

STEM, təhsil müəssisələrinin 21-ci əsrdə tətbiq etdiyi gözəl bir təlim metodudur. Başqa sözlə STEM, akademik, elmi və texniki anlayışların real həyat kontekstində öyrənilməsi integrasiya olunmuş bir təlim yanaşmasıdır. Texnoloji möcüzələr dövrü yaşayırıq. İstehsal və xidmətlər sürətli dəyişikliyə məruz qalır. Buna görə məktəblərdə şagirdləri öyrənmək, işləmək və informasiya texnologiyalarından istifadə edərək həll yolları tapmaq bacarığı formalaşdırmaq vacibdir.

XXI əsr məktəblərinin məzunlarının XX əsr məktəblərində heç kimin düşünmədiyi proses və hadisələri dərinlən bilməsi və bacarıqlarını nümayiş etdirmələri gözlənilir. Müəllimlər və təhsil müəssisələrinin rəhbərləri üçün ciddi bir vəzifə və çətinlik şagirdlərin lazımı bacarıqlara yiyələnmələri, təhsil ehtiyaclarını və valideynlərin gözlədiklərini təmin etmək üçün müasir tələblərə uyğun dərslərin təşkili və tədrisi prosesidir. Bu məsələnin həlli üçün daha çox müəllim STEM yanaşmasına etibar edir. Bu yanaşma həqiqətən bir çox problemi həll etməyə kömək olur. Azərbaycanda, son illərdə STEM təhsil sektorunda böyük populyarlıq qazanmaqdadır. Bəzən STEM tamamlanır və STEAM və STREAM-a çevrilir.

- STEAM: elm, texnologiya, mühəndislik, incəsənət və riyaziyyat daxildir.

- STREAM: eyni sahələrdən ibarətdir, lakin oxumaq və yazmaqla tamamlanır.

ABŞ Milli Elm Fondu (ABŞ hökumətinin nəzdində təməl tədqiqat və elmin bütün sahələrində təhsilə yanaşma təmin edən müstəqil bir qurum) STEM-i elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat üçün metod kimi təqdim etdi. Bu yanaşma qeyd olunan sahələrin bir tədris prosesinə integrasiyasını əhatə edir. Şagirdlərin məktəb illərində müxtəlif fənlər keçməsi, onlarla əlaqəli peşələri seçməyə sövq edir. Bu, bütövlükdə güclü elmi və texnoloji potensialı, iqtisadi inkişafı müəyyənləşdirən bir ölkə üçün vacibdir. Gələcəyin qurucuları və yenilikçiləri, təbiət və texniki elmlər sahəsində yüksək səviyyəli və hərtərəfli biliklərə yiyələnməklə XXI əsrdə ünsiyyət, komanda şəklində işləməyi və cəmiyyətin mövcud ehtiyacları kontekstində problemlərin həllində bacarıqlarını birləşdirməyə malik olmalıdır. Rəqabətə davamlı olmaq üçün Azərbaycanın yüksək ixtisaslı kadrları olmalıdır, lakin bu, təhsildə və həqiqi təhsili cəmiyyətdə islahat olmadan həyata keçirilə bilməz.

STEM prosesi zamanı verilən təhsilin nailiyyətlərindən biri də tələbələrin öyrənmək və istehsal etmək arzusunda olan və gələcək dünyanı formalaşdırma bilən şəxsiyyət kimi yetişməsinə imkan verməkdir.

“Ümumiyyətlə, müəllimlər şagirdlərin diqqətini mövzunun müəyyən bir nöqtəsinə yönəltməyə ehtiyac hiss edirlər. Bununla, ümumi maraqlarını onları maraqlandıra biləcək yollarla birləşdirərək dərsi əyləncəyə çevirməyə çalışırlar. Bu çərçivədə, STEM təhsili yalnız mövzunun məzmununu zənginləşdirdiyinə görə dəyərlidir, eyni zamanda şagirdlərə maraq oyadarkən əylənərək öyrənməyə imkan verir və bununla da mövzunun maksimum mənimsənilməsinə təmin edir.

STEM prosesində verilən dərslər bir tərəfdən şagirdin öyrənməyə hazır və məhsuldar olmasını təmin edir və müəllimin özünü inkişaf etdirməsinə imkan yaradır.

Orta məktəbdə və yuxarı siniflərdə STEM-in şagirdlərin müxtəlif bilik və bacarıqlarına uyğun şəkildə həyata keçirildiyi aydındır, lakin bütün səviyyələrdə uşaqlarda maraq inkişafını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, elm, texnologiya, mühəndislik və bunlar arasındakı əlaqələri nümayiş etdirmək kimi vəzifələri yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Integrasiya olunmuş şəkildə fənlərin tədrisi sayəsində şagirdlər elmi bilik ruhunu hiss edə, ayrı-ayrı faktlardan dünyanın əhatəli bir mənzərənin necə qurulacağını öyrənməsinə, obyektivliyə, doğruluğa və sistematik elmi biliyə güvənə bilər, elmin texnoloji tərəqqidə və reallığın çevrilməsində ən vacib amil olduğundan əmin ola bilərlər.

Bir məktəbin həqiqətən STEM istifadə etdiyini necə təyin etmək olar? Bu texnikaya dair dərslərdə prioritet şou deyil, tədris prosesidir, hər növbəti addım şagirdlər tərəfindən aydın başa düşülür, laboratoriya cihazları və robot cihazları birbaşa dərsin quruluşunda iştirak edir. STEM dərsi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

Praktik məsələlərə və narahatlıqlara diqqət yetirilməsi. Şagirdlər həqiqi sosial, iqtisadi, ekoloji problemləri elmi bilik, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat tətbiq etməklə həll edirlər.

Mühəndislik, dizayn prosesindən istifadə. Bu iş forması şagirdlərə problemlərini müəyyənləşdirməyə və öz bacarığından istifadə etməklə onların həlli yollarını axtarmağa imkan verir. Şagirdlər ilkin araşdırma aparır, bir neçə həll variantı hazırlayır, prototip hazırlaya, test edər, təhlil edər və bacarığını artırmağa bilər. Bu cür fəaliyyətlərin nəticəsi özünün malik olduğu tədqiqat və mühəndislik bacarığıdır.

Şagirdlərin praktik və vizual tədqiqatlara cəlb edilməsi. Nəzəri bilik və fərziyyələrin praktik sınağı baş tutur, şagirdlər laboratoriya və praktiki dərslərdə bacarıqlarını tətbiq edirlər. - Təcrübə fəaliyyətində dünya haqqında fikirləri formalaşır.

Məhsuldar komanda işi. Keyfiyyətli məhsul hazırlamaq üçün şagirdlər vahid bir mexanizm kimi işləməli, məsuliyyətləri öz aralarında bölüşdürməli, qısamüddətli və uzunmüddətli hədəflər təyin etməli, aralıq nəticələrini təhlil edərək daxili əlaqələri inkişaf etdirməlidirlər. Bəzi yerlərdə dərslərin bu komponenti məktəblilər üçün ən çətin olur.

Elm və riyaziyyat mövzularında yüksək keyfiyyətli məlumat mənbələrindən istifadə, habelə bir neçə həll yolu təmin edən tapşırıqlarla işləmək.

STEM təhsilinin faydalarına və üstünlüklərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- texniki xarakterli fənlərə maraq;
- Təcrübə və təcrübələrdən istifadə edərək qeyri-standart problemləri həll etmək bacarığı;
- Ünsiyyət bacarıqlarının aktivləşdirilməsi

STEM təhsilinin üstünlükləri:

- Mövzulara inteqrasiya olunmuş təlim.
- Elmi və texniki biliklərin real həyatda tətbiqi.
- Tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafı və problemlərin həlli.
- Özünə inamın formalaşması.
- Fəal ünsiyyət və komanda işi.
- Texniki fənlərə marağın inkişafı.
- Layihələrə yaradıcı və innovativ yanaşmalar.
- Uşaqların fəaliyyəti nəzərə alınmaqla texniki yaradıcılıq motivasiyasının inkişafı hər bir uşağın yaşı və fərdi xüsusiyyətləri.
- Erkən peşə hazırlığı.
- Uşaqları həyatda texnoloji yeniliyə hazırlamaq.

Əsil həqiqətdə dünyanın bir çox ölkələrində təhsil islahatlarının sürətləndirilməsi sahəsində STEM proqramının xüsusi rolu var. Proqram İKT və yeni təlim metodları sahəsində müəllimlərin təkmilləşdirilməsinə, şagirdlərin (gələcək işçilərin) yeni nəslinin təlim-təربiyəsinə çox güclü təsir göstərir, onların yeni ruhda böyüməsinə yardımçı olur. Bu da ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının sabit və uzunmüddətli inkişafına şərait yaradır.

Beləliklə, ölkəmizin inkişaf etmiş ölkələrlə eyni istiqamətdə getdiyi bir dövrdə, STEM təhsili təhsil və karyeranı birləşdirən körpüdür. Onun konsepsiyası uşaqları texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş bir dünyaya hazırlayır. Gələcəyin mütəxəssisləri təbiət elmləri, mühəndislik, texnologiya və riyaziyyatın müxtəlif təhsil sahələrindən hərtərəfli təlim və bilik tələb edir. Biz STEM təhsilinin məktəblərdə möhtəşəm nəticələr verəcəyinə inanırıq.

Ədəbiyyat

1. Daşdəmirov A., Şərifov Q. STEM – müasir təhsil brendi / Azərbaycan müəllimi qəzeti. 05 iyul 2019.
2. Əhmədova A. Təhsildəki dəyişikliklərin kökündə STEM fəlsəfəsi durur / Azərbaycan müəllimi qəzeti. 12 iyul 2019.

3. Адаскина Н.Л. Художественная теория русского авангарда (К проблеме языка искусств) // Вопросы искусствознания. №1(93), 1993, с. 20-30
4. Дружкова Н.И. Художественно-педагогический потенциал искусства международного авангарда первой трети XX века // Педагогика искусства. №4, 2014, с. 1-14
5. <https://goo.gl/XqWmKd>

РЕЗЮМЕ

ЧТО ТАКОЕ STEM И ПОЧЕМУ ОН ВАЖЕН В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Дашдамиров А.О., Кулиев А.Ф.

Ключевые слова: *STEM образование, технология, инженерия, математика, визуальные исследования, продуктивный*

От выпускников школ XXI века ожидают демонстрации навыков и понимания процессов и явлений, о которых в школах XX века никто даже не думал. Серьезной задачей и вызовом для учителей и руководителей образовательных учреждений становится такая организация занятий и учебного процесса, при котором у учащихся есть все возможности получить необходимые навыки и удовлетворить и свои образовательные потребности, и ожидания родителей. Все больше педагогов опираются при этом на подход STEM, особенности которого действительно помогают решить немало задач. В Азербайджане за последние годы STEM приобрел большую популярность, особенно в негосударственном секторе образования.

SUMMARY

WHAT IS STEM AND WHY IS IT IMPORTANT IN MODERN EDUCATION

Dashdamirov A.O., Guliyev A.F

Key words: *STEM education, technology, engineering, math, visual research, productive*

Graduates of XXI century schools are expected to demonstrate skills and understanding of processes and phenomena that no one even thought about in schools of the XX century. A serious task and challenge for teachers and heads of educational institutions is the organization of classes and the educational process, in which students have every opportunity to get the necessary skills and satisfy their educational needs and parents' expectations. At the same time, more and more educators rely on the STEM approach, the features of which really help to solve many problems. In recent years, STEM has gained great popularity in Azerbaijan, especially in the private sector of education.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.10.2019
	Son variant	29.11.2019

UOT 37.013

RIYAZI ANALİZİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN KOMPLEKS İSTİQAMƏTLƏRİ

SƏFƏRLİ İLQAR SEYFƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

i.safarli@mail.ru

Açar sözlər: ali təhsil müəssisəsi, riyazi analiz, məktəb, təhsil, tələbə, müəllim

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri dövrün tələblərinə cavab verən müasir təhsil sisteminin qurulmasıdır. Müasir təhsil sosial praktikanın mürəkkəb bir forması olub, indiki tarixi mərhələdə cəmiyyətin yeniləşdirilməsində və inkişafında qabaqcıl yer tutur. Təhsil bütün sosial sferalarla əlaqəsi olan elə bir infraquruktur ki, o bir tərəfdən ictimai mühitin bütövlüyünü saxlayır, digər tərəfdən onun inkişafını təmin edir. Təhsil cəmiyyətin, bütövlükdə bəşəriyyətin tarixi mədəni dəyərlərini formalaşdırma və inkişaf etdirmə vasitəsidir. O zaman və məkan daxilində insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, onun tərbiyəsində, qabiliyyətinin dərinləşməsində həlledici rol oynamış və oynamaqdadır.

Müasir təhsil fənlərin tədrisinə kompleks yanaşmaqla təhsil prosesinin bütövlüyünün təmin edilməsi nəticəsində:

- təhsilənlərin dünyanı bütöv halda dərk etməsi təmin olunur;
- öyrənmənin sağlamlığının qorunmasına müsbət təsir göstərilir;
- təhsildə rəqabətin yaranması təmin edilir;
- təhsilin praktik, həyati və mənəvi yönümlülüyü güclənir (öyrənmə həm inkişaf edir, həm də cəmiyyət üçün faydalı insana çevrilir);

- pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılıq üstünlük təşkil edir;
- təhsildə rəqabət güclənir, inkişafetdiricilik, integrativlik, fundamentallıq təmin edilir.

Təhsildə integrativliyi, əsasən, aşağıdakı yanaşmalarla təmin etmək olar:

- müxtəlif bilik sahələrini əhatə edən problemlərin və arqumentlərin seçilməsi ilə;
- təlim prosesində qohum fənlərə aid tədris metodlarından istifadə etməklə;
- dərş prosesində təlim materialları ilə yanaşı, müxtəlif həyat fəaliyyəti sahələrinə aid informasiyalardan istifadə etməklə;

- xüsusi integrativ kursları həyata keçirməklə və bu sahədə çox ciddi elmi, pedaqoji, psixoloji tədqiqatlar aparmaqla.

Təhsilin fundamentallığını təmin etmək üçün, onun tədrisinə kompleks yanaşma dedikdə fənnin tədrisinin metodologiyası, texnologiyası və metodikasının təbii formada birləşdirilməsi başa düşülür. Ənənəvi təhsil sistemində fənnə aid tədris materiallarının, bütövlükdə məzmununu sadələşdirən və bəsitləşdirən metodik yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Fundamental təhsil vermədə isə müəllim öz fəaliyyətini, öyrətdiyi materialın mahiyyətini dərinləndirərək dərk etməyə, onun elmi və fəlsəfi mənasını, başqa fənlərlə və həyatla əlaqələrini öyrənmənlərə çatdırmağa çalışır. Bu cür tədris müəllimdən öz fənnini fəlsəfi, psixoloji və elmi cəhətdən təhlil etmək bacarığı tələb edir.

Yuxarıda göstərilənlərin həyata keçirilməsi rəqabətə davamlı təhsil sisteminin yaradılması ilə nəticələnir, şəxsiyyətin inkişafı kimi ümumbəşəri dəyərləri reallaşdırır, təlim prosesində fundamental, eyni zamanda praktik yönümlü bilik və bacarıqlar aşılır. Kamil şəxsiyyətin vətəni, millətini sevən rəqabətə qabil insanın formalaşmasını təmin edir. Deməli, Azərbaycan təhsil sistemində milli-mənəvi, ümumbəşəri, tələblərə müvafiq yeni təhsil sistemi yaradılmalıdır. Bu

prinsiplərə cavab verən təhsil sistemi təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltməli, yeni yanaşmaların, pedaqoji və təlim texnologiyalarının, integrativ metodların tətbiqini sürətləndirməlidir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra çoxvariantlı təlim proqramlarını reallaşdırmaq, həmçinin universitet tələbələrinin (gələcək müəllimlərin) seçdiyi ixtisas və peşələrə yaxşı hazırlamaq üçün yeni tipli təhsil və tədris priyomlarından, yanaşmalarından ən vacibi elektiv (dərstdən kənar) kursların təşkil olunmasıdır. Təlimin məqsədləri və vəzifələrinə uyğun olaraq, elektiv kurslar müxtəlif funksiyalar daşıya bilər:

- müasir dövrün əsas problemlərinin öyrənilməsi;
- gələcək peşə fəaliyyətinin özəllikləri ilə tanışlıq, peşə sınağı;
- baza fənləri üzrə alınan təhsilin tamamlandırılması və dərinləşdirilməsi;
- profil fənləri üzrə aparılan təlimdəki çatışmazlıqların kompensasiyası.

Elektiv kursların seçilməsinin əsas motivləri bunlar ola bilər:

-praktik məsələləri həll etmək üçün biliklərə və vərdislərə yiyələnmək və fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi;

-maraqların ödənilməsi və peşə yönümünün vaxtında müəyyənləşdirilməsi;
-baza fənlərinin mənimsənilməsində səmərəliliyin artırılması;
-dünyanın bütöv mənzərəsi barədə təsəvvürlərin əldə edilməsi və genişləndirilməsi;
-elektiv kursların reallaşdırılması və tələbata uyğun seçilməsi üçün qabaqcadan müxtəlifhəcmli və məzmunlu tədris metodik materialların hazırlanması və nəşr edilməsi.

Bu problemlərin həlli üçün təhsil müəssisəsi əvvəlcədən konkret tədbirlər görməli və hazırlıq işləri aparmalıdır. Bu tədbirlərə əsasən aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Kursun proqramı hazırlanmalıdır. Orada kursun adı, nədən bəhs etməsi, təhsil prosesində yeri, ixtisas fənləri ilə əlaqəsi göstərilməlidir;

- Kursun öyrənilərdə hansı təlim və profil bacarıqlarını, vərdislərini inkişaf etdirəcəyi göstərilməlidir;

- Kursun məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilməli, müəllim və öyrənilərin hansı işləri qabaqcadan yerinə yetirmələri göstərilməlidir;

- Kursun məzmununun əsas komponentləri, nəzəri və praktik məşğələlərin məzmununu, öyrənilərin yiyələncəkləri əsas biliklər, bacarıqlar və vərdislər, istifadə olunacaq yanaşmalar, metodlar və fəaliyyət növləri, həmçinin hər bir bölmənin əvvəlində hansı fənlərdən nələrin təkrar olunacağı da göstərilməlidir. Sonda kursun materiallarını öyrənmək üçün məsləhət görülən əsas və əlavə ədəbiyyat, metodik vəsaitlər, elektron vəsaitlərin internet siyahısı verilməlidir;

- Kursun tədrisinin metod və formaları profilin növünə, öyrənilərin fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğun seçilməlidir.

Elektiv kursların öyrənilmə metodikasında, əsasən, aşağıdakılara üstünlük verilməlidir:

- * Fənlərarası integrasiyaya;
- * Təcrübələrə və əməkdaşlığa əsaslanan təlimə;
- * Öyrənilərin fərdi xüsusiyyətlərinə, tələbatına.

Beləliklə, elektiv kursların məzmunu və metodları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir;

- Seçilən mövzular şəxsin və cəmiyyətin tələblərinə uyğun olmalıdır;
- Baza kurslarının (fənlərinin) öyrənilməsinə, seçilmiş profilin və fərdi meyllərin

dərinləşməsinə kömək etməlidir;

- Müəllim və öyrənilərin təhsil tələbatlarına cavab verməli, həmçinin təşkili onun metodlarına uyğun olmalıdır;

- Tələbələri profilə uyğun nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış praktik fəaliyyətə təhrik etməlidir;

- Tələbələrdə ümumi təlim qabiliyyətləri və vərdislərinin formalaşmasını və inkişafını təmin etməlidir.

Hazırda təhsil sistemində aparılan islahatlar (kredit sisteminə keçid, diferensasiya, integrasiya)

təhsilin möhkəmləndirilməsinə və müasirləşdirilməsinə yönəlmişdir. İslahatlar arasında təhsilin fərdiləşdirilməsi, dərstdən kənar əlavə tədbirlərin görülməsi, təhsil sisteminin texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur. Auditoriya məşğələlərinin miqdarının azaldılması fonunda bu əlavə tədbirlərin, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində çox böyük əhəmiyyəti var. Əlavə tədbirlərin təşkili, təhsil sistemi qarşısında duran bir sıra vacib məsələlərin həllinə imkan yaradır. Bu tədbirlərin ən vaciblərindən biri də praktikada reallaşan öyrədənin fərdiləşdirilməsi prinsipidir. Bu prinsipi isə təhsil sistemində fakültativlərin təşkili ilə reallaşdırmaq olar. Vahid məcburi tədris tələbi fonunda fakültativlər hər bir tələbəyə, onun əqli, təfəkkürü, imkanı daxilində tapşırıq verməyə və onun maraqlarını daha tam ödəməyə imkan verir. Fakültativlər öyrətmənin mühərrik forması olmaqla, müasir təhsil sistemində, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən daha geniş istifadə etməyə, öyrədənin ən vacib məqamlarını tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə keçirməyə (yönəltməyə), onlarda sərbəst bilik qazanma vərdislərinin yaranmasına imkan yaradır. Dərskənəkar təşkil edilən tədbirlər həm də müəllim üçün metodik laboratoriya rolunu oynayır. Bu tədbirlərdə nəinki təhsilin yeni məzmunu sınaqdan keçirilir, həm də yeni tədris metodları: mühazirə və seminarlar, yaradıcı layihə və tədqiqat tapşırıqlarını, disputları, məsləhətləri və s. sınaqdan keçirmək imkanı əldə edilir.

Müasir cəmiyyətə, inkişaf etmiş, yüksək yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan, iqtisadiyyatın elmi-texniki və iqtisadi əsasını dərinlən bilən, ağıllı, intellektual, geniş biliklər diapazonu olan və əməyə yaradıcı münasibət bəsləyən işçilər tələb olunur. Bu tələblərin həllində riyaziyyat kursunun rolu daha böyükdür. Belə ki, bu kursda elmi-texniki tərəqqinin müasir istiqamətlərini və xarakterini özündə əks etdirən ilkin, baza bilikləri verilir, tədris edilir. Nəticədə, tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün böyük imkanlar açılır. Riyaziyyat kursunun tədrisi öyrənənlərin biliklərinin elmi-texniki tərəqqinin inkişafını sürətləndirmək üçün lazım olan vacib problemlər istiqamətində formalaşmasına imkan yaradır. Lakin riyaziyyat kursunun öyrədilməsi üçün ayrılan tədris müddətinin azaldılması fonunda yuxarıda göstərilənləri reallaşdırmaq və normada göstərilən vəzifələri effektiv şəkildə həll etmək tələbələrin imkanı xaricindədir. Bu ancaq kursun tədrisi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində həyata keçirilə bilər.

Hazırda riyazi analiz kursunun daha yaxşı öyrədilməsi üçün, həyata keçirilməsi çox vacib olan əlavə tədbirlərin reallaşdırılması kifayət qədər olmasa da, vardır. Belə tədbirlərin miqdarının və onlarla məşğul olan tələbələrin sayının artırılması bu əlavə məşğələlər üçün yeni proqramların və tədris-metodiki ədəbiyyatların hazırlanmasını tələb edir.

Aşağıda bu məqsəd üçün tətbiqi vacib hesab edilən əlavə tədbirlərin növləri göstərilmişdir. Belə tədbirlərin məzmununu, onların həyata keçirilmə üsullarını birmənalı şəkildə müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, tələbələr, ümumiyyətlə öyrənənləri maraqlandıran problemlər çoxdur. Onların yaradıcılıq fəaliyyətinin genişlənməsinə, nəzəri və praktiki, bilik, bacarıq və vərdislərinin dərinləşdirilməsinə yardımçı olacaq tədbirlərin sayı riyazi analiz kursunda kifayət qədərdir. Ona görə də ali təhsil müəssisələrində tələbələrin (gələcək müəllimlərin) maraqlarının xarakterindən, riyaziyyat kabinetlərinin, ixtisas fənlərinin və universitetin tələbələrinin pedaqoji təcrübə keçdikləri tam orta məktəblərin texniki imkanlarından və texniki təminatından asılı olaraq, müxtəlif formalı və çətinlik dərəcəsi olan, müxtəlif məqsədlərə yönəlmiş və tədrisin keyfiyyətinə kifayət qədər təsir göstərə biləcək əlavə tədbirlər həyata keçirmək olar. Belə tədbirlərdən həyata keçirilməsi mümkün olan və öyrədilməsi vacib hesab edilən aşağıdakı əlavə tədbirləri göstərmək olar.

1. Xüsusi və yüksək səviyyəli kurslar;
2. Tətbiqi riyaziyyat kursları;
3. Fənlərarası kurslar;
4. Riyazi modelləşdirmə;
5. Riyazi olimpiadaların keçirilməsi;
6. Tələbə elmi cəmiyyəti;
7. Elmi dərnəklər.

Belə mövzuların elmi seminarlarda dərinlən araşdırılması, riyazi analizin təhsildəki mövcud boşluqlarını doldurar, nəzəri və praktiki effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırar. Belə mövzuların ixtisas kafedralarının əməkdaşları ilə birlikdə araşdırılması, o kafedralarda tədris və tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin kifayət qədər yüksəlməsinə səbəb olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Земцова В.И. Адаптация студентов педагогических специальностей к профессиональной деятельности: Монография / Под ред. В.И.Земцовой. Орск: Издательство ОГТИ, 2003.
2. Кандыбович Л.А. Психология высшей школы: Учеб. Пособие для магистров пед. спец. вузов / М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович. Минск, 2003.
3. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: В поисках практико-ориентир. образоват. концепций / Рос. Акад. образования и педагогики. М.: Совершенство, 1998, 608 с.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 s.
5. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Təhsil, 2001, 114 s..
6. Шарыгин И.Ф. Математическое образование: вчера, сегодня, завтра. М.: МЦ НМО, 2001. http://scepsis.ru/library/id_638.html

РЕЗЮМЕ

КОМПЛЕКСНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОСВОЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Сафарли И.С.

Ключевые слова: *высшее учебное заведение, математический анализ, школа, образование, студент, преподаватель*

В статье исследованы недоработки традиционной системы образования и выдвинуты новые подходы для их устранения. Предложены также новые пути улучшения качества образования в условиях перехода на кредитную систему и уменьшения часов преподавания курса математического анализа. Показано, что в условиях уменьшения часов и сохранения объема материала преподавания основная тяжесть качественного образования должна падать на факультативные курсы. В статье также указаны виды факультативов, которые необходимы для улучшения качества образования, и пути их осуществления.

SUMMARY

COMPLEX DIRECTIONS OF MASTERING OF MATHEMATICAL ANALYSIS

Safarli I.S.

Keywords: *higher education institution, mathematical analysis, high school, education, student, teacher*

The article studied the refinements of the traditional education system and put forward new approaches to address them. Also, new ways were proposed to improve the quality of education in the face of a decrease in hours of teaching a course in mathematical analysis and the transition to a credit system. It is shown that in the conditions of reducing teaching hours and maintaining the amount of teaching material, the main burden of quality education should fall on elective courses. The article also indicates the types of electives that are necessary to improve the quality of education and the ways of their implementation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2019
	Son variant	24.12.2019

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Mürsəlov R.C.* Azərbaycan və İngilis dillərində “8”, “9” say tərkibli frazeoloji vahidlərin semantikasi 4
2. *Məhərrəmov M.H.* Müasir azərbaycan dilində *şər* sözünün yaratdığı semantik sahə 8
3. *Rahtari M.F.* Azərbaycan dilinin ikihecali sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri 12

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Hüseynova A.H.* XX əsrin 60-80-ci illərində Abbas Pənahi Makulunun tarixi romanlarında bölünmüş vətən və milli-mənəvi bütövlük ideyaları 18
5. *Əliyeva L.A.* Ədəbiyyatda müharibə mövzusu və müəllif münasibəti (Y.Səmədoğlunun “46-cı ilin oyunları” və N.Hikmətin şeirləri əsasında) 26
6. *İsgəndərov B.A.* Məmməd Aslanın ictimai-siyasi motivli şeirləri 31
7. *Öztürk E.F.* Axıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında lirik-epik janrlar və üslub 35

Tarix

8. *Mamedova H.B.* Официальная французская историография об этнической принадлежности Сефевидов 40
9. *İmanlı A.A.* Şirvan xanlığı və Azərbaycanın digər bölgələri 1721-1728-ci illərdə 46
10. *Hacıyeva M.C.* XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda azadlıq hərəkatı 52
11. *Abbaszadə N.M.* Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində İlham Əliyevin xarici siyasətinin əhəmiyyəti 57

İqtisadiyyat

12. *Mikayilova S.M., Şükürov V.C.* Turizmin inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm amil kimi 66
13. *Yəhyayeva A.Y.* Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları və bu sahədə dünya təcrübəsi 72
14. *Rüstəmov G.R.* Afrika dövlətləri üzrə regional iqtisadi təşkilat və qurumlar 76
15. *Şirvani K.V.* Enerji şəbəkəsində köməkçi və xidmətedici təsərrüfat sahələrinin təşkilinin təkmilləşməsi 79
16. *Fətdayeva Z.H.* Müasir şəraitdə qeyri-maddi aktivlərin uçotunun əsas xüsusiyyətləri və auditi 85
17. *Xəlilbəyli A.E.* İstehsal fəaliyyəti və əsas istehsal üsurları 89

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

18. *Daşdəmirov A.O., Quliyev Ə.F.* STEM nədir və müasir təhsildə niyə vacibdir 92
19. *Səfərli İ.S.* Riyazi analizin mənimsənilməsinin kompleks istiqamətləri 96

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 2019-cu il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru